

Yakın Çağ Osmanlı Medeniyetinde Üretim, Eğitim ve Toplumsal Hareketlilik

Editörler

PROF. DR. ZEYNEL ÖZLÜ
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET NURİ ŞANDA
DR. ÖĞR. ÜYESİ DOĞAN GÜN

Yakın Çağ Osmanlı Medeniyetinde Üretim, Eğitim ve Toplumsal Hareketlilik

Editörler

PROF. DR. ZEYNEL ÖZLÜ
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET NURİ ŞANDA
DR. ÖĞR. ÜYESİ DOĞAN GÜN

Published by
Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.
Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep
☎ +90.850 260 09 97
📞 +90.532 289 82 15
🌐 www.ozguruyinlari.com
✉ info@ozguruyinlari.com

Yakın Çağ Osmanlı Medeniyetinde Üretim, Eğitim ve Toplumsal Hareketlilik

Editörler:

Prof. Dr. Zeynel Özlü, Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Nuri Şanda, Dr. Öğr. Üyesi Doğan Gün

Language: Turkish
Publication Date: 2026
Cover design by Mehmet Çakır
Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0
Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-625-8562-88-0

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub1220>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Özlü, Z., Şanda, M.N., ve Gün, D. (2026). *Yakın Çağ Osmanlı Medeniyetinde Üretim, Eğitim ve Toplumsal Hareketlilik*. Özgür Publications. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub1220>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozguruyinlari.com/>

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ..... i

19. ve 20. Yüzyıla Doğru Osmanlı'da Kumaş Üretimi ve Bir Paye Olarak
Kutni..... 1-13

Metin AKİS

Yakınçağ Osmanlı Tarihinin Urdu Dili Biyografi Literatüründeki Yeri:
Osmanlı Devlet Adamları Hakkında Yazılan Biyografi
Kitapları..... 14-41

Arzu ÇİFTSÜREN & Muhsin Ramazan İŞSEVER

19. Yüzyıl Osmanlı İskân Geleneğinin Cumhuriyet Dönemi Uygulamalara
Yansması: Niğde Mübâdillerinin Mekânsal Dağılımı Üzerine Bir
İnceleme..... 42-69

İbrahim ERDOĞDU

Osmanlı Döneminde Ayıntab Medreseleri..... 70-91

Semiha Zehra ÖZHARAT

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Nüfus Hareketleri, İç Göç ve
Şehirleşme (1831-1955)..... 92-117

Metin KOPAR

Cinema and British Propaganda in the Middle East During to World War
First..... 118-132

Mustafa ÇABUK

XIX. Yüzyıl Osmanlı Madencilik Politikalarının Yerel Uygulamaları: 1894
Manavgat Krom Madeni Mukavelesi..... 133-167

ZEYNEL ÖZLÜ & MUSTAFA MURAT ÇAY

ÖNSÖZ

“*Yakın Çağ Osmanlı Medeniyetinde Üretim, Eğitim ve Toplumsal Hareketlilik*” başlıklı bu çalışma, Yakın Çağ Osmanlı dünyasından Cumhuriyet’in kuruluş dönemine uzanan kapsamlı bir tarihsel kesiti, çeşitli disiplinlerin bakış açısıyla ele almaktadır. İmparatorluktan ulus devlete geçiş süreci, yalnızca siyasi rejim değişikliği anlamına gelmemekte; aynı zamanda mekân, üretim, eğitim ve uluslararası temsil biçimlerinin yeniden tanımlandığı kapsamlı bir toplumsal dönüşümü ifade etmektedir.

Metin Akis tarafından hazırlanan birinci bölümde, 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı sanayi mirasında önemli bir yer tutan kumaş üretimi mercek altına alınmakta; özellikle Kilis ve çevresiyle özdeşleşen "Kutni" dokumasının sadece ticari bir meta değil, aynı zamanda toplumsal bir statü ve paye olarak taşıdığı anlamlar analiz edilmektedir.

Arzu Çiftsüren ve Muhsin Ramazan İşsever tarafından hazırlanan ikinci bölümde, Yakınçağ Osmanlı tarihinin Urdu dili biyografi literatüründeki yansımaları incelenmektedir. Çalışma, Hint Alt Kıtası'nda Osmanlı devlet adamları üzerine kaleme alınan eserler üzerinden, iki coğrafya arasındaki kültürel etkileşimi ve algı dünyasını literatür verileriyle ortaya koymaktadır.

İbrahim Erdoğan tarafından hazırlanan üçüncü bölümde, 19. yüzyıl Osmanlı iskân geleneğinin Cumhuriyet dönemi uygulamalarındaki sürekliliği, Niğde örneği üzerinden tartışılmaktadır. Mübadillerin mekânsal dağılımı ve yerleşim pratikleri, demografik dönüşümün kentsel dokuya etkileri bağlamında detaylandırılmaktadır.

Semiha Zehra Özharat tarafından hazırlanan dördüncü bölümde, Osmanlı döneminde Ayıntab (Gaziantep) şehrinin eğitim ve kültür ağını oluşturan medreseler ele alınmaktadır. Şehrin entelektüel hafızasını temsil eden bu kurumların vakıf yapısı, hoca-talebe ilişkileri ve toplumsal işlevleri birincil kaynaklar ışığında gün yüzüne çıkarılmaktadır.

Metin Kopar tarafından hazırlanan beşinci bölümde, 1831-1955 yılları arasındaki geniş bir zaman diliminde Türkiye'deki nüfus hareketleri, iç göç dinamikleri ve bu süreçlerin tetiklediği şehirleşme olgusu incelenmektedir. Çalışma, imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecindeki demografik kırılmaları ve modernleşen kentsel yapıyı verilerle sunmaktadır.

Mustafa Çabuk tarafından hazırlanan altıncı bölümde, Birinci Dünya Savaşı döneminde Ortadoğu coğrafyasında yürütülen İngiliz propaganda faaliyetleri ve bu süreçte sinemanın stratejik bir araç olarak kullanımı değerlendirilmektedir.

Görsel kültürün kitleleri manipüle etme gücü ve savaş dönemi kamuoyu oluşturma çabaları disiplinlerarası bir perspektifle analiz edilmektedir.

Zeynel Özlü ve Mustafa Murat Çay tarafından hazırlanan yedinci bölümde, 19. yüzyıl Osmanlı madencilik politikalarının yerel ölçekteki yansımaları, 1894 tarihli Manavgat Krom Madeni Mukavelesi ekseninde incelenmektedir. İmparatorluğun son dönemindeki maden mevzuatı ve devletin doğal kaynaklar üzerindeki denetim mekanizmaları hukuki düzenlemeler, işletme imtiyazları ve yerel idari süreçler arşiv belgeleri ışığında açıklanmaktadır.

Bu derleme, mikro tarih yazımından makro demografik analizlere, maddi kültürden uluslararası siyasete kadar uzanan bir yelpazede, Yakın Çağ'a dair yeni perspektifler sunmayı amaçlamaktadır. Her biri kendi alanında özgün arşiv belgelerine ve saha araştırmalarına dayanan bu çalışmaların, tarih araştırmacıları ve sosyal bilimler öğrencileri için ufuk açıcı bir kaynak teşkil etmesini temenni ediyoruz.

Bu kıymetli çalışmaların bir araya gelmesinde emeği geçen tüm yazarlarımıza ve yayına hazırlık sürecinde katkı sunan paydaşlarımıza teşekkürlerimizi sunarız.

Keyifli okumalar dileğiyle...

Editörler

PROF. DR. ZEYNEL ÖZLÜ

DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET NURİ ŞANDA

DR. ÖĞR. ÜYESİ DOĞAN GÜN

1. BÖLÜM

19. VE 20. YÜZYILA DOĞRU OSMANLI'DA KUMAŞ ÜRETİMİ VE BİR PAYE OLARAK “KUTNİ”

Metin AKİS*

GİRİŞ

Türkler yaşantı itibarıyla hayvancılık göçebe koyun yetiştiriciliğine, kültürel ve iktisadi vaziyet olarak daha yatkın bir ulus olmasının yanında yerleşik hayata geçtiklerinde ise çeşitli bitki türlerini de belirli bir disiplin içerisinde yetiştirmeye devam ettiler. Bu konuda daha çok yeni şartlara uyum yeteneği kendini göstermektedir. Kutni imalatında en önemli materyallerden olan pamuk ise Türk tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Milattan önceki yıllarda Çin civarında pamuk üretimi çok fazla bilinmiyordu. Çin'e pamuğun Doğu Türkistan ve Tanrı Dağları yolu ile gelmiş olabileceği söylenmektedir.

Pamuk ile ilgili adlandırmalarda, daha çok geçen kelimeler itibarıyla, İran ve Arap dillerinden geçmiş olabileceği savunulmaktadır. Türkler çok daha fazla bölgelere yayılan bir yerleşim türünü oluşturdukları için etkileşimde bulunduğu çevreler daha çeşitli olmuştur. Uygur Türklerinde pamuk için, kullanılan kelime “*kıtık*” olarak telaffuz edilmektedir. Bu sözcük atılmamış veya eğirilmemiş pamuk veya ipek anlamına gelmektedir. Burada görüldüğü gibi Türkçe pamuk ve ipek birbiriyle eş veya yakın anlamlarda kullanılmıştır. Kutni için ise pamuğun ve ipeğin birlikte sunulmuş olması bu açıdan manidar olmalıdır. Ahmet Vefik Paşaya göre kıtık, “*kırtık*” kelimesinden gelmektedir

* Prof. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, akis@kilis.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6480-5690>

(Ögel, 1985: 353, 354). Tarama sözlüğünde kutni kelimesinin anlamı olarak *kemek* kelimesi geçmektedir. Kemek pamuklu bez manasındadır (Komisyon, 1934: 454).

Bir Kumaş Türü Olarak Pamuk

İslamiyet dünya üzerinde yayılmaya başladığında, hem manevi âlemi, hem de maddi âlemi kuşatacak hükümler bütünü getirdi. Doğuşundan itibaren kurumsallaşmış yapısı onu kısa sürede maddi ve manevi dünyanın odak merkezine ulaştırdı. Özellikle ticari hayatta ilk Müslüman kavimlerin öncü gayretleri sayesinde İslam dininin kişi hukukuna ve toplum hukukuna vermiş olduğu önem belirgin bir şekilde ortaya konmuştur. Kumaş ticareti de bunların başında gelmekteydi. Kumaş Arapça bir kelime olup *kamş* sözcüğünden gelmektedir. Kumaş bu kelimenin çoğulu olarak söylenmekte ve toplamak, bir araya getirmek anlamına gelmektedir. İpek, yün, keten, pamuk, gibi mensucata verilen genel bir adlandırmadır. Eski çağlardan beri kumaş üretimi devletlerarası münasebetlerde en önemli itibar kaynaklarından biri olmuştur (Gürsu, 2002: 367).

Pamuğun Türkler arasında ne zamanda beri yetiştirildiğine ve kullanıldığına dair çok fazla malumatımız yoktur. Ancak, Bahattin Ögel'e göre Orta Asya'da yerli halklar olarak yaşayan İndo-İran dillerinden Türkçeye girmiştir. Osmanlı belgelerinde özellikle tahrir defterlerinde biraz daha yerel kullanım veya etimolojik köken korunduğu için *penbe* olarak kullanımı daha yaygındır. Ancak konuşma diline Farsça kullanımın değişmeye uğramış halî *pamuk* olarak kullanılmıştır. Pamuk sözünü ilk önce Kaşgarlı Mahmut'un kitabında görmekteyiz. Burada Oğuzca bir Türk sözü olarak kullanılmıştır. Anadolu ve Batı Türk dil grubu arasında ise pamuk, *panbık* veya *pambık* gibi söyleyiş, daha yaygındır. Eski Anadolu'da yazılmış Türkçe kitaplarda ise pamuk sözcüğü *banbık*, *pambuk*, *panbık*, *panbuğ* gibi değişik yazılışları görülmektedir. Eski Türkistan Türkmenlerinde yine *panbuk* olarak söylenmeye devam etmektedir. Orta Asya ve Doğu Türklerinde pamuk için *kebes* sözü kullanırken, Oğuz Türkmenleri pamuk için *mamuk*, bazen de *çiğit* demişlerdir. *Kebes* veya *kepez* sözü Anadolu'da kendine yeni bir anlayış geliştirmiştir. "Boncuk, para ve tül takılmış, renkli tülbentlerden yapılmış gelin başlığı, Tavuk ve Kuşların ibiği veya başlarındaki uzun tüyler, koyun ve kuşların başlarındaki kabarık yünler " bu sözcük ile ifade edilmiştir (Ögel, 1985: 355-359).

Zeynel Özlü, 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep isimli kitabında Gaziantep insanının giyim zevkine önem verdiğini, diğer şehirlerden ve hatta

yurt dışından şehre kumaş geldiğinden bahisle pek çok kutni türünün de şehre geldiğinden bahsetmektedir. (Gaziantep yerel dilinde kutni kelimesi kutnu olarak telaffuz edilmektedir). Bunlardan bazıları; kutnu Halep alacası, Şami kutnu alaca, taraklı kutnu alaca, kutnu kâtibi alaca v.b. kutni kumaş türlerinin Antep’te bulunduğunu yazmaktadır (Özlu, 2025: 141).

Kutni; ipekli, kalın, eni dar kumaş türlerinden birinin adıdır. Çoğunlukla fes rengi zemin üzerine sarı çubuklu olarak imal edilirdi. Kadınlar önü açık, yanları yırtmaçlı ve içinde astar olan kıyafet tarzında giyinirdi. Kıyafetlerinin önlerine ve yırtmaçlarına siyah gaytan harç dikerlerdi. Giyim alanından başka alanlarda da kullanılmıştır. Mobilya sektöründe koltuk döşemesi olarak kutni kullanımı da vardır. Hindistan dan gelen kutnilere “kutni-i Hindi” ismi verilmiştir. Hint kutnileri, Avrupa kutnilerine göre çok daha kaliteli olduğundan daha makbul tutulmuştur (Pakalın, 1993: 323). Bahattin Ögel’e göre “kutni kumaş dünkü ve bugünkü Anadolu’da söylenen bir sözdür. Arapça pamuk anlamına gelen kutn sözünden gelmektedir. Bu sözcük aynı söyleniş ve anlamda batı dillerine *cotton* olarak geçmiştir”(Ögel, 1985: 363).

Kutni kumaşın kökeni hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak, muhtemelen Orta Asya ve Çin kaynaklı olabilir. Parlaklığı ve ipek dokusu sayesinde insanlığın yakın ilgisini çekmiştir. Selçuklu Devletinde, Anadolu Selçuklu Devletinde ve Osmanlı Devletinde yaygın olarak görülmekteydi. Osmanlı belgelerinin genel akışından anladığımız kadarıyla Anadolu’ya daha çok Halep ve Şam taraflarından gelmekteydi. Özellikle 16. yüzyıla ait olan Gaziantep Şer’iye Sicillerinde Antep şehir merkezinde ve diğer civar şehirlerde de Kutni kumaşının dokunmakta olduğunu görmekteyiz. Kökeni ne kadar eski olduğunu bilemediğimiz, ancak ipekböcekçiliğinin yaygın olarak yapıldığı Bursa ve civarında da Kutni türü dokumalara rastlamaktayız. Dolayısıyla dut ağacının bol olduğu ve ipek üretiminin yapıldığı bölgelerde kutni kumaşı üretilmekteydi. Önceleri giysi sektöründe sıklıkla kullanılan kutni, diğer kumaş türlerinin zaman içerisinde önemini kaybetmesine rağmen Osmanlı dönemi boyunca önemini korumuştur.

Osmanlı dönemde de sıklıkla kullanılan önü açık, yanları yırtmaçlı, içinde astar bulunan ve yanları harçlarla bezenmiş üç etek adı verilen kıyafetler halen düğünlerde rağbet gören kıyafet olarak kullanılmaktadır. Arapça da “kutn” yani pamuklu kumaş kelimesinden gelen Kutni Gaziantep’te çözü sateni veya bez ayağı örgü ile dokunmakta ve boyuna çizgilerden oluşan bir tür atlas kumaştır. Bu kumaş türünü atlas kumaştan ayıran en önemli fark, pamuklu

veya yarı ipekli olabilmeleri ve renkli çözümlerden oluşan çizgili desenli olmasıdır. *“Kutni kumaşlar genellikle parlak ve mat kumaşların yan yana geldiği, üzerinde çiçek motifleri bulunur. Kutni çözgü sayısına göre alaca ve meydana gibi adlar almaktadır. Desenlerine göre de meci diye, hindiye, zencirli, kemha, darcı, mekkavi, sedefli, kür diye, cütari, mehtap, mercan, sedyeli, rehvacıoğlu, kırkalem, sultan, osmaniye, taraklı ve çiçekli gibi yaklaşık altmış civarında farklı desenden oluşmakta idi”* (Ocakoglu, 2018: 1582).

Devletlerarası Münasebetler Açısından Bir Kumaş Türü Olarak Kutni

Padişah harem için dönem dönem çeşitli ay ve günlerde elbise olarak dikilmek üzere terzi başına kumaş satın aldırılmaktaydı. Kutni gösterişli özelliği ile başta gelen kumaş türleri arasında geliyordu. Bu kumaş türü için de en çok tercih edilen yerler Halep ve Şam şehirlerinin üretmiş olduğu kutni kumaşlardı. Halep ve Şam civarından da yine harem için kutni alımı yapılmaktaydı. Bu alımları Çuhadar Ağa tarafından yapılır ve terzibaşı tarafından atölyelerde diktirilirdi (BOA. TS.MA.d... 9616).

Osmanlı'da yabancı devlet başkanları da hediye gönderecekleri zaman, ilk akla gelen değerli kumaşlardan oluşan hediyeler göndermekti. Acem Şahı elçisi aracılığıyla gönderdiği kumaşlar arasında kutni, kemha atlas, destar gibi kumaş türleri vardı. Belgede Kuttni-i Gecrani Zahtari şeklinde kutni türünden bahsedilmektedir. Dört top miktarı olarak kayda geçmiştir (BOA. TS.MA.d, 7998).

Osmanlı diplomasisi içerisinde hediye kültürünün devletlerarası ilişkiler açısından özellikle barış dönemlerinde daha çok kullanıldığını görmekteyiz. Bunlardan biri de Kanuni döneminde yaşandı. Boğdan Voyvodası 1456 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmişti. Boğdan Voyvodası Osmanlı hazinesine yıllık on iki bin altın vergi vermek ve gerektiğinde seferlere asker tedarik etmek gibi yükümlülüklerle bağlılığını bildirmiş oldu. Ancak, Yavuz döneminde İran ve Mısır seferlerinde, yine Kanuni döneminde de Macaristan seferinde Boğdan Voyvodası asker göndermedi. Kanuni döneminde voyvoda olan Petro Rareş, daha önce voyvoda olan Stefan'ın gayri meşru oğlu olup onun yerine 1527 yılında Boğdan Voyvodası olmuştu. Ancak Macaristan kralı Sigismund ve Avusturya dükası Ferdinand ile muhaberede bulunduğu haber alınmış, ayrıca Venedikli Giritti'nin Budinde katledilmesinde desteği olduğu anlaşılmıştı. Aynı zamanda Gritti vezir-i azam İbrahim Paşa'nın Avrupa ile en yakın danışmanı idi. 1538 yılında Kanuni sefere çıktığında her

zaman olduğu gibi seferin nereye olacağı açıklanmadı. Ancak Edirne'ye gelindikten sonra seferin Boğdan üzerine olduğu anlaşıldı. Petro korkuya kapılarak padişaha elçiler gönderdi. Osmanlı ordusu İsakçı köprüsünden Tuna'yı geçtiğinde Kırım Hanı Sahip Giray da askeriyle birlikte orduya katıldı. Petro korkudan Erdel'e kaçmak zorunda kaldı. Padişah Stefan Lakust'yi onun yerine voyvoda atayarak, Boğdan'ın doğusundaki Kili ve Akkirman bölgelerini doğrudan Osmanlı yönetimine bağladı. Bu şekilde Kırım ile Osmanlı sınırları birleşmiş oldu.

Petro Rareş, bir müddet yabancı memleketlerde dolaştıktan sonra bağışlanmak ümidiyle Osmanlı sarayına başvurdu. Mevcut voyvoda Aleksandr bu kez onun padişah tarafından bağışlanma ihtimaline karşı Avusturya'ya ittifak teklif etti. Bunun üzerine Petro ikinci defa voyvoda tayin edildi. Aleksandr'ı mağlup ederek katletti. Oğlu İlya'yı da saraya rehin olarak bırakmıştı. Ölene kadar da Osmanlıya bağlı şekilde yaşadı. Ölünce yerine 1546 yılında İstanbul'da rehin olarak bulunan İlya Rareş voyvoda oldu. İlya Rareş 1550 yılında Müslümanlığı kabul ederek Silistre Sancakbeyliğine atandı. 1551 yılında onun Müslüman olmasından dolayı çeşitli devlet ricali ona hediyeler gönderdi. Bu arada Boğdan'a kardeşi Stefan voyvoda oldu. Erdel 'de Avusturyalılara karşı mücadele gösterdi Onun Müslüman olmayı istediği hissedildiğinde maiyeti tarafından 1552'de katledilmiştir. Devlet ricalinde gelen hediyeler arasında; Bir kıta mavi kutni, bir kıta kırmızı kuni, bir kıta miski kutni, bir kıta Bursa kutnisi, bir kıta sermayi kutni, bir kıta fıstık kutni yer almaktaydı (Uzunçarşılı, 1954: 83-87).

Osmanlı Devletinin Başkentinde Kutni Üretimi

İstanbul hem Osmanlı Devletinin başkenti olması hem de imparatorluğun moda merkezi olması ve tüketim kapasitesinin en fazla miktarda olması nedeniyle üretimin de büyük bir kısmını karşılamaktaydı. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla İstanbul'da kumaş üretiminin çok önemli, bir merkezi idi. Mahmut Paşa yakınlarındaki demir kutni mengenesi, kumaş üretiminde önemli bir yer tutmaktaydı. İstanbul'da nesc edilen her türlü ipekli kumaş demir kutni mengenesine getirilerek perdaht edilmekteydi. Muhtemelen bu işlem pahalıya mal olduğu için bazı esnaf dokudukları kumaşı demir kutni mengenesine getirmeyerek başka yerlerde tokmak perdahtı yaptırmaktaydı. Ancak bu durum, buradan alınmakta olan mengene mukataası gelirini azalttığı için öncelikle tokmak mengenesi yaptırılması telhisle yasaklanmış ve esnafın demir kutni mengenesine gitmeleri istenmiştir (BOA. C.İKTS, 4-163).

İstanbul zevkin ve nefasetin Osmanlı Devletine en doruğa çıkmış olan şehri olduğu için buradaki kumaş imalatı ayrıca önem arz etmekteydi. Özellikle kutni, sandal, atlas, puşi, telli ve telsiz kadife gibi çözülmesi miri damga hanesine mahsus olmasına rağmen bir süreden beri Galata, Beyoğlu, Eyüp ve Üsküdar gibi semtlerde teli, boyu ve eni noksan olarak çözülmekteydi. Bu meselenin çözüme kavuşturulması isteniyordu (BOA. C.BLD., 6-290).

Yeniçeri Ocağı da kutni talebinde bulunabilmekteydi. Onların giysileri içinde de kutni ile imal edilen kıyafetleri bulunuyordu. Dergâh-ı ali yeniçerilerine bahariye olarak verilen Kutni-i Halebi adlı bir kutni çeşidinin bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA. AE.SMMD.IV. 82-9685).

Sarayda Darüssade Ağasına da beyaz kutni den kaftan dikilmekteydi. Muhtemelen temsil görevinin önemine binaen gösterişli bir kaftan anlamına geliyordu (BOA. S.MA.d., 10457).

Başka bir belgede “Mubadil-i rikab-i hümayun şevketmakruna izz-i canib-i Haleb kadısı efendi dailerinden, 3 Çiçekli donluk şal, taraklı atlas donluk 3, frengi atlas tonluk 4, , mukaddem şal 3, alaca kutni 4, destar-ı ala 4” adet olarak gönderilmiştir (BOA. TS.MA.d. 2352).

Haremde bulunan kadınlar burada belli bir süre kaldıktan ve çeşitli eğitimler aldıktan sonra çeşitli devlet görevlilerinin konaklarına cariye olarak gönderilirdi. Bu cariyelerin saraydan çıkarılmasına azad edilme denirdi. Azad edilirken de bir takım hediyelerle saraydan çıkması adettendi. Bu hediyeler arasında 220 kuruş ve beş parça hatayı atlas veya kutni verilmesi de adettendi (BOA. TS.MA.e., 802-9).

Yeniçeri Ocağı da kutni talebinde bulunabilmekteydi. Onların giysileri içinde de kutni ile imal edilen kıyafetleri bulunuyordu. Dergâh-ı ali yeniçerilerine bahariye olarak verilen Kutni-i Halebi adlı bir kutni çeşidinin bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA. AE.SMMD.IV, 82-9685).

Aynı durum Mehterhane-i Amire için de söz konusu olmuştu. Bu kurum için kutni-i Şam ve atlas talep edilmekte bunların bedelinin de Hayme-i hassadan Mustafa aracılığıyla Halep Vilayeti gelirinden karşılanması istenmekteydi (BOA. AE.SMMMD.IV, 72-8493).

1075 yılına ait Harc-ı Hassa Defterinde her Şaban ayında saray adına alına bazı kumaş türlerinden bahsedilmektedir. Bunlar arasında kürkdaşlık, donluk, yağmurluk, çakşirlik, kaftanlık, zıbnlık, çeşitli kumaşlar ve bunlar arasında kutniye de yer verilmiştir (BOA. TS.MA.d., 2352).

Aynı talepler Edirne Sarayı için de söz konusu olmuştur. Edirne’de Sarayı Atik mühimmatı için kutni ve kara kumaş talep edilmiştir. Bu harcamalar gilmamanan-i Enderun ve taberdaranın mevaciplerinden karşılanacaktı (BOA. AE., SMMMMD,IV, 50-5834).

Sarayda Darüssade Ağasına da beyaz kutni den kaftan dikilmekteydi. Muhtemelen temsil görevinin önemine binaen gösterişli bir kaftan anlamına geliyordu (BOA. S.MA.d., 10457).

Saray görevlilerinden Çeşnigiran-ı Hassa cemaati için de kutni’den mamul kaftan tedariki yapılmakta idi. (BOA. AE.SMHD.I, 193-15129).

1207 Hicri tarihinde Hazine-i Hassa harcamaları arasında Enderun hazinesine verilen telli kadife, işleme yüz yastığı, kahve peşkirleri, çatarı, telli kutni gibi kumaşlar bulunuyordu (BOA. TS.MA.d., 2438).

Bizzat padişah, şehzade ve sultanlar için hazine-i hümayuna kutni, şal, kadife, çuka, diba, hatayi, sof gibi kumaşlar alınmaktaydı. Bunların miktarı 1195 Hicri yılında tamamını 35 adet ve 516 altın tutmaktaydı (BOA. TS.MA.d., 2425).

Başka bir belgede “Mubadil-i rikab-i hümayun şevketmakruna izz-i canib-i Haleb kadısı efendi dailerinden,3 Çiçekli donluk şal, taraklı atlas donluk 3, frengi atlas tonluk 4, mukaddem şal 3, alaca kutni 4, destar-ı ala 4” adet olarak gönderilmiştir (BOA. TS.MA.d, 2352).

Haremde bulunan kadınlar burada belli bir süre kaldıktan ve çeşitli eğitimler aldıktan sonra çeşitli devlet görevlilerinin konaklarına cariye olarak gönderilirdi. Bu cariyelerin saraydan çıkarılmasına azad edilme denirdi. Azad edilirken de bir takım hediyelerle saraydan çıkması adettendi. Bu hediyeler arasında 220 kuruş ve beş parça hatayi atlas veya kutni verilmesi de adettendi (BOA. TS.MA.e., 802-9).

16 Cemaziyel E.-16 Şaban 939 tarihli belgeye göre sefer-i hümayun neticesinde bazı kemha ve kutnilerin kaydı tutulmuş, Samsun Emni Hayreddin Bey, Hoca Bazergan, Beytülmal Emni Ahmed Çelebi, Hafsa Hatun, Alaüddeve Vilayeti Nazırı Sinan Hayreddin, Cafer Çelebi, Rumeli Defterdarı Ali Çelebi, Yakub Paşa gibi kişilerden gelen kemha, kutni, kadife, çuka gibi eşyalar kaydedilmiştir (BOA. TS.MA.d., 7986).

H-04-04-992 tarihli mühimme kaydına göre Şam kadısı ve defterdarına gönderilen yazıda, Şam Bedesteninde kumaş dokumasının da yapıldığı ve burada dokunan kumaşların ve kutnilerin noksan dokunduğu bildirilmekte,

bunları dokuyan kişilere üstat denilmekte idi. Bu konuda dikkatli olunması tembih edilmekteydi (BOA. A.DVNSMMH.d., 52-931). Burada noksan dokuma işlemi hem daha kalitesiz dokuma yapılabileceği gibi, aynı zamanda kumaşın eni ve boyu ile de standartlara uymayan dokuma yapıldığı düşünülebilir. Bezin cinsleri ayırma işleminde en ve boy ayrımı önemli görülmektedir. Özellikle bezin eni her çağda önemli bir ölçü olmuştur. Boyu kısa bez ise parça bez olarak görülmüştür. Harzemşahlarda parça bez için *keseke bez* tabiri kullanılmaktaydı (Ögel, 1985: 368).

Anadolu ve Diğer Vilayetlerde Kutni Üretimi

Diyarbakir'e ait bir belgede yine kutni üretimi sorun olmuştu. "*Diyarbakir derununda devam üzere alaca ve beyazlı kutni ve atlas beş aded eşya emtiadan kaheleri olub cellah esnaftı işleyüb ve mengene miktarı olmadığından takak edüb firuht eylemeleri karlarına işledikleri emtia eşyayı mezkureler dder aliyyede olan mengene misüllü mengene hane yabdurulub mengene olunub furuht olsa ve dahi ziyade baha edeceğinden maada karları dahi rana olmak zuhur olmağla fima bad Diyarbakirde işyayı mezkurenin mengene ledel emin mengene hane yapdurulub beher tob on üçer para alınmayla ahiren kullarına malikane kayd buyrulursa bin gurus muaccesin hazine-i amireye teslim ve senevi beşyüz ğuruş mal-ı kalemiyesi verilmek şurutuyla bir kullarına bir kıta berat-ı şerif-i alişan sadaka ve ihsan buyrulmak babından emr-i ferman hezret-i mahalli mezkur fi 3 Rabiül evvel sena 1211.*" (BOA. C.İKTS, 4-199).

Bursa ve İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun birçok şehrinde atlas, boğası, canfes, çitari, çatma, çuha, diba, hatayi, futa, kadife, kutnu, kemha, zerbaft, seraser, vale, serenk gibi adlarla çok çeşitli kumaşlar imal edilmekteydi. Aydos ve Bilecik, Halep, Şam, Denizli, Akşehir, Malatya gibi şehirler dokumacılıkta ileri gelen yerler olmuştur (Gürsu, 2002:369).

Fabrikasyon üretimin olmadığı dönemlerde ki, biz bunu bütün Osmanlı dönemi için söyleyebiliriz. Kumaş üretimi şehir ve kasabalardaki dokuma tezgâhlarında imal edilmekteydi. Elbette bu tezgâhların sayısı, ebat ve iş hacmi oranının geçmişteki önemine, ticaret yolları üzerinde bulunmasına ve ham madde kaynaklarına yakınlığına göre şekillenmekteydi. Şehirlerde ve kasabalarda tek tek tezgâhların inşa edilmesi, imalatçıya hammadde tedarik edilmesi ve zamanı geldiğinde bu üretimin toplanarak pazarlara veya tüketiciye sunulması hepsi birlikte çok büyük kapsamda organizasyon gerektirmekteydi. Örneğin Antep Şehrinde bu işi yapmakla görevli bir Has Nazırı bulunuyordu. 1548-1573 tarihleri arasında yaklaşık olarak 25 yıl Antep şehrinde Has Nazırlığını İmir Ağa yürütmüştü. İmir Ağa Kâtip Mustafa ve

Kâtip Mehmed aracılığıyla irtibatla olduğu imalatçılara öncesinde borç para vererek onların zamanı geldiğinde taahhüt ettikleri kumaşı ona vermeleri şartıyla hatırı sayılır bir zenginlik elde ettiği görülmektedir. Antep'te oluşturmuş olduğu üretim ağı ve sahip olduğu nazırlık görevi sayesinde yaşadığı dönemde Antep şehrinin en dikkat çeken isimlerinden birisi olmuştur (Akis, 2008: 27).

Osmanlı Devleti tarafından alınan vergilerin yüksek olması zaman zaman üreticileri zor durumda bırakıyordu. Halep'te üretimi yapılan Telli, sade, seveyi, kutni ve alaca kumaşları dokuyan esnaf vergilerin yüksek olduğundan şikâyet etmekteydi (BOA. C.İKTS., 41-2024).

Kumaş sanayisinde gayrimüslim teb'anın da aktif rol oynadığı düşünülebilir. Nitekim "*Gaziantep'teki meslek dalları ile ilgili bilgi veren bazı kaynaklarda bezzaz ve manifaturacılar ayrı sektör gibi kabul edilmiş ve bu alanlarda öne çıkan aileler ayrı ayrı kategorize edilmiştir. Kumaşçı, bezzaz ve manifatura sektörünü uhde sine alan bu ailelerden en az 11'inin gayri Müslim ve Yahudi kökenli olduğu anlaşılmaktadır*" (Özlü, 2020: 297). Gayri Müslimlerin kumaş imalatında bulunmayacağına dair bir kaideye rastlanmamış olmasının yanında, belki de özel bir durum olarak Diyarbakır ve Arapgir'de birer mengene hane kurma imtiyazını almak isteyen Kirkor Mosesyan'ın talebi geri çevrilmiştir. Belgede; "*Kutni ve çatarı gibi her nev'i kumaş perdaht itmek yeni bir şey olmayub hatta bunun için Diyarbekir tarafında bazı hanenin dahi mevcut bulunduğundan bu babda imtiyaz itası münasib olmayacağı cihetle müstedi-ii merkuma cevab virilmek üzere iş bu istidanın evrak adasına itasına karar virildi. Fi Aşra Cemaziyel evvel sene 287*" (BOA. ŞD., 2857-22).

1048 yılına ait bir Muhallefat Defterinde vefat eden Vezir Bayram Paşa Konya kalesinde muhafaza edilen muhallefatında, beyaz sandık içerisinde altmış adet *kutni-i has* kumaşı bulunuyordu (BOA. TS.MA.d, 6487).

Gaziantep'e ait bir tereke kaydında; "*çit, çatarı, çuka, cecim, kutni gibi kumaşların yanı sıra farklı yörelere ait olan fesler de bulunmaktadır.*" (Özlü ve Demir, 2025).

Bursa'da bu şehrin geçmişten gelen ipek ve pamuk işleme merkezi olmasından dolayı Kutni kumaş dokuma işinde de önemli bir yere sahip olduğunu görmekteyiz. Burada işlenen kutni ve sair eşyanın perdahtçılık, mengencilik ve tokmakçılık meşihatı görevi Mustafa Efendi'ye verilmişti (BOA. C.İKTS. , 21-1031).

Benzer bir düzenleme de İmparatorluğun uzak bir köşesi olan Şam Vilayetinden gelmiştir. Şam kadısına yazılan hükümde Şam Bedesteninde işlenen kumaşlar ile kutninin noksan işlendiği bu işin üstadlarına tenbihatta bulunulması ve noksan işlenmemesi istenmekteydi (BOA. A. (DVNSMHM.d, 52-931).

Osmanlı Devleti uzak diyarlarda olan devlet ricali için de kumaş tedarikini planlamaktaydı. Bunlar arasında Cidde de Hacı Mehmed el-Kürdi, Şam Muhafızı ve Hac Emiri Azizade Süleyman Paşa da bulunuyordu. Bunların ihtiyaçları için alınan kermest, şal, kutni, kemha, alaca da bulunuyordu. Kutni kumaş olarak kutni-i sade kırmızı 30 top 8262 akçe, kutni-i mehterhani 5 top 105 akçe, kutni- Kemhar beyaz kirmani 6 adet 150 akçe, kutni-i şehtehani 20 top 360 akçe, kutni-i kemhab-ı mutedar-ı sade 5 top 125 akçe, kutni-i lahari-ala 5 top 125 akçe, kutni-i melalce-i ala 20 top 250 akçe, kutni- daraklı-ı ala 15 top 1862 akçe, kutni-i sade elvan -ı ala 20 top 250 akçe tutarında idi (BOA. TS.MA.d., 9512).

Şam ve civarında dokunan alaca kutni'nin yüzleri tokmak ile perdaht edilmemesi, bunun yerine mengene ile perdaht edilmesi gerekiyordu (BOA. C.ML., 713-29106).

Şam Defterdarı Seyyid Mustafa bir vezirin kendisine gönderdiği kaime ve kurstan memnun olduğunu göstermek için ona telli kutniden yapılmış elbise hediye ettiğini görmekteyiz (BOA. TS.MA.e, 1149-12).

Kumaşlar sadece kıyafet olarak hizmet etmediği yine belgelerden anlaşılmaktadır. Mısır ve Arap diyarında bazı kürklerin, kutnilerin, şal gibi kumaşlar üzerine yazılmış; sihir, dua, büyü gibi başkaca amaçlara hizmet ettiği görülmektedir. Belgede bu türden kutni Kutni-i şehtehani 20 tane, Kutni-i Kemhabi 5 tob, Kutni-i Sade Elvan 20 top, Kutni-i Daraklı 15 top, Kutni-i Mehterhani 5 tam, Kutni-i Sade Kırmızı Dal tam 30, Kutni-i Lahari 5 top olarak geçmektedir (BOA. TS.MA... d.7195).

Kumaş üretimi klasik dönem içerisinde geleneksel hane üretim sistemi içerisinde planlanmış olduğu açık olarak görülmektedir. Bu sistem içerisinde kumaş hammaddesi temini muhtemelen ön ödeme yapılarak üreticiye teslim edilmekte, üretici ise dokuma hazırlığı ve boya işlemleri boyahane de gerçekleştirdikten sonra kendi kurmuş olduğu tezgâhta vaat edilen zaman içerisinde kumaşları dokumakta idi. Dokunmuş kumaşlar ya has nazırı olan kişi tarafından veya onun vekilleri tarafından toplanmakta ve ihtiyaç duyulan alanlara gönderilmek suretiyle bu dokuma işinden maksimum kar elde etmeye çalışmakta idi. Zamanla ihtiyaç yüzdesi her zaman varlığını hissettiren bu

alan, yönetim zafiyeti neticesinde iltizam sınırlarını da aşarak zengin tüccar ve devlet ricalinin çeşitli mukataalara konma girişimlerin yol açtı. Bunun neticesinde malikâne sistemi devletin bulduğu bir çözüm olarak ortaya çıktı (Genç, 2002). Kutni imalathaneleri ve kumaş dokuma mengeleri bu alanda şehre ait olan malikâne gelirlerinin ilk göze çarpan örnekleri olmuştur. Şam'da Paşazade Hüseyin tarafında malikâne suretiyle işlettiği kutni ve diğer kumaş mengeleri mukataasına Şam valisi Süleyman Paşa'nın kethüdası şürütuna muhalif olarak yeniden mengene ihdas ettiği ve bunun men edilmesi istenmekteydi (BOA),C.ML., 605-24953).

Solakan-ı Rikâb-ı Hümayun neferlerine kışlık elbise temini için çuka, kutni ve diğer tür kumaşların Dergah-ı Ali Kapıcıbaşılardan Osman Ağa elinde bulunan İstanbul Gümrüğü Mukataası akçesinden gönderilmesi istenmekteydi (BOA. AE:SMHD.II., 88-7222).

SONUÇ

Pamuklu kumaş üretimi ve kullanımı Türk tarihi boyunca toplumsal yaşamın en belirgin göstergelerinden birisi olmuştur. İnsanların giyinme ihtiyaçlarından ortaya çıkan kumaş üretimi zaman içerisinde toplumsal nefasetin ve statünün temsilcisi olmuştur. Medeni yaşam kumaş dokuması gibi ilmek ilmek işlendiği tezgâhlar zaman içerisinde fabrikasyon üretime dönüşmüştür.

Üretim şekli ne olursa olsun kumaş ile insanlığın münasebeti tarihte her zaman canlılığını sürdürmüş, bazen en temel örtünme malzemesi olmuş bazen de moda unsuru olabilmıştır. Osmanlı Devleti ve toplumu örfünden ve İslam dininden aldığı öz güveni, bireysel ve ailevi mahremiyet düşüncesini kumaş endüstrisine yansıtmış, bezen kendisi ürettiği kumaş türlerini kullanmış, bazen de daha iyi olduğunu düşündüğü yabancı ülkelerden gelen kumaşları kullanmışlardır.

Pamuklu kumaş imalatı, Türk toplumsal yaşamına ve üretim alışkanlıklarına oldukça yatkın görülmüştür. Yünlü kumaş veya sof belki göçebe hayat döneminde daha fazla ulaşılabilir olmuştur. Ancak yerleşik hayat ile birlikte, verimli üretim alanları ve Anadolu'daki binlerce yıllık üretim gelenekleri pamuk ve ipek gibi çok daha şehre ait kullanım materyallerinin günlük hayat içerisinde yer almasını sağlamıştır.

Osmanlı Devletinin bürokratik yapısı kumaş üretimi ve tüketimi ile yakından ilgilendi. Bizatihi Osmanlı yönetim anlayışı içerisinde kıyafet aynı zamanda statüyü belirlemekteydi. Her bir hiyerarşik katmanda yer alan

bürokratin giymiş olduğu kürkü veya kıyafeti onun statüsü ile doğrudan veya dolaylı olarak ilgili idi. Pamuklu kumaş veya kutni ise parlak renkleri, göz alıcı albenisi ve pürüzsüze yakın dokusu ile çok uzun bir süre saray, köşk ve gündelik yaşam içerisinde yerini bulmuştur.

Osmanlı'da kutni imalatı için tek bir adres göstermek mümkün değildir. Daha çok iklim ve bitki örtüsünün müsait olduğu, ticaret yolları üzerinde bulunan, kumaş üretim geleneklerini nesilden nesile aktarabilen yerler pamuklu kumaş ve kutni üretiminde ön plana çıkmışlardır.

Osmanlı Devletinin yöneticileri, hem kutni üretiminde geleneksel çizginin dışına çıkmak istememiş, hem de kumaş üretimi alanındaki vergilendirilebilir emtiadan dolayı gelir kaybına uğramak istememişlerdir. Bir taraftan halkın üretim kesimlerinin maişet kaynağı olduğunu unutmadıkları kutni üretimi, çeşitli teşviklerle devam etmiş, bir taraftan da monopolleşmeye dönüp, kitlelerin refahına olumsuz yansıtacak olan oluşumlardan kaçınılmaya çalışılmıştır.

20. yüzyıla kadar geleneksel hane üretim tesisi olarak gelmiş olan kutni üretimi, fabrikasyon üretim anlayışı içerisinde yerini alamamıştır. Dolayısıyla zaman içerisinde önemini kaybederek, folklorik nitelikte ve dekorasyon amaçlı olarak varlığını devam ettirmeye çalışmıştır.

KAYNAKÇA

- Akis M., (2008), *Buhran Döneminde Antep'te Sosyal Hayat (1572-1606)*, Ankara,
- Genç,M., (2002), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Gürsu N. (2002), Kumaş, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:26, Ankara.
- Komisyon,(1934),*T.D.T.C. Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi I*, Devlet Matbaası İstanbul.
- Ocakoğlu, N., İdil,2018, cilt/Volume 7, sayı/issue 52.
- Ögel, B., (1985), *Türk Kültür Tarihine Giriş V*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özlu Z., (2020), *Yıkılmış Bir Şehri İnşa ve İhya Edenler; Cumhuriyetin İlk Yıllarında Gaziantep'te Esnaf ve Tüccar Aileler*, Gaziantep.
- Özlu, Z.,Demir E. (2025), Terekesi Işığında Ayıntab Bedesten Esnafından Kumaşçı Hayreddinzâde Mehmed Şerif Efendi'nin Günlük Yaşamına Dair Bulgular,Abdullah Enverî Anısına, Şehir ve Kimlik, Editörler: Prof.Dr. Mehmet Ali YILIDIRIM, Dr.Öğr. Üyesi Seher MAŞKARAOĞLU, Kilis.
- Pakalın, M.,Z.(1993), *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Uzunçarşılı,,İ.H., (Ocak 1954), Belleten, Türk Tarih Kurumu, Cilt:XVII, Sayı: 69.

2.BÖLÜM

YAKINÇAĞ OSMANLI TARİHİNİN URDU DİLİ BİYOGRAFİ LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ: OSMANLI DEVLET ADAMLARI HAKKINDA YAZILAN BİYOGRAFİ KİTAPLARI

Arzu ÇİFTSÜREN*

Muhsin Ramazan İŞSEVER**

GİRİŞ

XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. Yüzyılın ilk yarısı Osmanlı Devleti ile Hindistan-Pakistan alt kıtası arasındaki fikrî, siyasî ve duygusal bağların yoğunlaştığı bir dönemdir. Zira Batılı devletlerin ve özelde İngilizlerin bölgeye ticaret amacıyla gelip sömürü düzeni kurmalarının ardından yaşanan yaklaşık iki buçuk asırlık tarihsel ve sosyal gelişmeler neticesinde bölgede İngilizlere bir başkaldırı niteliğinde 1857 Büyük Sipahi Ayaklanması yaşanmış ve bu ayaklanmanın sonuçlarından biri yönetimi ele geçiren İngilizler karşısında Hindistan-Pakistan alt kıtası halkında özgürlük kavramının oluşmasına zemin hazırlaması olmuştur. Aynı dönemde zor yıllar yaşamakta olan Osmanlı Devleti'ne karşı, elbette Hilafetin de etkisiyle, sempati duygusu gelişmiş, bu ilgi Sırp İsyanı ve 93 Harbi ile başlayan tarihsel seyirde görünür hale gelmiş, Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile Türk Milli Mücadelesi süreçlerinde ise doruğa ulaşmıştır. Bu gelişmeler çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin attığı her adım alt kıta aydınları tarafından yakından takip edilmiş, Urdu dilinde ve bölgenin diğer yerel dillerinde yayınlanan gazeteler, kitaplar ve gerçekleştirilen çeşitli toplantılar vasıtasıyla halk arasında Osmanlı'ya yönelik bir kamuoyu oluşturulmuştur.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Urdu Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, asuren@istanbul.edu.tr, ORCID: orcid.org/0000-0003-0590-348X.

** Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Urdu Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, muhsinisever89@gmail.com, ORCID: orcid.org/0000-0001-7979-5827.

XX. yüzyılın başlarında yayın hayatına başlayan *Zemindar* (1903), *el-Hilal* (1912), *Hamdard* (1913) ve *İnkılab* (1923) gazeteleri de *Paysa Ahbâr* gibi Hilafet Hareketi'ni desteklemiş, Türklerin içinde bulunduğu zor süreçlerde maddi ve manevi her türlü yardımda bulunmuşlardır (Çakmakçı, 2023: 94). Alt kıtada gelişen basın ve yayın faaliyetleri Urdu dilinde Türklerle ilgili geniş bir literatürün oluşmasına olanak sağlamıştır. Osmanlı Devlet Adamları da yakından takip edilmiş; yalnızca Osmanlı Devleti'nin çeşitli kademelerinde bir yönetici olarak değil, aynı zamanda İslam dünyasının kaderini tayin eden şahsiyetler olarak algılanmış; çoğu zaman siyasi bir figür olmanın ötesinde, ümmetin hamisi, cesur mücahit ve ideal lider çerçevesinde sunulmuştur.

Başta Mustafa Kemal Paşa¹, Enver Paşa olmak üzere Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa, Edirne Müdafî Şükrü Paşa, Mahmud Şevket Paşa, Mithat Paşa, İsmet İnönü hakkında oldukça geniş bir biyografi yazımı gerçekleşmiştir. Bu çalışmada Urdu dilinde kaleme alınan söz konusu biyografi kitapları incelenerek, Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi Türk devlet adamlarının Hindistan-Pakistan alt kıtasındaki algılanış biçimleri ile kendilerine yüklenen ideolojik çerçeve ortaya konulacaktır.

Urdu Dilinde Osmanlı Devlet Adamları Hakkında Yazılan Biyografi Kitapları

A- Enver Paşa Hakkında Yazılan Urduca Biyografiler

Vacahat Hüseyin Vacahat, “Enver Paşa”

“Enver Paşa: Hürriyet Kahramanı, Başkomutan Gazi Enver Paşa'nın Hayatının Ayrıntılı Olayları, Durumları ve Hayret Verici Başarıları” başlığıyla 1921 yılında Gulzar-e Hind Steam Press tarafından yayımlanmıştır. Lahor merkezli olarak Urdu dilinde yayın yapan Al-Aftab gazetesini editörü Vacahat Hüseyin Vacahat² tarafından kaleme alınan ve 147 sayfadan oluşan eser; “Önsöz”, “Enver Paşa”, “Trablusgarp Savaşı ve Enver Paşa”, “Balkan Savaşları ve Enver Paşa”, “I. Dünya Savaşı ve Enver Paşa” ana başlıklarından

¹ Mustafa Kemal Paşa hakkında kaleme alınan Urduca biyografi eserleri, tarafımızca yürütülen başka bir çalışmada müstakil olarak incelendiğinden, bu çalışmada söz konusu biyografilere yer verilmemiştir.

² Vacahat Hüseyin'in 1914 yılında Lahor'da Matbua Rifah-i-Aam Steam Press tarafından yayınlanmış bir şiir kitabı bulunmaktadır. Bu kitapta özellikle Trablusgarp Savaşı ile ilgili şiirler yer almaktadır. Bunun yanı sıra Vacahat Hüseyin'in Mustafa Kemal Paşa ve Enver Paşa ile ilgili yazılmış şiirleri de vardır. Bknz: Halil Toker, Arzu Çiftsüren, He Sauda Cab sey Leyla-i Hilafet ka: Cenub-i Asia ki Urdu or Farisi Şairi me Turk, Turki or Hilafet-i Osmaniye ka Zikir, Sanjh Publications, Lahore 2015; ayrıca “Urdu Edebiyatında Enver Paşa” konulu bir makale de bulunmaktadır. Bknz: (Görgün, 2025)

oluşmaktadır.

Yazar, 15 Nisan 1921 tarihli önsöz kısmında Enver Paşa hakkında bir kitap yazma fikrinin 1916 yılında doğduğunu ancak o dönemde devam etmekte olan I. Dünya Savaşı nedeniyle yayımlanmadığını anlatır. İngiliz sömürgesi altındaki Hindistan'da İngiltere'nin en büyük düşmanlarından biri olarak görülen Enver Paşa'nın alt kıtada adının anılmasının bile siyasi suç sayılması kitabın yayımlanmasına gecikme sebeplerden biridir Aynı şekilde, savaş bittikten sonra yazarın uzun bir rahatsızlık geçirmesi de kitabın ancak 1921 yılında yayımlanabilmesine yol açtığını ifade etmiştir.

Yazar, Enver Bey'in adının Hindistan'da ilk kez olağanüstü bir gayret ve çaba ile fevkalade bir cesaret ve kahramanlık göstererek 1908 yılında anayasal hükümetin temelini atmasıyla tanındığını belirtir. Aynı şekilde 1909 yılında Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesindeki rolü de takip edilmesini sağlamış, asıl tanınırlığı ise Trablusgarp Savaşından itibaren olmuştur. Bu süreçte İngilizce ve Arapça yayın yapan gazetelerin Enver Paşa'nın Trablusgarp Savaşı'ndaki faaliyetleri ve başarılarını uzun uzun yazdığını ve Hindistan'daki İslami gazetelerin de bunları Urdu diline çevirerek halka ulaştırdığını ve böylece Enver Paşa'nın Hindistan'daki popülerliğinin arttığını belirtir.

Vacahat Hüseyin, Enver Paşa ile ilgili bu kitabı yazmak için yüzlerce gazete, dergi ve kitabı titizlikle taradığını ve kitapta sadece doğrulanmış bilgilere yer verdiğini aktarmıştır. Mesela, bazı gazetelerin “Şeyh Senûsî Kızını Enver Paşa ile Evlendirdi. Enver Bey Türk devletindeki görevinden ayrılıp Trablus'a yerleşti ve Türkiye'ye dönmemeye karar verdi” veya “Enver Paşa Edirne kuşatmasında Bulgarların gözü önünde gizlice içeri sızıp savunmacılara talimat verdi” gibi haberler yaydığını ancak bunların doğrulanmadığı için kitaba alınmadığını belirtmiştir.

Vacahat Hüseyin, önsözünde Enver Paşa'nın İslam dünyasındaki rolünü şöyle anlatır: “Enver Paşa, Allah'ın lütfu ile bugün hayatta ve sağlıklıdır. Kim bilir, İslam dünyası için daha ne büyük başarılar imza atacaktır. Bu yüzden de bu kitabı Enver Paşa biyografisinin birinci cildi olarak kabul etmek yerinde olacaktır.”

Kitabın ilk bölümü “Enver Paşa” başlığını taşımaktadır. Bölümün girişinde Enver Paşa'nın hayatı, eğitimi ve fiziksel özelliklerine dair bilgilere yer verilmiştir. Genellikle Alman eğitimi almış bir asker olarak tanınmasına rağmen, aslında Mekteb-i Harbiye'nin son derece başarılı bir öğrencisi olduğunu ve henüz öğrenciliği yıllarında zekâsı, çalışkanlığı ve başarısı ile

dikkat çektiğini; eğitim hayatını kısa sürede ve üstün başarıyla tamamladığını vurgulamıştır. Ayrıca cesareti ve güçlü karakteri üzerinde durmuş, Harbiye Mektebinde Türkçenin yanı sıra Fransızcanın da zorunluğu olduğunu, Enver Paşa'nın ise Fransızcanın yanı sıra Almanca, İngilizce ve 1911 yılında Trablusgarp Savaşı için Trablusgarp'a gitmesiyle Arapça öğrendiğini ve böylece pek çok dile vakıf olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Trablusgarp Savaşı'ndan sonra Moskova'ya gitmiş burada da az çok Rusça öğrenmiştir.

Enver Paşa'nın askeri göreve başladığı dönemde Osmanlı ordu yapısını anlatmış, VII ordu merkezini ve bu merkezlerin nereler olduğunu yazmıştır. Enver Paşa'nın görev aldığı askeri noktalar ile aldığı askeri rütbeleri sıralamıştır. 1909 yılında askeri ateşe olarak Berlin'e, 1910 yılında ise askeri amaçlı bir ziyaret gerçekleştirmek üzere Londra'ya gitmiştir. 1914 yılında, henüz otuzlu yaşların başlarında Genelkurmay Başkanlığına Harbiye Nazırı olarak atanmıştır.

Vacahat Hüseyin, "Enver Paşa'nın İnancı" başlığıyla anlattığı kısımda 1913 yılında Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra yakın çevresinin kendisine de suikast söylentisi olduğunu, önlem almasını ve kalabalık alanlarda tek başına dolaşmaması uyarısında bulundularsa da "Ölümün vaktinden önce gelmeyeceği" inancıyla yaşantısına aynen devam ettiğini belirtmiştir. Aynı yıl İstanbul'a gelen Hindistan Tıp Heyeti ile görüşmeleri ve Sultan Abdülmecid'in torunu Naciye Sultan ile evliliği de ele alınmıştır.

Vacahat Hüseyin, bu bölümde ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş süreci ile Sultan II. Abdülhamid dönemindeki gelişmelerden bahsetmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulduktan sonra, gerçekleşen isyanlar için Şemsi Paşa'yı Manastır'a görevlendirdiğini aktarmış, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Manastır'da nasıl teşkilatlandığını, Şemsi Paşa'nın cemiyete mensup isyancıları yakalamak için verdiği mücadele ve sonrasında suikaste uğrayarak hayatını kaybetmesini anlatmıştır. Hüseyin, Şemsi Paşa'nın yaşasaydı Niyazi Bey ve İttihatçılara zorluk yaşatabileceğini ama buna rağmen çok değerli bir devlet adamı olduğunu özellikle vurgulamıştır. Sultan II. Abdülhamid tarafından Şemsi Paşa'dan sonra Manastır'a görevlendirilen Müşir Osman Paşa'nın Niyazi Bey ve diğer hürriyet kahramanları tarafından Resne'de bir konakta tutuklu olarak misafir edildiğini; Sultan II. Abdülhamid'in İttihat ve Terakki'nin faaliyetlerini durdurmak için çok mücadele ettiğini, çeşitli bölgelere bunun için adamlar gönderdiğini ancak başarısız olduğunu anlatır. Nitekim Sultan II. Abdülhamid, milliyetçi ve devrimci hareketlere karşı sadece siyasi açıdan

değil matbuat üzerinden de bir mücadele yürüttüğü bilinmektedir (Tuzlu, 2025: 125). Zira İttihat ve Terakki'nin misyon edindiği hürriyet fikri ordu içinde de hızla yayılmıştır. Böylece eserde, 23 Temmuz 1908 tarihinde Manastıra'da II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve Hilmi Paşa tarafından Yıldız'a bildirilmesi süreçleri anlatılmıştır. Vacahat Hüseyin, Enver Paşa'nın faaliyetlerini ayrıntılı biçimde ele almış; özellikle Niyazi Bey'in hatıratı çerçevesinde Enver Paşa'ya dair değerlendirmelere yer vermiştir. Ayrıca Jön Türk Devrimi sonrasındaki gelişmeler ile Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilme sürecini de kapsamlı şekilde incelemiştir.

Kitabın ikinci bölümü “Trablusgarp Savaşı ve Enver Paşa” başlığını taşımaktadır. Vacahat Hüseyin, savaşa giden süreci anlatırken, İtalyanların uzun süredir gözlerini Trablusgarp'a dikmiş olduklarını; İtalya'nın önde gelen kişilerinin büyük bir hırsla Trablusgarp'ı ele geçirmek yönündeki fikirlerini açık açık beyan ettiklerini ve hazırlıklarını tamamlayarak nihayet 1 Ekim 1911 tarihinde Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan ettiklerini belirtmiştir. Aynı şekilde bunun Türkiye için kritik bir zaman olduğunu çünkü deniz yoluyla İtalya ile rekabet etmenin Osmanlı'nın içinde bulunduğu durum itibarıyla zor olduğunu; İngiltere ve Fransa'nın tarafsızlıklarını ilan etmeleriyle Mısır ve Tunus üzerinden Trablusgarp'a resmi olarak ordu veya mühimmat göndermenin imkânsızlığını anlatır. Buna karşın İttihat ve Terakki tarafından gerçekleştirilen gizli bir toplantıda askerlerin kılık değiştirerek Trablusgarp'a gitmelerinin kararlaştırıldığını ve bu şekilde yüzlerce Türk subayının bölgeye gittiğini aktarmıştır. *Reuters Haber Ajansı*'nın 29 Ekim 1911 tarihli haberinden alıntı yaparak Enver Paşa'nın kılık değiştirerek Mısır'dan Trablusgarp'a geçtiği, burada Arap Senûsî şeyhi ile yerel kabilelerini ikna ederek ve teşkilatlandırarak mücadeleye girdiğini aktarmıştır. Senûsî şeyhi Ahmed eş-Şerif es-Senûsî ile Enver Paşa'nın mektuplaşmasını ve Ahmed eş-Şerif es-Senûsî'nin cihat anlayışı ile Arap kabileleri ikna ettiğini anlatmıştır. Arap mücahitler arasında savaşa girecek olanların çeşitli esaslar çerçevesinde belirlendiği aktarılmıştır. Vacahat Hüseyin, kitapta tüm bu süreçte çeşitli Arap gazetelerinde Enver Paşa ve Trablusgarp Savaşı ile ilgili yansıyan haberlere yer vermiştir. İlerleyen süreçte Enver Paşa'nın öldüğüne dair bir söylenti yayıldığını; hatta bu süreçte Hindistan'da halkın yas tuttuğunu aktarmış, *Comrade* gazetesi editörü Muhammed Ali Cevher'in Mahmut Şevket Paşa'ya telgraf göndererek durumu sorduğunu ve Enver Paşa'nın hayatta olduğu haberini alınca da Hindistan'da adeta bir bayram havası estiğini anlatmıştır.

Uzun süredir Mısır'da ticaret yapmakta olan Gucerat, Pencab bölgesi mensubu Mevlana Ebu Said Arabi isimli bir Hindistanlı'nın İslam için yapılan

bu savaşta gelişmeleri yakından takip etmek için Trablusgarp'a geldiğini ve burada Enver Paşa ile gürüştüğünü aktarmış ve bu gürüşmeden sonra Hindistan gazetelerinde gürüşmeye ve Enver Paşa'ya dair detaylı bilgiler yer aldığını ifade etmiştir.

Balkan Savaşları öncesi annesi tarafından Enver Paşa'ya gönderilen mektuba yer vermiştir. Mektupta özellikle İşlam vurgusu ile vatan için gerekirse canını feda etmek inancı dile getirilmektedir.

Bazı fitneci çevreler ve gazeteler Enver Paşa'nın Kuzey Afrika'da yeni bir hilafet merkezi kuracağına dair asılsız iddialarda bulunmuşlar Enver Paşa da *el-Âlem* gazetesine bir yazı göndererek bu asılsız haberleri kesin bir dille yalanlamıştır. Vacahat Hüseyin, "Enver Paşa'ya yönelik Suçlama ve Reddiye" başlığıyla bu habere yer vermiştir.

İtalya ve Türkiye arasında 15 Ekim 1912 tarihinde imzalanan barış antlaşmasından ve antlaşmanın maddelerinden bahsetmiştir. 8 Ekim 1912 tarihinde Karadağ'ın Osmanlı'ya savaş açması ve diğer Balkan ülkelerinin de savaşa dâhil olmasıyla, Enver Paşa'nın Trablusgarp'taki misyonunu zaten tamamlamış olduğundan İstanbul'a gittiğini ve Enver Paşa'nın gizlilik içinde gerçekteleştiği İstanbul yolculuğunun detaylarına yer vermiştir.

Kahire merkezli *El-Shaab* gazetesinin 15 Ocak 1913 tarihli sayısından alıntı yapılarak daha önce Enver Paşa ile Trablusgarp'ta bulunan Hindistanlı Mevlana Ebu Said Arabi'nin Enver Paşa ile İstanbul'a giderek iki buçuk ay burada kaldığını, sonrasında Kahire'ye döndüğünü yazmış, Arabi'nin İstanbul'da bulunduğu süreçte Enver Paşa ile faaliyetlerine dair yaptığı sohbette kesitlere yer vermiştir.

İngiliz gazetelerden alıntı yaparak Enver Paşa'nın Trablusgarp'tan ayrılmasından sonra, 1914 yılı temmuz ayına kadar Araplar ile İtalyanlar arasında şiddetli çatışmalar yaşanmaya devam ettiğini ancak sonrasında Avrupa'da kendi içinde de savaş başladığını belirtmiştir. Ayrıca Vacahat Hüseyin, bu tarihlerde Arapça gazetelerin Hindistan'a girişi yasaklandığı için gelişmeleri İngilizce gazetelerden takip etmek zorunda kaldıkları ifade etmiştir.

Kitabın bir diğer bölümü "Balkan Savaşı ve Enver Paşa" başlığını taşımaktadır. Vacahat Hüseyin bu bölümün giriş kısmında Enver Paşa Trablusgarp'tan döndüğünde Balkanlarda neler yaşanmakta olduğunu aktarır. *Reuters Haber Ajansı'nın* 25 Aralık 1912 sayısındaki habere yer vererek, Enver Paşa'nın Çatalca'ya gittiğini ve burada bulunan subaylarla gürüşerek

onları vatan savunması yönünde motive ettiğini yazmıştır.

Kâmil Paşa Kabinesinden, Bâbîâli Baskınından ve bu süreçte yaşananlardan bahsetmektedir. Balkan savaşları sırasında Dr. Muhtar Ahmet Ensari liderliğinde İstanbul'da bulunan Bütün Hindistan Tıp Heyetinden Dr. Ghulam Hüseyin'in 27 Ocak 1913 tarihinde Hindistan'a gönderdiği ve Hindistan gazetelerinde yayınlanan; söz konusu süreci ayrıntılarıyla anlatan mektubuna yer vermiştir.

Vacahat Hüseyin, “Enver Paşa’ya Güvenimiz” başlığıyla Kâmil Paşa Hükümeti'nin İttihat ve Terakki mensuplarınca devrildiği haberinin 23 Ocak 1913 tarihinde, aynı gün, Lahor'a ulaştığında duydukları üzüntüyü anlatmıştır. İlk anda karamsar bir hava hâkim olmuş; gelişmeler büyük bir endişe ve belirsizlikle karşılanmıştır. Ancak kısa süre sonra Enver Paşa'ya duydukları güven, bu karamsar atmosferi dağıtmış ve umutlarını yeniden tazelemiştir. Vacahat Hüseyin o günlerde Zemindar gazetesinde vekâleten editörlük yapmaktadır. Halkın bu haberden sonra gelişmeleri takip etmek için gazeteye geldiklerini, Reuters Haber Ajansından gelen telgraf doğrultusunda İttihat ve Terakki'nin yönetimi ele alışı sonrası İstanbul'daki atmosferi aktarmıştır. Talat Bey'in 23 Ocak'taki konuşmasındaki “Ya milli onurumuzu kurtaracağız ya da bu uğurda öleceğiz” mesajı ile yeni yönetimin Edirne'yi teslim etmeme konusundaki kararlı tavrı aktarılmıştır. Vacahat Hüseyin, bütün bu gelişmeler karşısında endişe ile bekleyen ve takip eden Hindistan halkını bu endişesini gidermek için ek bültenler yayınladıklarını ifade etmiştir. Hüseyin ayrıca *Pioneer* gazetesindeki haberlere de yer vermiştir.

The Daily Telegraph Gazetesinde yer alan Çatalca'da yaşanan gelişmelere yer verilmiş, böylece Balkan Savaşlarının başlamasına giden süreci anlatmıştır. Vacahat Hüseyin ayrıca Enver Paşa'nın Bütün Hindistan Tıp Heyeti'ni ziyarete gittiğini belirtmiş ve ziyarete ait detaylara yer vermiştir. Enver Paşa'nın Hindistan Müslümanlarının desteklerinden duyduğu memnuniyeti ve savaş bittikten sonra Hindistan'ı ziyaret etmek istediğini belirttiğini yazmaktadır.

Vacahat Hüseyin'in Enver Paşa biyografisinin son bölümü ise “I. Dünya Savaşı ve Enver Paşa” başlığını taşımaktadır. Balkan Savaşlarında Türk ordusunun çok zarar gördüğünü ve birtakım düzenlemelerin zorunlu hale geldiğini, Harbiye Nazırı İsmet Paşa'nın istifa ederek Enver Bey'in Harbiye Nazırı olduğunu ve bu süreçte de Paşa mertebesine yükseldiğini belirtmiştir. Enver Paşa'nın Medine-i Münevvere ziyaretinden bahsetmiş, I. Dünya Savaşı için yapılan savaş hazırlıklarına İngilizce gazetelerden alıntılarla aktarmıştır.

I. Dünya Savaşının başlaması ve Türkiye'nin savaşa girme ve sonrası sürecini anlatmıştır. I. Dünya Savaşının yenilgisinden İttihat ve Terakki üyelerinin sorumlu tutulduğunu ve bunun sonucu olarak can güvenliğinden endişe eden Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa'nın Alman gemisi ile İstanbul'dan kaçışlarını yazmış, bu süreçte gazetelerde farklı farklı haberler yer aldığını belirtmiştir. Mesela Enver Paşa'nın Türkistan'a gittiği, Dağıstan'dan Azerbaycan'a, Arap vilayetlerinden Şam ve Mısır'a uzanan geniş bir coğrafyada İslam dünyasını bütünleştirme ideali olduğunu yazmıştır. Vacahat Hüseyin Enver Paşa'nın biyografisini anlattığı kitabının sonunda "Enver Paşa Bakü Kongresinde" başlığına yer vermektedir. 18 Eylül 1920 tarihinde Londra'dan gelen bir telgrafa dayanarak Enver Paşa'nın Bakü'de gerçekleşen Doğu Hakları Kurultayına katıldığını ve burada halk tarafından olağanüstü bir coşkuyla karşılandığını; bu durumun Bolşevikleri rahatsız ettiğini ve Enver Paşa'yı kongreden uzaklaştırmaya çalıştıklarını aktarmıştır. Vacahat Hüseyin kitabını Bolşeviklerin Enver Paşa'yı Doğu orduları komutanı olarak atamak istedilerse de Enver Paşa'nın şu an nerede olduğu ve ne yaptığına dair net bir bilgi bulunmadığını ifade ederek bitirmiştir.

Abdullah Avan, "Gazi Enver Paşa"

Gazi Enver Paşa: Milletın Fedaisi, Anayasal Düzenin Kurucusu, Edirne Kahramanı adlı kitabı Abdullah Avan Münşi Fâzıl³ kaleme almıştır. Kurucusu olduğu Avan Book Agency tarafından 1921 yılında Lahor'da 227 sayfa olarak yayımlanmıştır (Avân, 1921). Avan, kapak sayfasında kitabın türünü "Tarihi bir Portre yani Biyografi" olarak yazmıştır. Avan'ın bu kitabı Vacahat Hüseyin'in Enver Paşa biyografisi ile büyük oranda benzerlik göstermektedir.

Kitap dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm "Enver Bey'in İlk Yılları", ikinci bölüm "Trablusgarp Savaşında Enver Paşa'nın Başarıları"; üçüncü bölüm "Balkan Savaşları ve Enver Paşa" ve dördüncü bölüm "I. Dünya Savaşı ve Enver Paşa'nın Faaliyetleri" başlıklarını taşımaktadır.

Yazar 20 Temmuz 1921 tarihli önsözünde arkadaşları tarafından Gazi Enver Paşa'nın hayat hikâyesini yazması yönünde taleplerde bulunduğunu; zira Hint halkının bu cesur ve kıymetli şahsiyetin hayatındaki dikkat çekici olaylardan haberdar olması ve milletin fedaisi olan bu zatın Osmanlı Devleti'ni büyük felaketlerden kurtarmak için neler yaptığını öğrenmesi

³ Yaşadığı dönemde Hindistan'ın entelektüel şahsiyetlerinden biri olan Abdullah Avan'ın Osmanlı devlet adamlarının hayatlarını ve başarılarını ele aldığı dört biyografi eseri bulunmaktadır. Bunlardan Enver Paşa, Mahmut Şevket Paşa ve İsmet İnönü ile ilgili olan kitaplar bu çalışmada ele alınmıştır. Bunların dışında Gazi Mustafa Kemal Paşa adlı biyografi eseri de bulunmaktadır.

gerektiği düşüncesinin hâkim olduğunu ifade etmiştir.

Abdullah Avan, Enver Paşa'nın çocukluk yıllarına dair bilgilerin az olduğunu ancak onun azimli ve kararlı kişiliğinin kendisini dünya sahnesine taşıdığını belirtmiş ve Hindistan Müslümanlarının onu 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı ile tanımaya başladıklarını, bu süreçten sonra ise Enver Paşa'nın siyasi hayatının ve İslam dünyasındaki etkisinin hızla arttığını vurgulamıştır. Yazar, kitabı Enver Paşa'nın karşılaştığı zorlukları İtalya'nın Osmanlı topraklarına saldırması üzerine Enver Paşa'nın gösterdiği kahramanlıklar ve İtalyanlara karşı direnişini sergilediği “Trablusgarp Savaşı”; Balkan devletlerinin Osmanlı'ya karşı birleşmesi ve Enver Paşa'nın bu süreçteki askeri dehasını içeren “Balkan Savaşları” ile yorgun bir orduyu Harbiye Nazırı olarak nasıl canlandırdığını ve büyük bir cesaretle savaşa dâhil olma sürecinin anlattığı “I. Dünya Savaşı” olarak üç ayrı süreç halinde ele almıştır.

Avan bu kitabın sadece bir biyografi değil, aynı zamanda tarihi bir panorama olduğunu belirtmiştir. Kitabın yazıldığı dönem itibariyle Enver Paşa'nın hala hayatta olduğunu ve İslam'a hizmet etmeye devam ettiğini belirterek ona uzun ömürler dilemektedir.

“Enver Bey'in İlk Yılları” başlıklı birinci bölümün giriş kısmında Enver Bey'in dünya çapındaki tanınırlığının 1908 yılı itibariyle olduğunu Meşrutiyetin ilanı ile çok önemli bir işe imza attığını ancak 1908 yılına kadar olan hayatına dair bilgilerin kısıtlı olduğunu yine de doğumu, yetişmesi ve ahlakına dair edindiği bilgileri okurlara sunduğunu belirtmiştir. Eğitim hayatını ele alınmış, İstanbul'un meşhur askeri okulu Harbiye'yi bitirdikten sonra Üçüncü Orduya tayin edilerek Rumeli'ye gittiğini anlatmıştır.

Enver Paşa'nın dil konusundaki yeteneğini anlatmış ve Vacahat Hüseyin'in Enver Paşa'nın dil yeteneği konusunda verdiği bilgileri aynen aktarmıştır.

Enver Paşa'nın karakter özelliklerini son derece nazik, güzel ahlaklı, hoş sohbet, gerçek bir Müslüman ve vatansever, bir iş yerine getirirken oldukça kararlı ve cesur ve son derece dakik biri olarak tanımlamıştır. Enver Paşa'nın Sultan Abdülmecid'in torunu Naciye Sultan ile evliliğini de zikretmiştir.

“Türkiye'deki Devrim ve Meclisin Kuruluşu” başlığıyla İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuruluş sürecini ve Enver Paşa'nın cemiyete dâhil olmasını; Mithat Paşa'nın öldürülmesine kadar geçen süreç ve vasiyetini; İttihat ve Terakki'nin anayasal düzen düşmanlarının katledilmesi emrini anlatmıştır.

1908 Jön Türk Devrimine giden süreçte Niyazi Bey'in rolü, Şemsi Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid tarafından isyancılar aleyhinde delil toplaması için onu Manastır'a göndermesi ve sonrasında yaşananlar; Şemsi Paşa'nın öldürülmesiyle Sultan II. Abdülhamid tarafından Osman Paşa'nın görevlendirilmesi ve tutukluluk süreci bu kısımda anlatılan konulardır. Babıalı Baskını ve Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi Abdullah Avan'ın birinci bölümünde anlattığı konulardır.

Kitabın ikinci bölümü “Trablusgarp Savaşı ve Enver Paşa'nın Kahramanlıkları” başlığını taşımaktadır. İtalya'nın uzun süredir Trablusgarp'a göz diktiğini, büyük bir gemi ile Trablusgarp sahillerine ulaşarak 1911 yılının ekim ayında Osmanlı'ya karşı savaş ilan ettiklerini yazmıştır. İttihat ve Terakki'nin İtalya'ya karşı aldığı tedbirler ve bu doğrultuda Enver Paşa ve diğer Türk subaylarının İtalyan işgaline karşı direnişi örgütlemek üzere Trablusgarp'a gizli yolculuğunu ve oradaki faaliyetlerini anlatmıştır. *Reuters Haber Ajansı*, *The Outlook* gibi gazetelerden paylaştığı bilgilerde Enver Paşa'nın kılık değiştirerek Türkiye'den ayrıldıklarını ve gizlice Mısır'a ulaştıklarını; İngiliz işgali altındaki Mısır'da yakalanmamak için bazı iddialara göre Mısır'ın güneyinden ve çöl içinden ilerleyerek Kahire'ye uğramadan sınırı geçtikleri ve İskenderiye üzerinden trenle sınıra yaklaştığını ve Bedevilerin yardımıyla Türk birliklerine ulaştığını yazmıştır. Bölgeye varır varmaz bölgenin en güçlü siyasi grubu olan Senûsîlerin lideri Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senûsî ile ittifak yaptığını ve onları İtalyan işgaline karşı cihat bayrağı altında birleşmeye ikna ettiğini ve tüm Arap kabileleri İtalyanlara karşı savaşmak üzere bir araya getirdiğini aktarmıştır. Senûsî şeyhinin tüm Müslümanların ve kabilelerin kişisel ihtilaflarını bir kenara bırakarak İtalyan işgalcileri Müslüman topraklarından temizlemek ve İslam sancağını galip kılmak amacıyla düşmana karşı birlik olması gerektiğini vurgulayarak İtalyanlara karşı cihat fetvası yayınladığını ifade etmiştir. Cihat çağrısının Arap kabileler ve Avrupa devletleri üzerindeki etkisinden bahsetmiş, İtalya'nın Trablusgarp'a gerçekleştirdiği saldırı karşısında diğer Avrupa devletlerinin tutumunu ele almıştır. Arap mücahitlerin Enver Paşa'nın sancağı altında toplanarak aldıkları kararları; hangi esaslar çerçevesinde savaşa gireceklerini ve Senûsî Şeyhinin de savaş meydanında yer aldığını yazmıştır. Bu süreçte İttihat ve Terakki'nin bölgedeki faaliyetlerini, Enver Paşa'nın savaştaki kritik rolü ile Osmanlı ordusu hakkında bilgi vermiştir. Enver Paşa'nın yerel bedevilerden düzenli bir ordu kurarak, savaşın başlangıcında Arap mücahitlerin herhangi bir askeri disiplini yokken Enver Paşa ve diğer Türk subayları tarafından nasıl disiplinli bir askeri yapı inşa edildiğini

anlatmış Enver Paşa'nın Trablusgarp savaşındaki faaliyetlerini gazetelerden örneklerle aktarmıştır.

Reuters Haber Ajansından 23 Nisan 1914 tarihinde Enver Paşa hakkında yayılan şehadet haberlerini ve bu haberlerin asılsız çıkmasıyla yaşanan gelişmeleri yazmıştır.

Bazı yabancı gazetelerin Enver Paşa'nın Kuzey Afrika'da Osmanlıdan bağımsız ayrı bir halifelik kurma istediğini iddia etiklerine ve Enver Paşa'nın bunlara verdikleri cevaba yer vermiştir. Trablusgarp'taki direniş sonrasında İtalyanlarla antlaşma imzalanmasının ardından Balkan Savaşlarının patlak vermesiyle Enver Paşa'nın İstanbul'a dönüş sürecini anlatmıştır.

Kitabın üçüncü bölümünde Balkan Savaşları sürecinde Enver Paşa anlatılmaktadır. Bu süreçte İstanbul'da yaşanan iç siyaseti anlatmakta ve Balkan Savaşı süresince yaşanan gelişmeleri aktarmaktadır. Enver Paşa ile Hindistan'dan gelen Dr. Muhtar Ahmet Ensari başkanlığındaki Bütün Hindistan Tıp Heyeti ile Dr. Abdullah el-Mamun Suhreverdi önderliğindeki Bombay Tıp Heyeti ile görüşmesini yazmıştır. Edirne'nin geri alınmasının ardından Enver Paşa tarafından Selimiye Camii'nde toplandığını ve Enver Paşa'nın halka konuşma yaptığını aktarmıştır.

Abdullah Avan, kitabının dördüncü bölümünde I. Dünya Savaşında Enver Paşa'nın faaliyetleri konusunu ele almaktadır. Bölüm başında Enver Paşa'nın askeri reformlarından ve Balkan Savaşı yenilgisinden çıkarılan derslerle alınan tedbirlerden bahsetmiş, I. Dünya Savaşının başlaması, taraflar ve Türkiye'nin savaşa girme süreci anlatmıştır. Bölümün son kısmında Enver Paşa'nın Türkistan ve Moskova dönemini aktarmıştır.

19 Aralık 1919 tarihli Londra raporlarına göre Enver Paşa'nın Türkiye'den kaçışı sonrası Türkistan'da faaliyet gösterdiğini anlatarak Bolşeviklerle ve yerel kabilelerle olan ilişkilerini yazmıştır. Bazı Arap gazetelerden alıntılar yaparak Enver Paşa'nın Türkistan, Azerbaycan, Afganistan gibi bölgelerde İslam Birliğini sağlamak için çalışmalar yaptığını aktarmış, Enver Paşa'nın Bakü'de düzenlenen Doğu Halkları Kurultayına katıldığını ve kurultayda İslam ülkelerinin bağımsızlığı ve sömürgeciliğe karşı mücadelenin vurgulandığını yazmıştır.

Şeyh Ullah Datta Nakşibendi, “Sevanih-i Omr-i Gazi Enver Paşa”

Şeyh Ullah Datta Nakşibendi tarafından “*Enver Paşa'nın Biyografisi*” adıyla Malik Muhammedin Kutubhane-i Sufiye Keşmiri Bazar Lahor'da 123 sayfa halinde yayımlanmıştır (Nakşibendi, t.y.). Kitap üzerinde yayın tarihi

bilgisi yoktur. Bu kitap da büyük ölçüde Vacahat Hüseyin Vacahat'ın ve Abdullah Avan'ın Enver Paşa kitapları ile benzerlik göstermektedir. Kitap dört bölümden oluşmaktadır.

Yazar kitabın önsöz kısmında Enver Paşa'yı "Hürriyet kahramanı", "Milletin Fedaisi ve Seçilmiş Evladı" olarak tanımlamaktadır. Enver Paşa'nın Trablusgarp ve Balkan savaşlarındaki destansı mücadelesini ve Osmanlı ihtilalindeki rolünü Hindistan Müslümanlarına anlatmayı bir borç bildiğini ifade etmektedir. Yazar, Enver Paşa'nın Türklerin damarlarında hâlâ ecdatlarının kahramanlık kanının aktığını dünyaya ispat ettiğini; büyük güçlere karşı boyun eğmemesi sadece Müslümanlar için değil tüm mazlum milletler için bir ibret örneği olduğunu ifade etmiştir. Enver Paşa'nın hikâyesini yazma gerekçesini önsözde şöyle belirtmiştir: "Şuna inanıyorum ki bu yüce şahsiyetin hayat hikâyesi halk tarafından öğrenildiğinde, insanların iradeleri güçlenecek, azimleri artacak ve moralleri yükselecektir. Kendi yetenek ve güçlerine güvenleri tazeleneyecektir. Zor zamanların ve tehlikeli anların getirdiği zorluklarla nasıl mücadele edileceğini, milli hedeflere ulaşmak için denizin derinliklerinden ya da dağların doruklarından korkmadan nasıl geçileceğini öğreneceklerdir. Ne düşman çokluğundan ne de yalnız kalmaktan korkacaklardır" (Nakşibendi, t.y.: 4).

Birinci bölüm Enver Paşa'nın hayatı ve şahsiyeti, askeri hayatı, İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurulma süreci, Niyazi Bey ve Enver Bey'in mevcut düzene muhalefetleri, Şemsi Paşa'nın İttihat ve Terakki'ye karşı görevlendirilmesi, Şemsi Paşa'nın Öldürülmesi, Hürriyet taraftarlarının dizginlenmesi için Osman Paşa'nın görevlendirilmesi ve esir alınması, Enver Bey hakkında Sultan II. Abdülhamid'in Gizli Yazışmaları, Sultan II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi, İtalyanların Trablusgarp'a Saldırısı ve Enver Bey'in Başarıları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Büyük Toplantısı, Enver Paşa'nın Trablusgarp'a Nasıl Gittiği, Enver Paşa'nın Trablusgarp'taki Faaliyetleri, Senûsî Şeyhinin Cihat İlanı, Cihat ilanının Arap kabileleri üzerindeki etkisi, Arap mücahitlerin Antlaşma Şartları, Senûsî şeyhinin savaş meydanına inmesi, Enver Paşa ve savaş Meydanı, Enver Paşa'nın Arapları Disiplinli Birer Asker Yapması, Gazi Enver Bey'in Mektup ve Raporlarının Özeti, Anayasal Hükümetin Kurulması başlıklarından oluşmuştur.

Kitabın ikinci bölümü Enver Bey'in Şehadet Haberi, Enver Bey'in Hayatta Olduğu Bilgisi, Bir Hintli Müslüman ve Enver Bey, Enver Bey'e Kuzey Afrika'da Hilafet Kurma Suçlaması, İtalyanlar ile Sulh Antlaşması, Enver

Bey'in İstanbul'a Dönüşü konularını kapsamaktadır.

Şeyh Ullah Datta kitabın üçüncü bölümünde Balkan Savaşları sürecini, dördüncü bölümde ise I. Dünya Savaşı Süreci, Enver Paşa'nın Medine-i Münevvere Ziyareti, Enver Paşa'nın Türkiye'den ayrılması, Bakü'deki ve Türkistan'daki faaliyetlerini anlatmıştır.

Seyyid Zuhur Ahmed Şâhchânîpûrî, “Gazi Enver Paşa”

Gazi Enver Paşa Hürriyet Kahramanı Büyük Gazi, Milletın Şehidi, Allah'ın Kılıcı Enver Paşa'nın Biyografisi başlığıyla İslamia Steam Press tarafından Lahor'da yayımlanmıştır Seyyid Zuhur Ahmed Şâhchânîpûrî tarafından kaleme alınan ve 138 sayfadan oluşmaktadır. Eserin yayın tarihi yoktur ancak Enver Paşa ile ilgili yazılan diğer biyografi kitaplarından farklı olarak Enver Paşa'nın ölümü de kitapta yer almaktadır (Şâhchânîpûrî, t.y.). Dolayısıyla 1922 yılından sonra yazılmıştır.

Eser; Ailesi ve Hayatı, Eğitim ve Terbiyesi, Birçok Dili Bilmesi, Dış Görünüşü, Ahlakı ve Alışkanlıkları, Allah'a Güveni, Azim ve Kararlılık, Cesaret ve Askeri Becerisi, Affediciliği ve Yumuşak Huyluluğu, Ordu ile İlişkisi, İrade Timsali, Vatan Sevgisi, Şan ve Şevket, Halk Nazarında Sevilmesi, Azim Timsali, Evliliği, Siyasi Çalışmaları, İttihat ve Terakki Cemiyeti Çalışmaları, Cemiyeti Aleyhinde Alınan Saray Tedbirleri, Trablusgarp Savaşı, Balkanlar'ın Kanlı Savaşları ve Gazi Enver Paşa'nın Kahramanlıkları, Edirne'nin Fethi ve Gazi Enver Paşa'nın Liderliğinde Taarruz Hazırlığı gibi alt başlıklardan oluşmaktadır.

Yazar, Enver Paşa'nın İstanbul'da bulunan Harbiye Mektebi'nde eğitim aldığını zaman içerisinde Arapça, Türkçe, Farsça, İngilizce, Almanca ve Rusça dillerini öğrendiğini belirtmiştir.

Şâhchânîpûrî ilerleyen kısımlarda Enver Paşa'nın Siyasi Mücadelesini anlatırken İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin işleyişini, yemin törenini ve gizli yapısını detaylandırmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Sultan II. Abdülhamid hakkında uzunca bir dipnota yer vermektedir. Bu dipnotta özetle, Sultan II. Abdülhamid'in yönetim tarzından bahsederek aslında Sultan'ın cesur ve zeki olduğunu ancak yönetiminin son dönemlerinde baskıcı bir hal aldığına dair eleştirilerin yoğunlaştığını, halkın ve bazı aydınların bu durumdan rahatsız olduğunu ve Avrupa Devletinin Osmanlı devletine baskıları ile Osmanlı devletinde bulunan iç karışıklıkların cemiyetin yapılanmasına zemin hazırladığını anlatmakta, cemiyetin temel amacının ülkeyi istibdattan kurtarmak ve meşrutiyeti getirmek olduğunu

vurgulamaktadır. Nitekim Fransız İhtilali'nin gerçekleşmesinin ardından yayılarak güçlenen hürriyet, eşitlik ve milliyetçilik düşüncelerinin Osmanlı topraklarını da etkilediği bilinmektedir (Tuzlu, 2025: 125). Eserde, cemiyetin sadece askeri değil, halk arasında da yayılmaya başladığını, şubeler açtığını ve meşrutiyet fikrini yaymak için propaganda yaptığını ifade eder. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin yeminleri hakkında ise şunları yazmaktadır: “Allah’ın huzurunda, vatan ve milletin saadeti için, hürriyet, eşitlik ve adalet ilkelerine sadık kalacağıma, gerekirse bu uğurda canımı feda edeceğime söz veririm...” (Şâhchân-pûrî, t.y.: 12-14). Yeni üyelerin gözleri bağlı bir şekilde gizli bir mekâna götürüldüğü ve maskeli üyelerin önünde bu yemini ettiğini anlatır.

Enver Paşa'nın askeri başarılarına değinen yazar, Trablusgarp Savaşı sırasında eğitilmiş olmayan küçük bir Arap birliğinin komutasını yaparak İtalyanların yüz binden fazla askerden oluşan düzenli ordusuna kan kusturduğunu anlatmıştır. Trablusgarp Savaşı'nın akabinde Çatalca'ya geldiğini ve Balkan Savaşı'nda da hünelerini gösterdiğini ve Edirne'nin tekrardan fethine giden yoldaki gayret ve çabalarını aktarmıştır. Balkan Savaşlarında Bulgarlar, her ne kadar Müslüman kanını oluk oluk akıtmış olsa da Enver Paşa'nın intikam peşine düşmediğini onlara merhamet ettiğini dile getirmiştir.

Şâhchân-pûrî kitabın son kısmında Enver Paşa'nın ölümünün yarattığı derin üzüntüyü anlatır. Gazi Enver Paşa'nın kahramanlıklarının tarihe altın harflerle yazıldığını belirterek onun İslam dünyası ve özellikle Hindistan Müslümanları için bir umut ışığı olduğunu vurgular. Enver Paşa'nın öldüğüne dair daha önce de haberler çıkmış ancak sonrasında bunların asılsız olduğu anlaşılmıştır. İnsanlar bu sefer de aynı inançla bu haberlere inanmak istememiştir. Onun tekrar ortaya çıkıp Müslümanları kurtaracağı yönünde bir beklenti oluşsa da dönemin Afgan komutanı Nadir Han tarafından Enver Paşa'nın Türkistan'da Bolşeviklere karşı savaşırken şehit düştüğü haberinin teyit edildiğini, acı haberin kesinleşmesi ile tüm İslam dünyasının yasa boğulduğunu ifade etmektedir.

Beşîr Sehbâî, “Enver Paşa Şehid”

Sevânih-i Hayât Enver Paşa Şehid adlı biyografi kitabını Beşîr Sehbâî kaleme almış ve İttihâd Book Depot tarafından Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletinin Bulandşehir bölgesinde bulunan tarihi bir şehir olan Hurca şehrinde yayımlanmıştır (Sehbâî, t.y.).

Yazar, kitabının önsözünde Enver Paşa'dan övgüyle bahsetmiştir.

Türkiye'ye ruh üfleyen, Türkleri otokrasi yönetiminden kurtarıp cumhuriyete kavuşturan bir kişilik olarak resmetmiştir. Bu biyografiyi yazmasının sebebi olarak Enver Paşa'nın şehadetinin ardından yakın dostlarının yoğun bir şekilde biyografisini talep etmesi olarak belirtmiş ve bu esere yoğun ilgi olduğuna da değinmiştir.

“Sultan II. Abdülhamid’in Hükümdarlık Dönemi”, “Meşrutiyetten Otokrasiye”, “Fehim Paşa'nın İlk Hilesi”, “İttihat ve Terakki Cemiyeti” alt başlıkları Osmanlı'nın son döneminde yaşananları anlatan bir bölüm yazmıştır. Bu kısımda Osmanlı Devleti'nin bir zamanlar muazzam bir güce sahip olduğunu ancak son iki yüzyıldır devletin zevale doğru sürüklendiğini, iç çatışmalar ve dış kuşatmalar sebebiyle hasta bir devlet hüviyetini aldığını vurgulamıştır. Mithat Paşa gibi üst düzey komutanlarının saray entrikalarının etkisiyle itham altında bırakılarak hapse atıldığını ve ağır işkenceler gördüğünü ve nihayetinde 1884 yılında boğdurulduğunu nakletmiştir. Hafıye teşkilatının başındaki Serhafiye Fehim Paşa'dan kötü şöhretli olarak bahsetmiş ve bu Paşa'yı Sultan II. Abdülhamid'in genç bir sultan olarak tahta çıkmasının ardından onu halktan uzak tutmak için çabalayan ve komplocu birisi olarak addetmiştir. Jön Türklerden, Sultan II. Abdülhamid tarafından yasaklanan Hürriyet gazetesinden, hükümet karşıtı altmış bin Türkün ülkeden sürgün edildiğinden de bahsedilmiştir. İşte tam böyle olayların yaşandığı bir dönemde Enver Paşa'nın kurtarıcı olarak çıkararak milletin ve memleketin düşmanlarını hezimete uğrattığını dile getirmiştir.

İleriki bölümlerde Enver Paşa'ya yoğunlaşan yazar, Yunan Harbi'nde Türklere zafer kazandıran Şehit Seyfullah Paşa'nın kerimesi Suzan Hanımla Enver Paşa'nın mektuplaşmalarını, Enver Paşa'nın Harbiye Mektebi'ndeki öğrencilik yıllarını, tutuklanmasını, Enver Paşa'nın Fehim Paşa'yla olan mücadelesini, Enver Paşa'nın dönemin önde gelen paşalarından Arnavut asıllı Şemsi Paşa ile görüşmesini detaylıca ele almıştır.

Enver Paşa'nın kişiliği hakkında yazar, onun son derece feraset sahibi, öngörülü birisi olduğunu, hurafelere, kuruntulara inanmadığını dile getirmiş ve Enver Paşa'nın sık sık tekrarladığı şu sözünü zikretmiştir: "En zor meselenin çözümü en kolaydır, yeter ki onu çözmenin yöntemi anlaşılın" (Sehbâf, t.y.,: 64).

Eserde Enver Paşa'nın Bulgarlara Türk ordusunun gücünü göstermek adına öldürülen isyancıların cesetlerini gövde gösterisi olarak tahtalara astırmak suretiyle uzak bölgelere göndererek teşhir ettiğini, onun bu ve benzeri

uygulamalarının halk nezdinde hayranlık uyandırdığını söylemiştir.

B- İsmet İnönü Hakkında Yazılan Urduca Biyografiler

İsmet İnönü hakkında aşağıdaki biyografi kitapları dışında Nedim Sehbâî Firûzpûrî⁴ tarafından yazılmış Gazi İsmet İnönü Paşa isimli 173 sayfadan oluşan tarihî bir roman bulunmaktadır.

Süreyya Anderiman, çev. Muhammed Eşref Hân Atâ, “İnönü”

Atatürk ve ardından İsmet İnönü'nün Özel Kalem Müdürlüğünü yapan Süreyya Anderiman tarafından İsmet İnönü ile anılarını anlatma şeklinde kaleme alınan ve Muhammed Eşref Han Atâ'nın Urdu diline çevirdiği 65 sayfalık bir eserdir. Mektebe-i Urdu tarafından Lahor'da basılmıştır. Kitap, İsmet İnönü, Lozan Antlaşması, Yeni Anayasa, Gelişmeler, Antlaşmalar, Türkler ve İslam, Mevcut Savaş ve Türkler bölümlerinden oluşmaktadır (Anderiman, t.y.).

Çevirmen yazar “İsmet İnönü” adlı bölümde, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün kendisi için yaptırdığı İsviçre'nin dağ evlerine benzeyen Çankaya'daki yüksek bir mevkiindeki mermer bir köşkte İsmet İnönü ile tanıştığını ve onun Fransızca ve İngilizce dillerine hâkim olduğunu aktarmıştır.

“Lozan Antlaşması” başlıklı bölümde, 1922 Ağustos ve Eylül aylarında Türk ordusunun başlattığı Büyük Taarruz karşısında Yunan ordusunun kaçtığını, 9 Eylül'de İzmir'in kurtarıldığını, Avrupa siyasetinde büyük bir hayal kırıklığı yaşandığını, Fransa'nın Çanakkale'den çekilmesi nedeniyle İngilizlerin yalnız kaldığını aktarmıştır. 143 maddeden oluşan Lozan Antlaşmasını imzalandığı, İsmet Paşa ve arkadaşlarının zafer bayrağını dalgalandırarak Ankara'ya döndükleri dile getirilmiştir.

“Yeni Anayasa” adlı bölümde İsmet İnönü, Mart 1924'te sağlık sorunları nedeniyle başbakanlık görevinden istifa etmeden önce Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yeni reformları içeren bir kanun tasarısı sunulduğu, bu tasarıda halkın özgürlük, eşitlik, can ve mal güvenliğinin güvence altına alındığı, aynı anda iki siyasi partinin kurulmasına izin verilmeyeceği, tüm yasama ve yürütme yetkilerinin TBMM'de toplanacağı, on sekiz yaşından büyük vatandaşların oy kullanabileceği, devletin resmi dilinin Türkçe olacağı, on bir

⁴ Nedim Sehbâî'nin Mustafa Kemal Paşa ile ilgili bir biyografi kitabı bulunmaktadır. Bu kitap, Hanif Fauk tarafından Türkçeye tercüme edilerek 1979 yılında Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları arasında basılmıştır.

yaşına kadar erkek ve kız çocukları karma eğitim alabileceği, sekiz yaşındaki çocukların zorunlu eğitim kanunu uyarınca okula gitmeleri gerekeceği, kadınlar için hemşirelik ve temel tıbbi eğitim almanın zorunlu kılınacağı gibi maddelerin olduğu aktarılmıştır.

Gelişmeler adlı bölümde, saltanatın sona ermesinin ardından Türkler için ilerlemenin yolunun açıldığı, inkılap dalgasının ilerleme yolundaki engelleri ortadan kaldırdığını, Mustafa Kemal Atatürk'ü yeni Türkiye binasının mimarı olarak İsmet İnönü'yü de bu yeni binaya nakış işleyen ve onu süsleyen bir ressam olduğunu dile getirmiştir.

“Antlaşmalar” adlı bölümde, İsmet Paşa'nın Türkiye'nin iç ve dış siyaset dengesinin korunmasını, bin yıllık savaştan, bir günlük barışın daha iyi olduğunu savunduğu, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'yla iyi ilişkiler kurduğunu aktarılmıştır.

“Türkler ve İslam” adlı bölümde, I. Dünya Savaşı'ndan sonra itilaf devletlerine ait işgal kuvvetlerinin Türkiye'yi parçalamaya karar verdiği, İslam dünyasında büyük bir huzursuzluk yayıldığı, dünya Müslümanlarının Türklere destek gösterilerinde buldukları ve toplantılar düzenlediği ve destek akımlarının başladığı, binlerce Müslümanın bu sebeple hapse girdiği, yüzlercesinin kurşunların hedefi olduğu ve yaklaşık yüz bin Hindistan Müslümanının Hilafet Hareketlerine katılarak Müslümanların Türklerin yok edilmesine müsamaha göstermediği dile getirilmiştir. Cumhuriyet sonrası, Türkleri diğer Müslümanlar nezdinde küçük düşürmek amacıyla Avrupa güçlerinin Türklerin dinden uzaklaştığı, camilerine kilit vurulduğu, âlimlerin asıldığı propagandalarını yaptıkları ancak bunların asılsız olduğu belirtilmiştir.

“Mevcut Savaş ve Türkler” adlı başlıkta, II. Dünya Savaşı'nın resmi başlangıcı olarak kabul edilen Almanya'nın Polonya'ya saldırmasının ardından İngiltere ile Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesiyle başlayan bu süreçte Türkiye'nin tarafsızlığını her ne kadar ilan etse savaşan tarafların Türklere tehditler savurarak gözdağı verdiği, Britanya, Fransa, Rusya, Finlandiya, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya, Belçika, Hollanda, Amerika, Japonya, Avustralya, Yeni Zelanda, Kanada, Danimarka, Norveç, Afrika, İtalya ve daha pek çok küçük büyük milletin bu savaşa dâhil olduğu halde Türkiye'nin savaştan İsmet İnönü'nün tedbirleri sayesinde uzak

kalmayı başarabildiği ifade edilmiştir.

Muhammed Abdullah Avan, “Gazi İsmet İnönü”

Mevcut Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Gazi İsmet İnönü Biyografisi adlı kitap Muhammed Abdullah Avan Münşi Fâzıl tarafından kaleme alınarak Talimi Printing Press'in Lahor matbaasında 1939 tarihinde 176 sayfa olarak basılmıştır. Önsözde yazar, İsmet İnönü'nün biyografisini yazmaya başlarken kaynakların kısıtlı olduğunu ancak daha sonra kaynak hazinesine eriştiğini, İsmet Paşa'nın doğumundan yazarın yaşadığı dönem olan 1939 yılına kadarki olayların kayıt altına alındığını aktarmıştır (Avân, 1939).

Birinci bölümde, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkış sürecinden, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ülke dışındaki şubelerinden, II. Abdülhamid yönetiminin politikalarına muhalif çabalarından, toplumda Cemiyetin güç kazanarak meşrutiyet ilan ettirmesinden bahsetmiştir.

İkinci bölümde yazar, 1908 ve 1909 yıllarının Meşrutiyet elde etme çabasıyla geçtiğini, 1911 yılında İtalya'nın Türklerle Trablusgarp Savaşı'na giriştiğini, Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa, Talat Paşa ve İsmet Paşa gibi kararlılıkla düşmanın karşısında dimdik durduklarını aktarmıştır. Diğer paşalara nazaran Enver Paşa'yı ayrı bir konuma koyan yazar, onun gurur duyulacak parlayan bir şahsiyet olduğunu dile getirmiştir. Bir Sırp'ın, Avusturya veliahdına suikast yapmasıyla başlayan I. Dünya Savaşı anlatılmıştır.

Üçüncü bölümde, Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da devlet işleriyle meşgulken savaş meydanının başkomutanı İsmet Paşa olduğu, Eskişehir yakınlarında karargâhını kurmuş olan İsmet Paşa'nın Türkleri savaşa hazırladığı, yeni askerler toplayarak onlara askeri talim ve eğitim vermekle meşgul olduğu ve İsmet Paşa'nın çalışkan ve vatan sevdalısı bir adam olduğu belirtilmiştir.

Dördüncü bölümde, İsmet Paşa, Yunanlara saldırının hazırlık aşamasında, düşmanı kandırmak amacıyla Anadolu'nun Yunan işgali altındaki bölgelerine ulaşacak şekilde askeri emirler ve asılsız haberler yayarak Türk ordusunda isyan, itaatsizlik ve huzursuzluğun baş gösterdiği izlenimini oluşturmaya çalıştığı aktarılmıştır. Bu haberler sayesinde Avrupalı devletler ve Anadolu'daki Yunan ordusunun büyük bir rehavete kapıldığı vurgulanmıştır.

Beşinci bölümde, Sultan II. Abdülhamid'in yönetimi öncesinde Osmanlının büyük ve kuvvetli bir devlet olarak kabul edildiği, Türklerin aslan yürekli yiğit olarak anıldığı, savaş meydanlarını titrettiği, cesareti ve

kahramanlığının dillere destan olduğu, hâkimiyetinin geniş coğrafyaya yayıldığı, Avrupa ülkelerinin Türklerin emir ve fermanlarının etkisi altında kaldığı ancak sonunda bu devletlerin sinsi bir şekilde yavaş yavaş bu aslan yiğidi zapt etmeyi başardıkları aktarılmıştır.

Altıncı bölümde, 1923 yılına gelindiğinde Mustafa Kemal, İsmet Paşa çabalarının meyvelerini verdiği savaşların sona ererek barış ve huzur ortamının sağlandığı, Türklerin keskin kılıcının gücüyle dünyada saygın bir konuma sahip olmaya başladığı, Yabancıların tahakkümünden kurtulup özgürlüğüne kavuştuğu dile getirilmiştir. Rauf Paşa başbakan tayin edildiği ve Mustafa Kemal'in geçici olarak tam yetkili lider tayin edildiği aktarılmıştır.

C- Osmanlı Devlet Adamları Adına Münferit Yazılan Urduca Biyografiler

Mirza İshak Beg, “Mithat Paşa”

Hürriyetin Babası Şehit Mithat Paşa: Bir Milliyetçi Türk'ün Biyografisi adlı kitap İkbâl gazetesinin editörü Mirza İshak Beg tarafından telif edilmiş, Hindistan'ın Muradabad şehrindeki Public Press'te 1920 yılında yayımlanmıştır (Beg, t.y.).

Mithat Paşa'nın hayatını anlatarak kitaba başlayan yazar, onun devlet dairesinde çalışan Tunalı Hacı Ali Efendi'nin oğlu olarak 1822 yılında İstanbul'da dünyaya geldiğini söylemiştir. Eserde, eğitim hayatıyla birlikte hat sanatıyla da uğraştığı belirtilmiştir. Sadrazamlık Sekreterliği dairesinde işe başladığını kısa sürede Sadrazam Reşid Paşa'nın övgüsünü kazanarak çeşitli önemli görevler icra ettiği vurgulanmıştır. Şam, Konya, Aydın vilayetine bağlı İzmir, Balkanlar, Vidin, Silistre⁵, Sofya, Niş gibi Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde görev ifa ettiği ve görevlerini başarıyla yerine getirdiği ifade edilmiştir. Bu görevlerin arasında vilayet yöneticisi paşaları yolsuzluklarını soruşturmak, isyanları bastırmak, sınırlarda askeri muhafızların konuşlandırılması, okul, hastane, köprü ve yol inşalarının yapımı ve denetlenmesi gibi önemli görevler icra etmiştir. Gerçekleştirdiği görevlerdeki başarısı sebebiyle halk tarafından sevildiği ve Sadrazamlar⁶ tarafından taltif edildiği belirtilmiştir.

Yazar, Mithat Paşa'nın Balkanlardaki faaliyetlerini ayrı bir başlıkta ele alarak detaylıca işlemiştir. "Balkan İşlerinin Düzenlenmesi" alt başlığı altında Mithat Paşa'nın Bulgaristan, Vidin ve Silistre'deki ıslahat çalışmalarını, Vidin

⁵ Vidin ve Silistre dönemin Tuna Vilayeti'nin önemli şehirlerindedir.

⁶ Reşid Paşa, Fuad Paşa ve Âli Paşa.

ve Niş vilayetlerini yeni sisteme göre taksim ettiğini ve bölgenin idaresini iyileştirdiğini, yollar ve köprüler inşa ettirdiğini ardından Tuna Nehri'nde Osmanlı donanması kurduğunu anlatmıştır. Eşkıyaların ve hırsızların kökünü kazıdığını, Balkanlarda emniyet ve güven ortamı oluşturduğunu ve bölge halkının refah seviyesini yükseltmek için çiftçilere yardım amacıyla bir cemiyet kurduğunu belirtmiştir. Eserde, onun Balkanlardaki başarılı yönetiminin bölgede istikrarsızlık isteyen Rusların hoşuna gitmediği, onun azledilmesi için Sultan Abdülaziz'e baskı yapıldığı ancak bu çabaların başarısız olması neticesinde farklı bir yöntem izlenmeye karar verilerek Mithat Paşa'ya suikast düzenleme yoluna gidildiği aktarılmıştır. Balkanlardaki görevinin ardından 1868 yılında İstanbul kısa bir dönem Devlet Şurası Meclis Başkanlığı görevinde kaldığı ve buradaki görevi sırasında Sadrazam Ali Paşa ile ters düştüğü ve nihayetinde Bağdat'a vali olarak tayin edildiğinden bahsedilmiştir.

Yazar, Mithat Paşa'nın Bağdat vilayetine ulaştığında bazı askerlerin başıbozukluk ederek yol kestiklerini, Arap kabilelerinin askeri emirleri yerine getirmediklerini, hükümete karşı başkaldırmaya başladıklarını, Bağdat'ta vali ile başkomutan ayrı ayrı kişiler olduğu için yönetimin Arap kabilelerine itaat ettirmesinin son derece zor olduğunu ve aciz kalındığını, Mithat Paşa'nın bu başıbozukluk ve itaatsizliği bitirmek için askeri ve idari gücün tek bir kişide toplanmasını teklif ettiğini ve nihayetinde yetkinin sadece kendisinde toplatmasının ardından düzeni sağladığını aktarmıştır. Eserde Mithat Paşa'nın sadrazamlık makamına kadar yükseltildiği ancak sonrasında ona karşı yapılan saray entrikaları sebebiyle Padişah'ın gözünden düşürüldüğü, bu sebeple Edirne ve Trabzon'a gönderildiği ifade edilmiştir. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ardından ortamın yatışması adına bir müddet İstanbul'dan uzak Selanik'te kalmayı tercih eden Mithat Paşa'nın sonrasında Adliye Nazırı olduğu belirtilmiştir. İlerleyen bölümlerde Sultan Murad ve Sultan II. Abdülhamid dönemlerinden, 1876 Anayasası Kanuni Esasi'den, 1877 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşından, Mithat Paşa'nın Hıristiyan tebaanın askeri okullara dâhil edilmesi için verdiği çabalardan, tutuklanma sürecinden, 26 Nisan 1883 tarihinde odasında uyku vaziyetindeyken boğularak öldürülmesinde de bahsedilmiştir.

Abdullah Avan, “Mareşal Gazi Mahmud Şevket Paşa'nın Resimli Biyografisi”

Mareşal Gazi Mahmud Şevket Paşa'nın Resimli Biyografisi adlı kitabı Muhammad Abdullah Avan Munşi Fâzıl kaleme almış Avan Book Agency

tarafından Lahor'daki Din-i Muhammedî Steam Press matbaasında basılmıştır (Avân, t.y.).

Eserde, Mahmud Şevket Paşa'nın Hayatı ve Eğitimi, Şevket'in Orduya Atanması, Şevket'in Askeri Rütbeleri, Şevket ve İttihat ve Terakki Cemiyeti, Yıldız Köşkü'nün Aranması, Mücevherler, Nakit Para - Altın - Banknot, Evrak Hazinesi, Hayvanat Bahçesi, Padişahın Fotoğrafları, Mahmud Şevket Paşa'nın Avrupa Türkiyesi Orduları Başkomutanı Olması, Trablusgarp Savaşı ve Mahmud Şevket Paşa, Şevket'in Bakanlık Dönemi, Şevket Harbiye Nazırı Makamında, Mahmud Şevket Paşa ve Gazeteci, Mahmud Şevket Paşa'nın Açıklamaları, Şevket Paşa'nın İstifası, Said Paşa'nın Sadrazamlığa Atanması, Trablusgarp Savaşı ve Mahmud Şevket Paşa, Derne, Kamil Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Muamelesi, Kamil Paşa'nın Şevket'i Davet Etmesi, Şevket'in Bakanlıkta Yer Almayı Reddetmesi, Enver Paşa'nın Şevket'in Yanına Gitmesi, Mahmud Şevket Paşa'nın Sadrazamlık Makamına Gelmesi, Türkiye'de Islahatlar, Mahmud Şevket Paşa'nın Öldürülmesi, Gazi Mahmud Şevket Paşa'nın Son Sözleri, Gazi Mahmud Şevket Paşa'nın Cenazesi, Şevket Paşa'nın Ahlakı ve Alışkanlıkları, Şevket'in Dış Görünüşü, Mahmud Şevket Paşa'nın Jön Türkler Başkanlığı, Mahmud Şevket Paşa'nın Yönetimi, Mahmud Şevket Paşa'nın Vatanseverliği, Şevket'in Ordu ve Millet İçindeki Popülaritesi, Osmanlı Ordusunun Nizamı gibi alt başlıklar bulunmaktadır.

Yazar, Mahmud Şevket Paşa'nın hayatını anlatırken onun Arap kökenli bir Osmanlı vatandaşı 1856 yılında olarak dünyaya geldiğini, saygın ve köklü bir aileden geldiğini, babasının Basra vilayeti valiliği makamında bulunmuş seçkin bir kişi olduğunu, 26 yaşında 1882 yılında Harbiye Mektebi'ne başladığını ve sonrasında subay olarak orduda görev aldığı aktarmıştır. Silah satın alma vazifesiyle Almanya ve Fransa'da görev icra eden Paşa'nın Alman ordularının eğitimini, teçhizatını, düzenini ve idaresini zihnine iyice nakşettiğini belirtmiştir. Mahmud Şevket Paşa'nın bu görevi sırasında hastalanarak Osmanlı'ya geri döndüğünü ve yine hastalığı sebebiyle 1897'de otuz gün süren Türk-Yunan Savaşı'na katılmadığını, 1911 yılında Harbiye Nazırı olarak görevlendirildiğini, Trablusgarp'ı savaş öncesinde tahkim ettiğini, çok sayıda Türk subayı bölgeye eğitim vermek ve düzeni sağlamak için gönderdiğini ve görevine geldikten dokuz ay sonra Trablusgarp Savaşı'nın başladığını, savaş sırasında Mısır'daki İngiliz yönetiminin Osmanlı'nın askeri takviye kuvvetlerinin geçişini engellediğini aktarmıştır. Mahmud Şevket Paşa'nın bu savaşı İstanbul'dan sevk ve idare ettiğini, Afrika Araplarını savaşa teşvik ederek onların savaş meydanına koşup geldiğini dile

getirmiştir.

Mahmud Paşa'nın ordu ve devletteki yükselişini detaylıca ele alan yazar, dönemin siyasi olaylarına da değinmiştir.

Seyyid Cümle Şah, “Gazi Osman Paşa”

İslam'ın Meşhur Şahsiyetleri ve Büyük Sûfiler Serisinin 31. Kitabı olan “Gazi Osman Paşa” isimli kitap Dr. Seyyid Cümle Şah tarafından 68 sayfa olarak kaleme alınmış ve Anbâla şehrindeki Bilal Steam Press matbaasında basılmıştır. Basım yılı bilinmemektedir. Kapakta “Günümüzün ünlü İslam başkomutanı, Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'nın Biyografisi” yazmaktadır (Şâh, t.y.).

Yazar, esere Osman Paşa'nın hayatı ve eğitimi hakkında bilgi vererek başlamıştır. Eserde, Harbiye Mektebi'nden mezuniyetinin ardından 1854 yılında Teğmen olarak süvari birliğine katılması ve ordudaki yükselişi anlatılmıştır. 1856 yılında Kırım Savaşı'na iştirak ettiği, Suriye'de bulunan Dürzi ve Marunî bölgesinde baş gösteren isyanın bastırılması için bu bölgeye 1857-1860 yılları arasında vazife yaptığı ve isyanı başarıyla bastırdığı ve bunun neticesi binbaşılığa yükseltildiği aktarılmıştır. Yazar, Sultan Abdulaziz'in darbeciler tarafından damarlarının kesilerek şehit edilmesinin ardından oluşan otorite boşluğunu fırsat bilen Rusya'nın Sırbistan Prensi'ni kışkırtarak 50 bin kişilik orduyla Osmanlı'ya savaş ilan ettiğini ve ardından Karadağ'ın da aynı şekilde Osmanlı'ya karşı saldırıya geçtiğini ancak Türklerin sayıca az olmalarına rağmen galip geldiklerini, Osman Paşa'nın 9 Temmuz 1876 tarihinde İzvor bölgesini yaklaşık bir ay sonra da Zapçar'ı ele geçirerek Sırp Ordusunu darmadağın ettiğini, bu kahramanlıkları neticesinde Mareşal rütbesine yükseltildiğini dile getirmiştir. 24 Nisan 1877 tarihinde başlayan 93 Rus Harbi sırasında ilk etapta Bulgaristan'ın Tuna Nehri kıyısındaki Vidin'de mevzilenen Osman Paşa'nın daha sonra Niğbolu ve Plevne'ye ilerleyerek Ruslara ağır kayıplar verdirdiği, Plevne'yi tahkimat ederek çift siper ve onlu savunma hattıyla sağlamlaştırdığını, 250 bin kişilik Rus Ordusunu 4 ay boyunca 5 bin kişilik ordusuyla -daha sonra Temmuz ayında 10 bin askerin de Sofya'dan yardıma gelmesiyle- Rusları durdurmayı başardığı ancak dönemin Harp Nazırı'nın cepheleri doğru yönetememesinden ve Osman Paşa'nın taleplerini reddetmesinden kaynaklı yenilgiye düşüldüğü aktarılmıştır. Ayrıca Rus Çarı'nın Osman Paşa'yı şanlı savunmasından dolayı tebrik ettiği ve ona kılıcını iade ederek onu taltif ettiği dile getirilmiştir.

Osman Paşa döneminde yaşanan siyasi olaylara da değinen yazar, Sultan Murad ve Sultan Abdülhamid'in tahta çıkış ve yönetimleri hakkında bilgiler

de vermiştir.

Devlet Adamları İçin Toplu Halde Yazılan Biyografi Kitapları

Şeyh Ullah Datta Nakşibendi, “Tezkire-i Kamil-i Turkan-ı Ahrar”

Şeyh Ullah Datta Nakşibendi tarafından *Hür Türklerin Tam Biyografileri* adıyla 1922 yılında Malik Muhammeddin Kutubhane-i Sufiye Keşmiri Bazar Lahor'da yayımlanmıştır. 201 sayfadan oluşmaktadır (Nakşibendi, 1922).

Kitabın 27 Ekim 1922 tarihli önsözünde Şeyh Ullah Datta, halifeliğin Araplardan sonra Türklere geçtiğini ve Türklerin bu kutsal görevi yüzyıllardır başarı ile taşıdığını savunmaktadır. I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı İmparatorluğunun zor durumda kalması, İstanbul'un işgali ve halifenin gücünü yitirmesi karşısında Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlayan Milli Mücadeleden övgüyle bahsetmiştir. Türklerin cesaretini vurgulayarak, devam etmekte olan barış görüşmelerinde -o sırada Lozan Barış görüşmeleri başlamıştır- Türklerin hakkının verilmesini dilediğini belirtmiştir. Kitabın yazılış amacını şu sözlerle ifade etmektedir: “İslam düşmanları Gazi Osman Han'ın temellerini attığı bu muazzam devleti yıkmak istediler. Özellikle Avrupa devletleri ve kendilerini medeni sanan uluslar, Osmanlıyı parçalamak için her türlü hileye başvurdular. I. Dünya Savaşı sırasında Türklerin gücünü kırmaya çalıştılar. İstanbul işgal edildi, halife adeta esir düştü ve Türk milleti en zor günlerini yaşadı. Ancak Allah yine bir mucize gösterdi ve Türklerin vatansever evlatları köleliği reddederek özgürlük için ayağa kalktılar. Birçok Türk evladı sürgün edildi, hapsedildi ama asla inançlarını kaybetmediler... Bugün tüm dünya görüyor ki Ankara'da bağımsız bir hükümet kurulmuştur. Bu hareketin başında Büyük Gazi, Mustafa Kemal Paşa ve diğer paşalar bulunmaktadır. Başlangıçta düşmanlar bu hareketi küçümsese de bugün Avrupa bile bu gerçeği kabul etmek zorunda kalmıştır. Ekim 1922'de bu kitabın önsözü yazılırken, Lozan'da barış konferans görüşmeleri sürmektedir. Eğer bu konferansta Türklere karşı adaletli davranılır ve özgürlükleri tanınırsa bu hayırlı olacaktır; aksi takdirde dünya yeni savaşlara gebe kalacaktır. Türk milleti cesur ve canlı bir millettir. Bu kitap, Türklerin din ve vatan uğruna gösterdikleri kahramanlıkları anlatmak ve Müslümanları yeniden canlandırmak için kaleme alınmıştır”(Nakşibendi, 1922: 8-9).

Eserde hayatı ve faaliyetlerine ilişkin bilgi verilen ilk kişi Mithat Paşa'dır. Yazar Mithat Paşa'yı şem-i vatan için kendini feda eden bir pervane ve hürriyetin babası olarak tanımlamıştır. Vatan sevgisi ve hürriyet arayışı yolunda canını feda eden ve Türkiye'nin modernleşme özgürlük binasının

inşasında mücadele eden ilk vatan evlatlarından olduğunu belirtmiştir.

Gazi Osman Paşa'yı "Plevne Aslanı" olarak tanımlamış ve Osmanlı Devleti'nin iç ve dış borçlarla boğuştuğu, hazinesinin boş olduğu ve ordusunun bir kısmının isyanlarla uğraştığı çok kritik bir süreçte Ruslarla yapılan savaşta Gazi Osman Paşa'nın meşhur Plevne Savunmasının detaylarını anlatmıştır.

Yazar, Gazi Osman Paşa'dan sonra Talat Paşa'nın hayatı ve faaliyetlerini ele almış, onu da Mithat Paşa gibi vatani için en büyük fedakârlıkları yapmış, canını hürriyet idealine adanmış bir lider olarak tanımlamıştır. Jön Türk Hareketinin ve Osmanlı entelektüel tarihinin önemli simalarından Hakkı Bey'in bir eğitimciden devrimci bir gazeteciye ve siyasi aktiviste dönüşüm süreci ile Hakkı Bey'in hikâyesi de yazar tarafından anlatılmıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın 1877-78 Osmanlı Rus Harbi sırasında Rus ordusuna karşı gösterdiği efsanevi direniş ile askeri dehası üzerinde dururken oğlu Gazi Mahmut Muhtar Paşa'nın askeri yeteneğini ve ordunun ıslahatındaki kritik rolünü vurgulamıştır.

Kitapta biyografisi yer alan diğer bir isim vatan sevgisinin Türk milleti için ölümsüz bir ilham kaynağı olarak nitelendirilen, Balkan Savaşları sırasında Edirne'yi müdafaa ederken gösterdiği azim ve cesaretle adını tarihe yazdıran Gazi Şükrü Paşa'dır.

Gazi Abdullah Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Hacı Adil Bey, Gazi Fethi Bey, Şevket Belkıs Hanım (Fethi Bey'in Eşi), Cavit Bey, Gazi Rauf Bey, Habip Nuri Çavuş, Halide Hanım, Aziz Bey Ali Mısıri, Sa'd Zağlul Paşa, Gazi Cemal Paşa, Symerna Fatihi Gazi Nureddin Paşa, Gazi Mahmut Şevket Paşa biyografileri verilen diğer Türk şahsiyetlerdir.

Yazar Enver Paşa'nın hayatına dair bilgilere geçmeden önce, Vacahat Hüseyin Vacahat'ın onun için yazdığı şiire yer vermiştir. Enver Paşa'nın eğitim hayatı, karakter yapısı, vatanseverliği, Osmanlı hanedan mensubu bir prensesle, Naciye Sultan ile evliliği; cesur, hırslı ve kararlı bir lider olarak faaliyetleri; Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilme sürecindeki rolü, Trablusgarp savaşındaki başarıları, Araplarla olan ilişkisi ve Arapların Enver Paşa'ya olan sevgileri, Trablusgarp savaşının yaşandığı süreçte hakkında çıkan uydurma ölüm haberi ve buna verdiği cevap; Balkan Savaşlarında Edirne savunmasında oynadığı rol; Türkistan'a gitmesi ve buradaki faaliyetleri hakkında detaylı bilgi vermiştir.

Enver Paşa'dan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın biyografisi gelmektedir.

Hayatına geçmeden önce Vacahat Hüseyin Vacahat ve Tahir Hüsnü el Hüseyini tarafından Mustafa Kemal Paşa için yazılan iki şiire yer vermiştir. Kitabın yaklaşık 30 sayfası Mustafa Kemal Paşa'ya ayrılmıştır.

Yazarı Anonim, “Türk Mücahitler: Türk Tarihinin İnkılapçı Şahsiyetleri”

Türk Mücahitler: Türk Tarihinin İnkılapçı Şahsiyetleri adlı biyografi kitabı Kâmil Book Depot yayınevi tarafından Lahor'da 223 sayfa olarak yayımlanmış, yazarı bilinmemektedir. Vatan Mumunun Yanan Pervanesi: Hürriyetin Babası ve Vatan Şehidi Gazi Mithat Paşa, Plevne Aslanı Gazi Osman Paşa, Gazi Talât Paşa, Gazi Mahmut Muhtar Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Gazi Şükrü Paşa, Gazi Abdullah Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Hacı Adil Bey, Gazi Fethi Bey, Fethi Bey'in Hanımı⁷ (Şevket Belkıs Hanım), Cavit Bey, Gazi Rauf Bey, Habip Nuri Çavuş, Begüm Halide Hanım, Aziz Bey Ali Mısrî, Saad Zağlul Paşa, Gazi Cemal Paşa, Symrna Fatihî Gazi Nureddin Paşa, Gazi Mahmut Şevket Paşa, Enver Paşa, Gazi Mustafa Kemal Paşa⁸ alt başlıklarıyla farklı şahsiyetlerin biyografileri yazılmıştır. Bu şahsiyetler içerisinde bazılarının resimleri de biyografinin başına konulmuştur. Genel olarak her bir şahsiyetin doğum yeri eğitim hayatı gibi bilgiler verilmesinin yanı sıra Trablusgarp ve Balkan Savaşları gibi katıldığı savaşlar hakkında bilgiler de verilmiştir.

Cemal Paşa'dan Tercüme Edilen Eserler

Cemal Paşa Tezkiresi: Gazze Savaşı ya da Türklerin İngilizlerle Savaşı

Bicnor'da faaliyet gösteren Necat gazetesi çalışanları tarafından çevrilen bu eser Cemal Paşa tarafından kaleme alınmış, Necat Meşin Press matbaasında 27 sayfa olarak yayımlanmıştır. Türk ordusuna savaş malzemelerinin dağıtımı, Gazze şehrinin kuşatılması, İngilizlerin geri çekilmesi, İkinci Gazze Savaşı, İngilizlerin yenilgisi, Gazi Enver Paşa'nın tavsiyesi, Bağdat'ın fethi için Enver Paşa'nın coşkusu, Alman Kayzerinin mesajı, Gazi Cemal Paşa'nın Almanya'ya gelişi ve Alman generallerinin görüşleri gibi başlıklardan oluşmaktadır (Pâşâ, t.y.-a). Bu kitap çeviri bir eser ve bir Paşa'nın yazdığı hatıralar hüviyetinde olmasına karşın Urdu dilinde hazırlandığı ve Cemal Paşa, Reşid Paşa, Mithat Paşa ve Enver Paşa gibi birçok

⁷ Trablusgarp Savaşı döneminde gazilere yardım etmek için kurulan Osmanlı Kadınları Cemiyeti'nin banisi.

⁸ Diğer şahsiyetlere nazaran Enver Paşa ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın biyografilerine ayrı bir önem verilmiş ve övgü dolu şiirlerle bu şahsiyetlerin biyografilerine başlanılmıştır.

Paşa hakkında bilgi içerdiği için zikredilmesi uygun görülmüştür.

Ayrıca Cemal Paşa'nın kaleme aldığı ve Urdu diline çevrilen diğer hatıra tarzındaki eserler de bulunmaktadır: *Cemal Paşa Tezkiresi: Arap İsyanı veya Mekke'nin İhaneti* adlı kitap Necat gazetesi çalışanları tarafından Urdu diline kazandırılan bu eser Necat Meşin Press matbaasında yayımlanmıştır. Eserde, Gizli Arap İsyanının entrikaları, Arapların Cemal Paşa'nın önünde ettiği sadakat yemini ve İngilizler ile Fransızlara karşı İslam'ı koruma sözü, Lübnan ve Şam'da Arapların entrikaları. Büyük Savaş'ın ilanı, Şam isyancılarının gizli yazışmaları, Hain Mekke Şerifi'nin İngilizlere hitaben yazdığı mektuplar ve onlara yardım etme vaadi, Arap isyancıların yargılanması, Emir Faysal'ın İstanbul'a gelişi, Şerif ailesinin Arap isyancılarına duyduğu destek, Süveyş seferi için Şerif'e on bin Türk altını teslim edilmesi, Şam'daki Arap isyancıların Fransız büyükelçisine yazdığı mektuplar, Filistin ve Kudüs'ün Fransa ve İngiltere tarafından işgali, Irak'ta İngiliz yönetimi, Emir Faysal'ın hazırlıkları, Mekke-i Muazzama'da katliam ve yağma gibi başlıklar yer almaktadır.

Bir diğer kitap, *Müzekkirat-ı Cemal Paşa: Türk İnkılapçıları*'dır. Necat gazetesi çalışanları tarafından Urdu diline kazandırılan bu eser Necat Meşin Press matbaasında 44 sayfa olarak yayımlanmıştır. Nazım Paşa'nın katli, Türkiye'yi parçalama komplosu, Türk devrimcilerin faaliyetleri, Kâmil Paşa'nın İstanbul'a gelişi, Paris'te Türk devrimcilerin toplantısı, Fransa'nın yardımı gibi konular üzerine yazılmıştır.

Müzekkirat-ı Cemal Paşa: Türklerin Savaş Hazırlıkları kitabı 12 sayfadan oluşmaktadır. Necat gazetesi çalışanları tarafından Urdu diline kazandırılan bu eser Necat Meşin Press matbaasında yayımlanmıştır. Türklerin savaşa katılması, Enver Paşa'nın Mısır'da İngilizleri kuşatma arzusu, Gazi Cemal Paşa ile istişaresi, Türk ordularının toplanması, Alman generalin Şam'a gelişi ve askeri hazırlık, Başkomutanlık makamına Cemal Paşa'nın atanması ve onun İslam'ın meşru mülkü olan Mısır'ı İngiliz işgalcilerden kurtarmak için canını ortaya koyacağına dair ahdi ve Türk ordularının ilerleyişi gibi konular üzerine yazılmıştır (Pâşâ, t.y.-b).

Yukarıdaki eserler dışında Urdu dili ile Munshi Ahmeduddin tarafından yazılmış ve Osmanlı-Rus arasında yaşanan Kırım Savaşında üstün başarılar elde eden Ömer Lütfi Paşa ile ilgili savaş esnasındaki süreçleri içeren tarihi

bir roman bulunmaktadır (Ahmeduddin, 1921).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Urdu Dili ile kaleme alınan biyografi eserleri Osmanlı Devleti'nin, Türklerin ve Türk devlet adamlarının Hindistan-Pakistan alt kıtasındaki algılanış biçimini anlamak açısından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Elbette Hint alt kıtası Müslümanları arasında Osmanlı'ya verilen misyon göz önüne alındığında devlet adamlarına ait bu eserlerde ideolojik bir bakış açısı olması muhtemeldir. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Enver Paşa, Gazi Osman Paşa, Şükrü Paşa gibi devlet adamları sadece Urdu dilindeki biyografilere değil özellikle Urdu dili ile yazılan şiirlere de konu olmuş; kahramanlıkları, cesur kişilikleri ve mücadeleci yapıları ile alt kıta halkı için rol model olarak görülmüştür. Aynı şekilde çalıştığımız biyografi eserlerinde de bu şahsiyetler çoğunlukla kahramanlık, fedakârlık ve İslam dünyasının müdafaası gibi kavramlarla birlikte anılması Osmanlı Devleti'nin alt kıta nezdindeki sembolik değerini göstermektedir. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı ile başlayan ve özellikle Trablusgarp, Balkan Savaşları ile Millî Mücadele yıllarında Osmanlı'ya duyulan ilginin artması ve bu ilginin basın ve yayın yoluyla geniş kitlelere ulaştırılması biyografi yazımının toplumu etkilemek ve kamuoyu oluşturmadaki işlevini açıkça göstermektedir.

Bu biyografiler Osmanlı'nın son dönemine ilişkin gelişmelerin Hindistan-Pakistan alt kıtasındaki yankılarını, algılanış biçimlerini ve duygusal bağlarını ortaya koyarak hem edebî bir tür olarak edebiyat disiplini hem de tarih disiplini açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmeduddin, M. (1921). *Ömer Paşa*. Lahor: Parkash Steem Press.

Anderiman, S. (t.y.). *İsmet İnönü*. (M. E. H. Atâ, Çev.). Lahor: Mektebe-i Urdû.

Avân, M. A. (1921). *Gazi Enver Paşa*. Lahor: Avan Book Agency.

Avân, M. A. (1939). *Sevânih-i Umrî Mevcûde Sadr-ı Cumhûriye-i Türkiye Gâzî İsmet İnönü Pâşâ Batasvîr*. Lahor: Avan Book Depo.

Avân, M. A. (t.y.). *Sevânih-i Umrî Mâreşal Gâzî Mahmûd Şevket Pâşâ Batasvir*. Lahor: Avan Book Agency.

- Beg, M. M. İ. (t.y.). *Ebu'l-Ahrar Şehid-i Dustur Midhat Pâşâ: Ek Kavm-perest Türk kî Sevânih-i Umrî* (1. bs.). Murâdâbâd: Public Press.
- Çakmakçı, M. K. (2023). Paisa Ahbâr Gazetesi Işığında Balkan Savaşları. A. M. Dünder ve D. Şahbaz (Ed.), *Türkiye'de Pakistan Çalışmaları I* içinde (ss. 93-123). Ankara: Ankara Üniversitesi Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (APAM).
- Görgün, H. (2025). Urdu Edebiyatında Enver Paşa. *Karadeniz Araştırmaları*, 22(87), 1088-1102.
- Nakşibendi, Ş. U. D. (1922). *Tezkire-i Kâmil Turkan-ı Ahrar*. Lahor: Malik Muhammeduddin Kutubhane-i Sufiye-yi Keşmiri Bazar.
- Nakşibendi, Ş. U. D. (t.y.). *Sevanih-i Umr-i Gazi Enver Paşa*. Keşmiri Bazar, Lahor: Malik Muhammeddin Kutubhane-i Sufiye.
- Pâşâ, G. C. (t.y.-a). *Ceng-i Gazze yâ Türkun aur Engrizun kî Ceng*. (Ahbar-ı Necat Gazetesi Çalışanları, Çev.). Bijnor: Necât Book Agency.
- Pâşâ, G. C. (t.y.-b). *Müzekkerât-ı Cemâl Pâşâ: Türkun kî Cengî Teyyâriyân*. (Necat Gazetesi Çalışanları, Çev.). Bijnor: Necât Book Agency.
- Sehbâî, B. (t.y.). *Sevânih-i Hayât Enver Paşa Şehîd*. Hurca: İttihâd Book Depo.
- Şâh, S. C. (t.y.). *Gâzî Osmân Pâşâ: Zamane-i Hal ke Meşhur İslamî Komutan Şîr-i Plevne Gâzî Osmân Pâşâ*. Silsile-i Meşâhir-i İslâm ve Sûfiyâ-yı Kirâm. Anbala: Bilal Steam Press.
- Şâhcihânpûrî, M. S. Z. A. (t.y.). *Gazi Enver Paşa: Batal-ı Hurriyat Gazi A'zam Şehid-i Millet Seyf-i İlahi Enver Paşa ke Hâlât-ı Zindagi*. Lahor: İslamia Steam Press.
- Tuzlu, M. A. (2025). *Taltif ile Tahdid Arasında: II. Abdülhamid Dönemi Takvim Sansürleri*. (M. Dügeroğlu, Ed.). Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.

3.BÖLÜM

19. YÜZYIL OSMANLI İSKÂN GELENEĞİNİN CUMHURİYET DÖNEMİ UYGULAMALARA YANSIMASI: NİĞDE MÜBÂDİLLERİNİN MEKÂNSAL DAĞILIMI ÜZERİNE BİR İNCELEME*

İbrahim ERDOĞDU **

GİRİŞ

Osmanlı Devleti özellikle 19. yüzyılda savaşlar, isyanlar ve sınır değişiklikleri sonucunda Anadolu'ya doğru artan göçlerle ilgili bir çözüm yolu olarak muhacirleri yerleştirmek için çeşitli iskân müesseseleri geliştirmiştir. Bu müesseseler, yalnızca göçmenlerin topluma entegrasyonunu sağlamakla kalmamış, aynı zamanda sosyo-ekonomik düzenin korunmasına ve nüfusun stratejik olarak dağıtılmasına da hizmet etmiştir. Devlet, yerleşim planlarını düzenlerken muhacirlerin toplumsal uyumunu gözetmiş, taşradaki kurumsal dengeyi korumaya özen göstermiştir.

Niğde, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde mübâdiller ve diğer muhacirler açısından yoğun bir iskân hareketliliğine sahne olmuş taşra merkezlerinden biridir. Anadolu'nun tarihi dokusunu yüzyıllar boyunca koruyan taşra merkezlerinden biri olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde stratejik bir yerleşim alanı olmuştur.

* Bu çalışma (16-18 Kasım 2023) tarihinde Niğde'de düzenlenen "100. Yılında Uluslararası Mübadelede Niğde Sempozyumu" nda sunulan (basılmamış) bildirden üretilmiştir.

** Prof. Dr. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, NİĞDE, ORCID: 0000-0003-0313-6889, ierdogdu@ohu.edu.tr

Nitekim Osmanlı taşra yönetimi, yalnızca merkezi otoritenin uzantısı değil, aynı zamanda sosyal düzenin, ekonomik sürekliliğin ve kültürel çeşitliliğin koruyucusu olarak işlev görüyordu. Bu bağlamda, Niğde’de gerçekleştirilen mübâdil iskânları, devletin taşradaki nüfus politikalarını ve kurumsal etkinliğini yansıtan önemli bir uygulamadır. Osmanlı müessesese geleneğinin bir uzantısı olarak yürütülen bu iskân politikaları, yalnızca nüfus yerleştirme işlevi taşımamış, aynı zamanda taşrada sosyal düzenin korunması, ekonomik sürekliliğin sağlanması ve devlet otoritesinin pekiştirilmesi gibi hayati amaçlara da hizmet etmiştir.

Bu bağlamda Lozan Antlaşması sürecinde imzalanan ve Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi’ni öngören sözleşme uyarınca gerçekleştirilen nüfus değişimi, her ne kadar Cumhuriyet döneminde uygulanmış olsa da, Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyılda kurumsallaştırdığı muhacir ve iskân politikalarının bir devamı niteliğinde olup, geç Osmanlı döneminde şekillenen iskân müessesesinin hukuki, bürokratik ve mekânsal mirası üzerinden değerlendirilmelidir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında özellikle 1923–1930 döneminde Lozan Antlaşması çerçevesinde Türkiye ile Yunanistan arasında gerçekleştirilen nüfus mübadelesi, Osmanlı dönemi iskân uygulamalarının Cumhuriyet döneminde de bir süreklilik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu süreçte Yunanistan’dan gelen Müslüman nüfus, Niğde’de farklı köy ve mahallelere yerleştirilmiş, yerleşimlerin mekânsal dağılımı hem ekonomik hem de toplumsal boyutlarda önemli etkiler yaratmıştır.

1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi önceki göç hareketlerinden bazı açılardan ayrılmaktadır. Özellikle Osmanlı Devleti’nin Balkan topraklarını kaybettiği dönemde gerçekleşen göç hareketlerinde büyük ölçüde Balkanlı milli devletlerin kurulmasının etkisi söz konusudur. Mübadelede ise dikkat çeken en önemli hususlardan bir tanesi imparatorluğun yıkılmasının ardından onun bünyesinden çıkmış iki farklı devletin, ulus-devlet olma yolundaki çabalarında nüfus değişimini karşılıklı siyasî iradeleriyle işler hale getirmeleridir. Aslında ilk nüfus mübadelesi daha Balkan Savaşları’nın bitiminde Bulgaristan ile küçük çaplı olarak uygulanabilmişti. Aynı şekilde, Osmanlı ve Yunan hükümetleri arasında da benzer bir teşebbüs gündeme gelmesine rağmen I. Dünya Savaşı’nın çıkması yüzünden hayata geçirilememiştir. Dolayısıyla Ege Denizi’nin karşılıklı iki yakasında Dünya Savaşı ve Yunan işgali dönemlerinde meydana gelen bu demografik karmaşa ancak Lozan görüşmeleri esnasında bir çözüme kavuşturulmaya çalışıldı. Bu

amaçla Lozan görüşmelerinden önce Norveçli Dr. Fridtjof Nansen, Milletler Cemiyeti tarafından Türk-Yunan göçmen sorunlarını çözme işi ile görevlendirildi. Konferans devam ederken 17 Ocak 1923'te Nüfus Mübadelesi Alt Komisyonu çalışmalarına başladı. 30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da Türk ve Rum Ahali Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol imzalandı. 7 Ekim 1923'te Muhtelit Mübadele Komisyonu faaliyete geçti.

Muhtelit (Karma) Mübâdele Komisyonuna yedi ülkeden (İspanya, İsveç, Danimârka, Norveç, Şili, İsviçre, Hollanda) temsilci seçildi. Türk ve Yunan temsilcilerinin de katıldıkları bu komisyon, 1924'ten itibaren çalışmalarına başladı ve aralıksız olarak 11 yıl çalışarak 1934'te dağıldı.

30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan mübâdele antlaşmasına göre, 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren Türk arazisinde oturan Rum Ortodoks dinine mensup Türk vatandaşlarıyla, Yunan arazisinde oturmakta olan Müslüman dinine mensup Yunan vatandaşlarının mecburi mübâdelesine karar verildi. Yalnız, 30 Kasım 1918 tarihinden önce İstanbul sınırları içerisinde oturmuş bulunan İstanbul'un bütün Rum ahalisiyle 1913 senesinde Bükreş Antlaşması'yla belirlenen sınırın doğusunda oturan Batı Trakya Müslümanları, mübâdele dışında kalacaklardı (BCA, 30.10/ 124.885.4).

Ayrıca 30 Ocak 1923 tarihli mübâdeleye ilişkin sözleşme ve ek protokol uluslararası zeminde, Türkiye'yi ve Yunanistan'ı bağlayan ve bağımsız bir komisyonu denetçi olarak benimseyen ilkeler getirmişti. Bu sözleşme ve ek protokolde, Türkiye'de Ortodoks Rumların terk ettiği bütün malların, Türkiye'ye gelecek muhacirlerin yerleşmelerinde kullanılacağına ilişkin açık hüküm bulunmaktaydı.

1923 yılında imzalanan mübâdele anlaşmasının ardından Türk hükümeti, en başta mübâdillerin en asgari düzeyde sıkıntılarla karşılaşmaları ve onların sefil duruma düşmeden yiyecek, içeceklerinin karşılanması ile üretici duruma getirilmelerini temin için, bununla meşgul olabilecek bir vekâlet kurma gereği duydu. Önceden müdürlük şeklinde çalışılırken böyle büyük bir nüfus değişiminin büyük zorlukları olduğundan bunun altından ancak bir vekâletin kalkabileceği düşünülüyordu. Zira Millî mücadelenin ardından Yunanlılar özellikle İzmir, Aydın, Manisa gibi pek çok Batı şehirlerini yakıp yıkmışlar ve oturamaz bir hale getirmişlerdi. Bu yerlere gelecek olan mübâdiller için buraların yerleşim yeri olması bu durumda imkânsız gözükmekteydi. Bu sebeple mübâdillerin iskân işi, iki aşamalı olarak gerçekleştirilecekti. Bir taraftan memleket tamir edilirken diğer taraftan da onların iskân işi hayata

geçirilecekti. Bütün bu yorucu ve ağır işlerin altından kalkmak ise en başta mâlî bir güce dayandığından ve Türk hükümeti de bu mâlî güce sahip olmadığından en az parayla en çok iş yapma yolunu tercih edecekti. Dolayısıyla bu kritik işi başarmak, iyi bir teşkilat çatısı altında iyi bir kadroya olan ihtiyacın gündeme getirilmesine sebep oldu. Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey'in önerisiyle mübâdillerin iskânı ve buna dayalı olan işlerle meşgul olmak üzere bir Mübâdele İmâr ve İskân Vekâleti'nin kurulması teklifi TBMM'de kabul gördü ve Mübâdele İmâr ve İskân işleriyle meşgul olmak üzere 13 Ekim 1923 tarihinde Mübâdele İmâr ve İskân Vekâleti kuruldu ve görevleri belirlendi (BCA, 30.18.1.1/ 7.38.9; *TBMM Arşivi*, Kayıt Nu: 1/345, Dosya Nu: 368). 13 Ekim 1923 tarihinde, 6.095.083 lira bütçe ile kurulan vekâletin (Arıkan , 1992: 84) ilk vekili olarak henüz 29 yaşında olan İzmir Milletvekili Mustafa Necati seçildi (Şapolyo , 1970: 225).

Mübâdele İmâr ve İskân Vekâleti'nin görevleri incelendiğinde mübâdele, imâr ve iskân işlerinin ayrı ayrı değil bir arada yürütüleceği, bu işlerin tamamlanmasında diğer kuruluşların da yardımının öngörüldüğü, gelen mübâdillerin sanatlarına uygun şekilde iskân edilmeleri ve onlar için ayrılmış olan emvâl-i metrükelerin korunması üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Türkiye'nin büyük bir bölümü savaşlar sebebiyle yanıp, yıkılmış olduğundan iskân yapılacak yerlerin imârı yapılmadan buralara yerleştirme yapmanın imkânı yoktu.

Vekâletin kurulmasının ardından önündeki en büyük sorunlardan birisi, gelecek mübâdillerin nerelere ve ne şekilde yerleştirilecekleri olmuştur. Her ne kadar, giden Rumların gelen Türklerden iki misli daha fazla olması bir avantaj gibi görünse de, aslında aksi bir durum söz konusuydu. Çünkü Yunanlılar çekilirlerken memleketin pek çok yerini yaşanamaz hale getirmişlerdir. Buna karşın oradan gelen mübâdiller, mallarına el değmeden sağlam bir şekilde teslim etmişlerdi. Fakat her şeye rağmen gelecek olan mübâdillerin belirli bir plân dairesinde iskân mıntıklarına yerleştirilmeleri gerekmektedir. Vekâletin çalışmaları neticesinde Türkiye on iskân mıntikasına ayrılarak imâr ve iskân mıntika müdürlükleri kuruldu. Anadolu'nun imârı için yerli ve yabancı girişimciler tarafından hazırlanan projeler görüşülmeye başlandı (Çapa, 1991: 64).

Bu çalışmanın temel amacı, Niğde'de mübâdillerin mekânsal dağılımını inceleyerek Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan iskân uygulamalarının sürekliliğini ve dönüşümünü ortaya koymaktır. Niğde özelinde, Osmanlı'nın iskân stratejilerinin Cumhuriyet dönemine nasıl devredildiğini ve uygulamada

hangi sürekliliklerin korunduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmada, arşiv belgeleri, nüfus sayımları ve harita verileri kullanılarak yerleşimlerin yoğunluğu, dağılımı ve toplumsal entegrasyon süreçleri analiz edilmektedir. Yine çalışmada Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA) Cumhuriyet Arşivi belgeleri (BCA) ile mübâdiller üzerine yapılan araştırmalardan elde edilen veriler ışığında, Selanik ve civarından getirilerek Niğde merkez, ilçe ve köylerine yerleştirilen mübâdillerin mekânsal dağılımları, yatay hareketlilikleri ve tahmini nüfusları analiz edilmekte; söz konusu yerleştirme pratiği Osmanlı muhacir ve iskân müessesesinin dönüşümü bağlamında değerlendirilmektedir.

Dolayısıyla Niğde'deki mübâdillerin mekânsal dağılımını analiz etmek, yalnızca bir nüfus hareketi çalışması değil; aynı zamanda Osmanlı iskân müessesesinin geç dönem uygulamalarını, devlet-millet ilişkilerini ve taşra yönetim mekanizmalarını anlamak açısından da değer taşımaktadır. Sonuç olarak, Niğde'deki mübâdillerin mekânsal dağılımları, Osmanlı müesseselerinin taşradaki tezahürünü ve devlet-toplum ilişkilerinin sosyal boyutlarını ortaya koyan zengin bir araştırma alanı oluşturmakta, hem tarihî süreci hem de Osmanlı taşra yönetiminin inceliklerini anlamak için eşsiz bir pencere aralamaktadır.

Mübâdillerin Yerleştirilmesine ve Sayılarına İlişkin Planlamalar

Karma Komisyonun Ekim 1923 tarihinde aldığı ilk karara göre mübâdele Kasım ayında başlayacak ve Selanik'ten yaklaşık 1923 senesi içerisinde 50 bin kişi gelecekti. Geri kalanı ise kışın yaklaşması sebebiyle gelecek seneye bırakılacaktı. Fakat henüz mübadeleye başlanmadan Yunanlıların yapmış oldukları zulüm neticesinde pek çok Türk muhaciri yollara düşmüştü. Bunun üzerine acil bir önlem alınması düşünülerek 6 Eylül 1923 tarihinde Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimaîye Vekâleti'nde Doktor Muhittin Celal Bey'in başkanlığında her vekâletten birer uzmanın katıldığı bir toplantı yapıldı ve burada gelecek mübâdiller için yerleşim alanları kesin olarak tespit edildi. Buna göre önce yedi iskân bölgesi belirlenmişken (Hâkimiyet-i Milliye, 1923: 1) daha sonra vekâlet tarafından bu alanların sayısı 10'a çıkarıldı. Mübâdillerin yerleştirilmesinin düşünüldüğü alanlar ve kapsadıkları bölgeler şöyleydi.

Birinci Alan: Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Amasya, Tokat, Çorum, Yozgat; İkinci Alan: Edirne, Tekirdağ, Gelibolu, Kırkkilise, Çanakkale; Üçüncü Alan: Balıkesir; Dördüncü Alan: İzmir, Manisa, Aydın, Menteşe, Afyon; Beşinci Alan: Bursa; Altıncı Alan: İstanbul,

Çatalca, Zonguldak; Yedinci Alan: İzmit, Bolu, Bilecik, Eskişehir, Kütahya; Sekizinci Alan: Antalya, Isparta, Burdur; Dokuzuncu Alan: Konya, Niğde, Kayseri, Aksaray, Kırşehir; Onuncu Alan: Adana, Mersin, Silifke, Kozan, Ayıntap, Maraş.

Mübadele ile Türkiye'ye Hanya'dan 8.000, Kandiye'den 12.000, Resmo ve Laşit'ten 5.000 nüfus ki toplamda 25.000 nüfus sadece Girit adasından getirilecekti. Selanik'ten göçe zorlanmış olan Langaza, Avrethisar, Toyran ve Yenicevardar halkından 12.000 ile 15.000, Kayalar kazası halkından 30.000 ile 35.000 toplamda da 45.000 ile 50.000 nüfus getirilecekti. Drama livasının bir kısmı, özellikle iç kısımlarda bulunan kazaları halkı 60.000 ile 70.000 nüfus da ilk sevkiyata dâhildi. Bu üç mntıkadan nakledilecek muhacirlerin toplamı 125.000 ile 145.000 tahmin edilmekteydi (Hilâl-i Ahmer Havâdisi, 1923: 65). Bir başka belgeye göre de, Çatalca, Tekirdağ ve havalisi ile Karaman ve Niğde havalisine Kesendire, Poliroz, Sarışaban, Avrethisar ve Nevrekop'tan 20.000 tütüncü, 55.000 çiftçi, 15.000 bağcı ve zeytinci olmak üzere toplamda 90.000 kişi gelecekti (BCA, 272.11/ 23.121.10).

Ancak mübadele kapsamında Türkiye'ye gelenlerin sayısı konusunda kimi kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. Örnek vermek gerekirse; Kemal Arı Türkiye'ye gelen mübadil sayısını yaklaşık 395.000 olarak belirtirken (Arı, 1999: 97-114), Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre bu rakam 456.720 (Özkan, 2010: 114), İskân Tarihçesi İsimli esere göre ise 499.239 dur (İskân Tarihçesi, 1932: 137). Rakamların farklı olmasının sebebi muhtemelen mübadillerin dışında o dönemde vatanlarının kaybetmiş ancak Türkiye'de yaşamak isteyen mülteciler ile savaş sebebiyle önceden muhacir durumuna düşmüş olanların da bu sayılara dâhil edilmiş olmasıdır.

Mübadillerin Niğde'ye İskân

Mübadil Olarak Kimlerin Niğde'ye Geleceklerine ve Tahmini Nüfuslarına Dair

Türk-Rum mübadele antlaşmanın ardından Yunanistan topraklarından Türkiye'ye getirilecek olanlar ile bunların Türkiye topraklarında hangi bölgelere yerleştirileceklerine ilişkin yapılan bazı hesaplamalar ve çalışmalar neticesinde ayrıntılı cetveller hazırlanarak kimlerin hangi bölgeden getirilip nerelere iskân edilecekleri bir plana bağlandı. Fakat uygulamada mübadillerin bu cetvellerde belirtilen yerlerin bir kısmına yerleştirildikleri ancak, birçoğunun çeşitli sebeplerden ötürü önceden belirlenen alanlarında dışında başka yerlere de iskân edildikleri anlaşılmaktadır. Durum Niğde için de farklı değildir. Örneğin, mevcut plana göre Yunanistan'ın Selanik ve Manastır

vilayetlerine bağlı Kesendire, Poliroz, Sarişaban, Avrethisar, Serfice, Hurpişte, G6rice ve Nevrekep ahalisinin Niğde'ye isk4nı planlanmışken, n6fus m6d6rl6kleri arşivlerinde kayıtlı bilgilerden anlaşıldığına g6re daha çok Malatya ve civarına yerleştirilmesi d6ř6n6len Kozana, Kesriye ve Girebene T6rk halkı ile Amasya, Tokat ve Sivas'a yerleştirilmeleri planlanan Kayalar ve Karaferye ahalisi de Niğde ve çevresine isk4n ettirilmiştir (6zkan, 2010: 116).

Dolayısıyla T6rkiye'ye isk4n edilen m6badil n6fusun sayısındaki farklı rakamlar gibi Niğde'ye isk4n edilen m6badillerin toplam yek6n6 hakkında da kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. 6rneğin 6nl6 İngiliz etnolog ve antropolog Peter Alford Andrews Niğde'ye yapılan isk4nı Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya ve Rusya g6menlerini de d4hil ederek 28.032 kişi olarak g6sterirken (Andrew, 1992: 136); Seçil Akg6n, Amerikan kaynaklarına atfen Niğde'ye yerleşen m6badil sayısını 8.107 erkek ve 7.595 kadın olmak 6zere 15.702 kişi (Akg6n, 1986: 275); Kemal Arı ise Niğde'deki muhacir sayısını 15.668 olarak g6stermektedir (Arı, 2000: 177). Niğde Tedkikat-ı Vilayet Isk4n Komisyonu'nun kararına istinaden d6zenlenen 12 Ağustos 1925 tarihli cetvele g6re ise Niğde'ye isk4n edilen m6badil sayısı merkez, kaza, k6yler ve ilçeler d4hil toplam 16.575 olarak belirtilmiştir (BCA, 272.11/19.91.5). Niğde Valisi H6sn6 imzasıyla D4hiliye Vek4leti'ne g6nderilen bir yazıda Niğde n6fus siciline 1923-1929 tarihleri arasında 8.109 erkek ve 7.393 kadın olmak 6zere toplam 15.495 m6badilin kaydedildiğini rapor etmektedir (6zkan, 2010: 117). Bu 6rnekleri çoğaltmak m6mk6nd6r ancak geneline bakıldığında Niğde'ye gelen m6badil sayısının ortalama 16.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Elbette ki Niğde'ye isk4n edilen m6badillerin sayılarının tam olarak belirlenememesinin mutlak sebepleri bulunmaktadır. Bunlar arasında m6badillerin nerelere yerleştirilecekleri konusunda h6k6metin sık sık karar değiştirmesi, istihkakından vaz geçmesi durumunda gelen kişi veya kişilerin başka yerlere yerleşmelerine izin verilmesi, tutulan kayıtların yetersiz ve d6zensiz oluşu ve g6lerin sadece belli bir tarihle sınırlı kalmayıp s6rekli olarak arz etmesi gibi çeşitli etkenler g6sterilebilir. Ayrıca bazı mahalli sebepler y6z6nden kimi m6badillerin Niğde'den resmi veya gayri resmi olarak ayrılmak istemeleri veya başka yerlerden Niğde'ye gelmek isteyenlerin olması gibi sebepler, az da olsa bu sayının tespitini etkileyen bir diğer unsurdur.

Mübadilleri Yerleştirme Ön Hazırlıkları

Daha önce belirtildiği üzere Yunanistan'dan Türkiye'ye getirilecek mübadiller, Türkiye'den göç eden Rum ahalinin terk ettikleri mallar üzerine yerleştirileceklerdi. Niğde merkez kaza ve köylerinden mübadeleyle gönderilen ilk etap Rum ahalinin miktarını gösteren kayıtlardan birisinde şu bilgilere yer verilmektedir.

Tablo- 1: Niğde'den Mübadeleyle Gönderilenlerin Miktarı (BCA, 272.11/ 19.91.5. vd)

Vilayet ve Kaza İsmi	Gönderilen Nüfus		Emvâl-i Metrukeden Kalan Tarla, Bağ, Bahçe (Dönüm)	Emval-i Metruke Arazisinden Her Bir Haneye İsbet Eden
	Hane	Nüfus		
Niğde-Kaza-Köyleri	4803	13.307	177.671	-
Bor		-	2.860	-
Nevşehir		1317	40.625	52
Ürgüp		-	779	-
Ulukışla		590	4.408	-

Tabloda da görüleceği üzere Niğde'den ihraç olunan Rum nüfusun sayısı 15.214 kişi olarak kayıtlıdır. Dolayısıyla Niğde de yaklaşık aynı oranda Türk mübadil iskânına tâbi olacaktır.

Yapılacak iskânın gerçekleştirilmeden önce en uygun şartlar dikkate alınmıştı. Bu şartların başında ise Türkiye'ye getirilecek mübadillerin Yunanistan'dan ayrıldığı doğal çevreye uygun bir doğal çevrenin bulunması göçmenlerin buralara yerleştirilmesiydi. Çünkü Yunanistan'dan getirilecek bu göçmen aileler büyük oranda tarım kökenli aileler olduklarından bunlar alışageldikleri üretim türlerini ve yöntemlerini Türkiye'de uygulayacaklardı. Kendi üretim biçimlerine uygun olmayan bir çevreye yerleştirilmeleri durumunda göçmenlerin bu yeni ve farklı koşullara ayak uydurması imkânsız hale gelebilirdi (Arı, 1999: 99). O yüzden Yunanistan'da tütüncülükle uğraşanlar bu faaliyetlerini yürütebilecekleri alanlara, zeytincilikle uğraşanlar buna uygun alanlara, tarımla uğraşanlar da tarım yapabilecekleri alanlara yerleştirileceklerdi. Bu maksatla Yunanistan'da bir ön çalışma yapılmış ve mübadeleye tabi Müslüman ahalinin durumu hakkında bazı tespitlerde bulunulmuştur (İskân Tarihçesi, 1932: 8).

İlk mübadelenin hemen öncesinde İmar ve İskân Vekili Mustafa Necati Bey, metruk malların cins ve miktarlarıyla mevcut durumlarının tespit edilmesi amacıyla metruk malların bulunduğu yerlerdeki komisyonlara genelge göndererek, mıntikalarda ne tür tarımla uğraşıldığı, ne kadar emlak-ı

metruke bulunduğunu, kaç emlak-ı metruke hanesinin boş olduğu, ne kadarının boşaltılabileceği, emval-i metruke arazisinin miktarı gibi soruların cevaplandırılmasını hatta “tahmini bile olsa bildirilsin” denilerek not dahi düşülmüştür. Vakit geçirmeden işe koyulan komisyonlar, tespit ettikleri miktarları içeren cetvelleri vekâlete göndermeye başlamışlardır (Özkan, 2010: 127-128)¹.

Niğde ile ilgili hazırlanan Emvâl-i Metrûke ve iskân durumunu gösteren tablo ise şu şekildedir.

Tablo- 2: Mübadele Sırasında Niğde Vilayetinin Genel İskân Durumu (Emvâl-i Metrûke) (BCA, 272.11/19.91.15)

Kaza-Karye İsimleri	Hane Durumu		Nüfus	İskân Olunan Muhacir Sayısı		İskân Olunabilir Muhacir Sayısı		Arazi Durumu		
	İskâna Uygun	Tamire Muhtaç		Rum Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Tarla Dönüm	Bağ Dönüm
Niğde Merkez	498	168	4850	252	1168	266	1065	1589	677	11
Aravan	198	56	1180	13	86	27	110	313	5121	17.5
Kurdunus	163	120	983	0	0	50	200	403	4104	42
Gölcük	342	24	1406	298	1409	0	0	5000	12	42
Çanklı	117	10	706	135	416	0	0	15311	0	2.5
Madala	69	11	460	0	0	25	100	958	134	107
Sezalçe	34	35	428	0	0	15	60	103	105	70
Semendire	208	0	1277	209	787	0	0	10327	0	0
Misli	667	0	2128	489	2103	100	350	39157	0	0
Suvermez	586	0	2308	421	1829	0	0	16166	0	12
Dermason	157	140	1904	20	75	30	110	1115	50	30
İlesun	33	15	260	0	0	10	40	448	151	52
Uluağaç	237	19	789	212	795	0	0	3296	0	41
Genç	48	0	96	41	181	5	0	1254	0	0
Maden	45	110	900	46	216	0	0	4002	28	17.5
Andaval	454	0	3539	408	1618	0	0	12271	16443	71
Enehil	240	0	1089	201	1011	0	0	9843	0	40
Hokova	80	0	378	47	267	0	0	5411	0	25
Deneki	220	65	1755	0	0	0	0	233	1721	554
Fertek	126	229	378	123	594	0	0	794	14526	50
Hasköy	394	100	2418	480	1899	0	0	4250	0	0
Emirhan	20	61	319	76	211	0	0	3122	0	0
Nevşehir Merkez	1175	15	4700	0	0	1175	0	5421	12375	95
Eneki	180	3	720	75	481	105	420	4105	1974	2
Zile	142	1	568	0	0	0	0	3052	965	18
Meleköy	338	4	1352	161	736	188	500	8118	4600	0
Bor Merkez	205	29	1170	0	0	205	1000	1340	1520	0
Ulukışla Eminlik	11	0	60	11	60	0	0	0	0	0

¹ Özkan'ın tespitlerine göre Niğde Valiliği'nce Dâhiliye Vekâleti'ne 26 Kasım 1923 tarihinde gönderilen yazıda vilayette Ermeni evkafına ait metruk malın bulunmadığı, Rum evkafına ait 18 hane, 101 dükkân, 13 mektep, 53 tarla, 31 bağ, 4 oda, 13 kilise, 2 ahır, 5 fırın, 6 han, 2 kahvehane, 2 bağhane, 3 hamam ve 1 adet ambar bulunduğu bildirilmektedir. Aynı şekilde Yine Niğde Valisi Salih Cemal imzasıyla 26 Ağustos 1923 tarihinde Dahiliye Vekaleti'ne gönderilen bir başka yazıda ise Niğde Vilayeti dahilinde metruk 12.500 dönüm civarında arazi ile bağ ve bahçenin boş olduğu, 600 nüfusu barındırabileceği, Niğde'nin Çamardı (Maden) ve Bahçözü yerleşimlerinde 35.000 dönüm boş arazinin 700-800 hanelik muhaciri iskan edebileceği ve hayvanları otlatılabileceği, Ulukışla kazası dahilinde de 2000 nüfusun iskanına, 5.000 hayvanın otlatılmasına yetecek 12.000 dönüm ziraata uygun ve 30.000 dönüm de ziraata uygun olmayan arazinin olduğu bildirilmektedir.

Ulukışla Maden	65	0	325	0	0	30	120	2345	200	0
Kavuklu	126	10	430	110	430	0	0	300	0	50
Ovacık	69	5	70	20	70	0	0	450	0	1
Ürgüp Merkez	721	31	2050	0	0	721	0	205	149	43
Sineson	507	51	910	0	0	20	100	106	145	19
Hamil	110	27	200	0	0	15	50	51	52	9
Ulukışla Karacaviran	9	5	31	9	31	0	0	0	0	0
TOPLAM	8.599	1.244	42.836	3.857	16.575	2.976	4.225	1.608.891	64.855	1.411,5

Mübâdillerin Niğde'deki İskânı

Nüfus mübâdelesinin İç Anadolu Bölgesi'nde en yoğun yaşandığı yer şüphesiz Niğde idi. Mübâdiller Niğde'ye, İzmir üzerinden ağırlıklı olarak Selanik ve civarından Kesendire, Poliroz, Sarışaban, Avrethisar, Nevrekop, Kozana, Grabine, Kesriye, Görice, Horpışte'den gelmiştir. Bunlar Niğde, Bor, Ulukışla, Çamardı, Nevşehir, Misli, Gölcük gibi yerlere gönderilmişti. 1923 yılı itibarıyla buraya gelen mübâdillerin yerleşim alanı olarak Niğde merkez başta olmak üzere; Ulukışla, Nevşehir, Bor ve Ürgüp kazaları tespit edilmişti (BCA; 272.11/16.69.10).

Niğde-Ulukışla Kazası: Kozana'dan gelen ve yalnız hane verilmek suretiyle iskân edilen mübâdil 123 hanede 1.006 nüfustu. Emvâli metrûkeden halen boş olanlardan iskâna uygun 5 Ermeni, 175 Rum hanesi, tamire muhtaç 76 Rum hanesi mevcuttu. Yine boş durumda olan ve Ermenilerden 3, Rumlardan kalan 16 dükkân, yine Rumlardan kalan 2 adet değirmen vardı. Boş olan ve Ermenilerden kalan 300 dönüm tarla, Rumlardan kalan ise 4.590 dönüm tarla mevcuttu. Bunun yanında Ermenilerden 70, Rumlardan 200 dönüm bağ, yine Rumlardan 51 dönüm bahçe kalmıştı. Buraya gelip tamamen üretici bir vaziyete gelebilecek mübâdil sayısı 20 hanede 120 nüfus çiftçi olarak belirlenmişti (BCA, 272.11/16.69.10)

Bunun yanı sıra, Ulukışla kazasının Ovacık köyüne 43 hanede 245 nüfus, Maden köyüne 27 hanede 107 nüfus, Karacaören köyüne ise 12 hanede 42 nüfus mübâdilin iskânı yapılmıştı (Özkan, 2010: 147). Ovacık köyüne yerleştirilen mübâdiller; Öküzoba, Adiloba, Işıklar, Ahadoba ve Sofular köylerinden, Maden köyüne yerleştirilen mübâdiller Kozana'dan, Karacaören köyüne yerleştirilen mübâdiller ise; Kozana'nın Okçular köyünden gelmişlerdi (Özkan, 2010: 148).

Niğde-Nevşehir Kazası: 1923'te Kozana'dan gelen 350 hanede 1.881 nüfus, Kesriye'den gelen ise 328 haneden 1.387 nüfus burada iskân edilmişti. Kozana'dan gelenlerden yalnız hane verilen 678 hanede 3.278 nüfus vardı.

Halen boş olan emvâli metrükeden iskâna uygun 1.157 Rum hanesi, tamire muhtaç 23 Rum hanesi, harap durumda olan ise 120 hane mevcuttu. Yine Rumlardan kalan ve boş olan 1 fabrika, 75 dükkân, 20.696 dönüm tarla, 19.914 dönüm bağ, 65 dönüm de bahçe mevcuttu (BCA, 272.11/16.69.10).

Niğde-Bor Kazası: Kesriye'den gelen ve yalnız ev verilmek suretiyle iskân edilen 280 hanede 1.225 nüfus vardı. Emvâli metrükeden halen boş olanlardan 4 Rum, 21 Ermeni hanesi harap durumdaydı. Yine Rumlardan kalan 6 mağaza, Ermenilerden kalan 12, Rumlardan kalan 75 dükkân, yine Ermenilerden 2 değirmen, Rumlardan 6 ve Ermenilerden 2 adet çeşitli bina kalmıştı. Bununla birlikte Ermenilerden 900 dönüm tarla, 200 dönüm bağ kalmıştı. Rumlardan ise 5.641 dönüm tarla, 6.120 dönüm bağ, 10 dönüm de bahçe kalmıştı (BCA, 272.11/16.69.10).

Bir başka araştırmaya göre ise; Bor merkezdeki Aşağı Sokubaşı mahallesine 61 hanede 269 nüfus, Yukarı Sokubaşı mahallesine 115 hanede 540 nüfus ve Kavuklu köyüne de 74 hanede 259 nüfusun iskânı yapılmıştır. Aşağı Sokubaşı mahallesine yerleştirilen mübâdiller, Kesriye merkez ile Papreško, Revani ve Işıklar köylerinden; Yukarı Sokubaşı mahallesine iskân edilen mübâdiller, Kesriye'nin Priştine, Dobraviçe, Çotruk, Revani, Kapancık ve Kırilen köylerinden; Kavuklu köyüne iskân edilen mübâdiller ise; Kozana'nın Ahatoba, Işıklar ve Kazancı köylerinden gelmişlerdi (Özkan, 2010: 147).

Niğde-Ürgüp Kazası: Kesriye'den gelenlerden yalnız ev verilmek suretiyle iskân edilen 162 hanede 924 nüfus vardı. Rumlardan kalan emvâl-i metrükede halen boş olanlardan iskâna uygun hane 1.278, tamire muhtaç 109, harap olan 65 hane vardı. Rumlardan 56 dükkân, 1 değirmen, 18 adet çeşitli bina, 362 dönüm tarla, 346 dönüm bağ, 1 dönüm bahçe kalmıştı (BCA, 272.11/16.69.10).

Niğde-Merkez: 1923 yılı itibariyle Niğde merkeze Kozana'dan 2.698 haneden 11.096 nüfus, Kesriye'den 349 hanede 1.645 nüfus, Grabine'den 136 hanede 642 nüfus, Vodine'den 14 hanede 64 nüfus ile 103 hanede 509 nüfus mübâdil gelmişti. Toplamda ise 3.300 hane ile 13.956 nüfus gelmiş oluyordu.

Nüfus kütüklerine göre yapılan bir araştırmaya göre bu rakamlar daha düşüktür. Bunun sebebi ise, araştırmanın nüfus müdürlükleri kayıtlarına dayalı olarak yapılmış olması, nüfus kayıtlarının da güncel olmayıp göçle gelenlerin muhtemelen kayıtlara dâhil edilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Nüfus kütüklerine göre yapılan bu araştırmaya göre buraya yerleştirilenlerin nüfus miktarı ve yerleri şöyledir:

Tablo: 3- Nüfus Kütüklerine Göre Niğde Merkez, Kaza ve Köylerine İskân Edilen Tahmini Mübâdil Sayıları (Özkan, 2010: 147).

Mahalle/ Köy	Hane	Erkek Sayısı	Kadın Sayısı	Toplam
Saruhan Mah.	3	5	4	9
Tırhan Mah.	58	112	122	234
Kayabaşı Mah.	213	380	394	774
Aktaş Köyü	393	706	808	1514
Yeşil Gölcük Köyü	195	426	472	898
Uluğaç Köyü	136	283	278	561
Hasaköy	151	376	377	753
Konaklı	143	278	274	552
Dikilitaş	76	172	185	357
Çarıklı	75	137	181	318
Hançerli	48	90	86	176
Hamamlı	21	42	49	91
Kumluca	10	32	26	58
Yeşilburç Köyü	4	4	7	11
Küçükköy	5	15	14	29
TOPLAM	1.531	3.058	3.277	6.335

Niğde’de emvâl-i metrûke olarak; iskâna uygun olanlardan halen boş olan ve Rumlardan kalan 1.324 hane, fuzulen meşgul 72 Rum hanesi, kiralama suretiyle halk tarafından kullanılan 2 Rum hanesi, asker ve memurlar tarafından kullanılan 1 Ermeni 14 Rum hanesi, resmi daireler tarafından kullanılan 14 Rum hanesi, mübâdeleye tâbi olmayan muhacirler tarafından kullanılan 103 Rum hanesi mevcuttu. Halen boş olan emvâl-i metrûkelerden Rumlardan kalan 382 tane tamire muhtaç hane, 3 fabrika, 317 dükkân, 27 değirmen, 87 adet çeşitli bina, 13.439 dönüm tarla, 43.753 dönüm bağ, 3.875 dönüm bahçe bulunmaktaydı. Ermenilerden kalan ise; 12 tamire muhtaç hane, 199 harap hane, 40 dükkân, 5 değirmen, 10 adet çeşitli bina, 6.666 dönüm tarla, 361 dönüm bahçe bulunuyordu. Mübâdillerden hane verilmeyip yalnız arazi verilmek suretiyle üretici vaziyete getirilebilecek 100 hanede 400 nüfus; yalnız hane verilmek suretiyle iskân edilebilecek mübâdil ise 1.324 hanede 4.700 nüfus olarak bildirilmişti (BCA, 272.11/16.69.10).

Niğde vilâyetine 1923’ten sonraki dönemde de mübâdil ve muhacir akını devam etmiştir. Ekim 1924 yılı içerisinde Niğde’den Nevşehir’e 213 araba muhacir nakil ve ücretleriyle iskân edilmiş iken, ilçe kaymakamlığının haberine göre o tarihte yalnız 172 araba muhacir geldiği mıntıkadaki muhasebe bölümünün ifadesine göre Maliye Vekâletinden bildirilmişti (BCA, 272.11/20.100.2). Eylül 1924 tarihinde de İzmir Bornova’da bulunan ve işsiz

ve serseri olarak belirtilen otuz hane halkı da Niğde'ye gönderilmişti (BCA, 272.11/19.93.10).

Niğde'de Rumların gönderilmeleri esnasında çeşitli problemler de yaşanmıştır. Rumlar yaz mevsiminde ettikleri tarların ürünleri alıp gitmek istemişler buna karşılık da vilâyet bunların yerlerine gelen mübâdillerin iskânı hususunda sıkıntı yaşamakta olduğundan, buradaki Rumları bir an evvel göndermek niyetindeydi. Bu sebeple de çıkan aksaklıklar çeşitli şikâyetlere sebebiyet vermiştir. Şikâyetler sebebiyle Karma Komisyon tarafından vekâlete gönderilen bir yazıda, Niğde'de Rumların sevklerinin yavaş yürütüldüğü yolunda haberler geldiği ve bunun çabuklaştırılması hususunda gerekenin yapılması istenmekteydi. Bunun üzerine Niğde'den durum sorulmuştu. Buna göre, Andaval köyünde Rumların Niğde'ye getirilmeleri meselesinde biraz yavaşlık görülmekle beraber, Makedonya'dan kesintisiz olarak gelmekte olan Türk muhacirlerin bir an evvel iskân ve yiyecek ve içeceklerinin teminindeki zorluk ve mecburiyeti de göz önüne alarak yorum yapmak gerekiyordu. Özellikle Niğde yöresinin şimdiye kadar tamamen nakli mübâdele komisyonunca da kararlaştırılmış olduğu halde, bunun altında biri dahi henüz nakledilmemiş ve mahsulün Rumlarca alınabilmesi için herhangi ufak bir olay nakliyatın gecikmesine sebep olarak gösterilmişti (BCA, 272.11/18.89.10).

Bunun üzerine Niğde'de valinin bizzat bazı köylere giderek oradaki Rumların sevkine ilişkin gözlemlerde bulunması, Karma Komisyon tarafından bir nevi tehdit olarak algılanmış ve bu durum vekâlete bildirilmişti. Bunun üzerine Vekâlet Niğde Valiliğine göndermiş olduğu yazıda; "*Vekâlet Türk muhacirlerini iskân için Rumları bazı hanelerde toplamayı, araziye gerektiği gibi paylaştırmayı zorunlu görmekte beraber zorla göçü katiyen uygun görmemektedir. Bazı Rum köylerinin Niğde'ye gelmeleri gerçek ise de bu halde sizin bildirinize olduğuna katiyen ihtimal vermemektedir*"(BCA, 272.11/18.89.15), demek suretiyle konunun ne kadar hassas olduğunu doğrudan dile getirmekle beraber, ufak bir olayın büyütülerek suçlu duruma düşürülmemesinin gerektiğini de dolaylı olarak ifade etmiştir. Aslında şikâyetlerin asıl başlangıç noktasını da işte bu durum, yani Rumları Niğde'yi terk etmekte gösterdikleri isteksizlik ve yavaşlıktır. Bu nedenle mübâdeleden gelen Türklerin de iskân hususunda şikâyetleri olmaktadır. Tabi bazen bu tür şikâyetler asılsız da olabilmekteydi.

Niğde'de çıkan Feryat gazetesinin 9. sayısında *Karyelerimizin Şikâyetleri* başlıklı bir makalede, fuzûlen meşgul hanelerin tahliye ettirilmeyip de

muhacirlerin kilise köşelerinde veya sokaklarda kalmalarının sebebi soruluyordu. Bu gazetede, muhacirlerin pek sefil bir halde buldukları, bunun sebebinin ise burada az bir ev bulunmasına karşın, gerek Niğde merkezde ve gerek diğer köylerde terkedilmiş ev ve binaların buradaki amirler tarafından kullanılmakta olduğu bildiriliyordu. Bu sebeple de muhacirlerin buralara iskânı engellenmiş oluyordu. Bu haberin üzerine vekâlet, vilâyete gönderdiği telgrafta bu konunun araştırılması ve gereğinin yapılması hususunda uyarıda bulunmuştu. Bu durumu araştıran vilâyet iskân müdüriyeti ise bu haberin saptırılmış olduğunu bildiren telgrafta; “Şikâyetlerinin sebebi olan Fertek’e iskân edilen muhacirlerden altı aile kendilerine gösterilen haneleri beğenmeyerek kilise avlusundaki odalarda oturmakta olduklarından ibaret bulunduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte evsiz kalan bu muhacirlerin bir kısmının civardaki köylere nakilleri hususunda Vilâyet İmâr ve İskân Komisyonu’na başvuruda bulunulmuştur” (BCA; 272.11/20.98.11) ifadeleriyle konunun asılsızlığı haber veriliyordu. Yine Niğde’deki Mıntıka Müdürlüğü’nden İmâr ve İskân Vekâletine Ekim 1924 tarihinde yazılan telgrafta, Bor’daki Rum tarlalarında bazı şahısların ziraat yaptıkları anlaşılmış ellerinde valilikten aldıkları onaylı belgeler olduğunu söyleyen bu şahısların bazılarında, bu tür belgelerin olmadığı anlaşılmış ve daha sonra bunların da ziraat yapmalarına müsaade edilmişti (BCA, 272.11/20.98.13). Niğde’nin bazı yerlerinde bu tür şikâyetler yaşanırken, bazı yerlerinde ise muhacirler için ayrılan araziler fazla bile gelmiştir.

Karşılaşılan Başlıca Problemler

Kasım 1925’te İçişlerinden gelen bir yazıda Niğde’nin Deneki köyüne Karifçe mübâdillerinden 71 hane muhacirin iskân edildiği bildirilmiştir. Ayrıca burada iskâna muhtaç kimsenin bulunmadığı ve burada iskân edilen fazla kimse olmadığı için sakin olduğu bilgisi verilmiştir. Yine burada arta kalan bazı arazilerin de satılmakta olduğu yönünde haber verilmiştir (BCA, 272.11/47.87.14). Fakat bu tür faaliyetlerin her bölgede olduğu söylenemez. Çünkü bazı yerlerde arazi ve iskâna uygun hane miktarı yeterli iken, bazı yerlerde de hem arazinin yetersiz olması, hem de buraya sayıca fazla mübâdil ya da muhacir ve mültecilerin gelmesi sebebiyle sıkıntılar yaşanmıştır.

Niğde, mübâdillerin en fazla iskân edildiği alan olmasının yanında, göç hareketlerinin de en hareketli olduğu yerlerdendi. Çünkü Ulukışla’da bulunan demiryolu ve birçok mübâdilin bu istasyondan gönderilmesi bu hareketliliğin başlıca sebebiydi. Çünkü gelenler kadar gidenler de fazla olmuştur.

Yunanistan'a gönderilecek Rumlar Ulukışla'dan gidecekleri için, Yunan hükümeti tarafından Ulukışla'ya çadırlar gönderilmiş ve Rum muhacirlerin bunlardan istifadeleri temin edilmiştir. Fakat buralara çadırların kurulmasından sonra otelciler buna karşı gelmiş ve halk da mecburen otellerde kaldığı için maddi zorluk içine girmişlerdir. Bu sırada Niğde'deki tali komisyon gönderdiği telgrafta; "Ulukışla'da muhacirleri barındırmak üzere Yunan hükümeti tarafından gönderilen çadırların gelmesinden sonra konulmaları gereken yeri tespit ettik. Tali komisyonun buradan ayrılmasından sonra otelciler çadırların uygun görülen yerlere oturtulmasına muhalefet etmişlerdir. O zamandan beri yerel memurlar bir girişimde bulunmamışlar ve muhacirler de yanlarında bulunan parayı otelcilere vermeye mecbur olmuşlardır" (BCA, 272.11/19.92.10) mealinde bir uyarıda bulunarak, bu durumun düzeltilmesi hususunda girişimde bulunulmasını istemiştir.

Yine gönderilen bir yazıda Niğde'de bulunan Rum tutukluların oradan gelen son kabile ile birlikte gönderilmeleri istenmekteydi. Çünkü Yunanistan'daki Türk tutuklular da ara ara teslim edilmekteydi. Buradaki tutuklular da tâli komisyona teslim edilecekti (BCA, 272.11/19.90.6). Bu şekilde aynı zamanda esirlerin de mübâdelesi yapılmaktaydı. Bu sırada bazen de mübâdeleye tâbi olmadığı halde bazı Rumlar yerlerini terk etmişlerdir. Niğde'ye bağlı Ürgüp kazasında bulunan ve mübâdeleden hariç tutulan 23 hane Rum Protestan da mübâdele ile birlikte yerlerinden ayrılmışlardır. Bu sebeple bunlardan kalmış olan emvâl-i metrûke de buraya gelen muhacirler arasında pay edilmiştir (BCA, 272.11/20.100.7).

Mübâdillere yapılan bu yardımlarla birlikte vilâyet de yer yer maddi sıkıntılara maruz kalmıştır. Nitekim 1926 yılında Niğde vilâyetinde yardıma muhtaç muhacirlere çift hayvanı ve tohumluk dağıtımı için 25.000 lira istenmişti. Fakat bu para Niğde emvalinden karşılanamayacağı için bu paranın 15 Ağustos 1926 tarihine kadar nakden verilmesi buradaki iskân müfettişi Ömer Lütfi Bey tarafından bildirilmişti. Bu paranın da sandık açığı olarak gönderilmesinin uygun olacağı kararlaştırılmıştı (BCA, 272.11/22.111.11). Vilâyetin bu derecede sıkıntı içine düşmesindeki en önemli sebep, iskân edilen mübâdillerin çoğunun yardıma muhtaç olması ve bazen de yerleşim yerlerinin iskâna uygun olmamasıydı. Bunun örneklerinden Horpışte muhacirlerinden Ahmet oğlu Hüseyin Çakır mübâdeleten Niğde'ye geldiği zaman, ikâmet etmesi için verilen evin harap durumda olduğunu ve tamire muhtaç bulunduğunu valiliğe yazmış ve bunun üzerine de valilik durumu İçişleri'ne bildirilmiş ve fen memurluğu vasıtasıyla durum incelenerek burasının 40 liralık bir masrafı olduğu tespit edilmiştir (BCA, 272.11/59.162.28). Elbette

bu masraflar da vilâyet tarafından karşılanacaktı ancak bazen mübâdiller bunu şikâyet mevzusu haline bile getirmişlerdir. Çünkü mübâdiller çoğu yerde yardım çalışmalarından memnun kalmıyorlardı. Dolayısıyla bu tür yakınmaların tek sorumlusu vilâyet, vekâlet olmayıp bazen de bu şikâyetler mübâdillerin kendilerinden kaynaklanmaktaydı.

Şikâyetlere ortam hazırlayan etkenlerden biri de izinsiz yer değiştirmelerdir. Yer değiştirme isteklerinin çeşitli sebepleri bulunmaktaydı. Kimisi akrabasının yanına gitmek, kimisi bulunduğu yerin havasına alışamamak, kimisi de arazi darlığı gibi sebeplerle kendilerine tahsis edilen topraklardan ayrılmak istemekteydi.

Mesela Ödemiş'te oturan Esmâ Hanım daha önce 1924 tarihinde Niğde'ye iskân edilmişken, buradan firar edip yedi nüfusuyla birlikte aynı tarihte Ödemiş'e çocuğunun yanına geri dönmüştür. Yanında tasarruf vesikası olmasına rağmen Ödemiş'te ne Rum, ne de Ermeni emvâli kalmadığından ve kendisi de hiçbir şey alamadığından geldiği Niğde'ye geri gönderilmesine yine kendisinin isteği üzerine karar verilmiştir (BCA, 272.12/56.146.2).

Bir diğer örnekte ise mübâdeleye tâbi ahaliden olan muhtar Bayram oğlu Yaşar ve azaları yerleştirildikleri Niğde'nin Andaval köyünden Dâhiliye Vekâleti'ne yazmış oldukları dilekçede, yerlerinin değiştirilmesini istemektedirler. Buna sebep olarak, yerleştirilen nüfus ile işlenebilir toprak arasındaki oranın çok düşük olması gösteriliyordu. Bu durumdan muzdarip olduklarını dile getiren mübâdiller isteklerini ve durumlarını şöyle dile getirmekteydiler. *“Meskûn olduğumuz Andaval karyesinde genel arazi 2.950 dönümden ibarettir. Bunun 1.200 dönümü sulu olup ziraata elverişli ise de, geriye kalan 1.750 dönümü ziraata elverişsiz, susuz, dağlık ve taşlıktır. Buraya iskân edilen mübâdiller ise 400 hanede 1.500 nüfustan ibarettir. Bu arazi ise her sene kesintisiz ekilmeyip, bir sene nadas diğer sene de ürün vermektedir”* (BCA, 272.12/46.85.23). Bu dilekçeye karşılık vekâlet tek çıkar yol olarak buraya yerleştirilen muhacirlerden bir kısmını, mesela 200 haneyi başka bir yere iskân ederek meseleye çözüm bulmaya çalışmıştır. Görüldüğü gibi en büyük sorunlardan birisi de iskân edilen muhacirlerin yer değiştirme talepleri olmuştur.

Bazı durumlarda ise bir takım haklarından vaz geçmeleri karşılığında mübâdillere bir başka diyara taşınma izni verilmiştir. Örneğin Niğde'nin Uluğaç köyünde iskân edilmiş olan Grabine muhacirlerinden Abdullah oğlu Hayrettin ve arkadaşları, barut fabrikalarında makinecilikle uğraşmak üzere fabrikatörlerle mukavele imzalamış ve iskân haklarından vazgeçtiklerine dair

bir taahhüt senedini Niğde kâtipliğine teslim ederek yol masraflarını kendileri karşılamak şartıyla aileleriyle birlikte Bursa'ya gitmelerine izin verilmiştir (BCA, 272.11/19.97.9).

SONUÇ

Geçmişte Türkiye'ye yapılan göçlerin ele alındığı son yıllardaki çalışmaların büyük çoğunluğu 1923'te uygulanan Türk-Yunan Ahali Mübadelesini konu edinen araştırmalar üzerinedir. Yaklaşık 1930'lara kadar devam eden bu dönemde Cumhuriyet idaresinin temel amacı, yeni bir ülke kurmaktır. Bunun için öncelikli şart, meskûn bir ahalinin varlığıydı. Her ne kadar merkezi yönetimin zihninde yer eden ideal ahali düşüncesi bu yeni yapılanmanın şekillenmesinde önemli etken olsa da, asıl acil ve öncelikli olan iskân sorunlarının çözülmesi ve yersiz yurtsuz insanların bir an önce yerleşik ve üretici hale getirilmelerini sağlamaktır.

Mübâdelenin İç Anadolu Bölgesi'nde en yoğun yaşandığı yerlerden biri şüphesiz Niğde'dir. Mübâdiller Niğde'ye, İzmir üzerinden ağırlıklı olarak Selanik ve civarından Kesendire, Poliroz, Sarışaban, Avrethisar, Nevrekep, Kozana, Grabine, Kesriye, Görice, Horpişte'den gelmişlerdir. 1923 yılı itibarıyla gelen mübâdillerin yerleşim alanı olarak Niğde merkez başta olmak üzere; Ulukışla, Nevşehir, Bor ve Ürgüp kazaları tespit edilmiştir. Niğde'den ihraç olunan Rum nüfusun sayısı 15.214 kişi olarak kaynaklarda gösterilmektedir. Dolayısıyla Niğde de yaklaşık aynı oranda Türk mübadil iskânına tâbi olmuştur. Nüfus kütüklerine göre yapılan bazı araştırmalar ve başka kaynaklar kullanılarak elde edilen bilgilere göre bu rakamlar arasında farklılıklar görülebilmektedir. Ancak, bunun sebebi muhtemelen nüfus kayıtlarının güncel olmaması veya göçle gelenlerin kayıtlara dâhil edilmemiş olması ihtimalinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca mübadillerin nerelere yerleştirilecekleri konusunda hükümetin sık sık karar değiştirmesi, istihkakından vaz geçmesi durumunda gelen kişi veya kişilerin başka yerlere yerleşmelerine izin verilmesi, tutulan kayıtların yetersiz ve düzensiz oluşu ve göçlerin sadece belli bir tarihle sınırlı kalmayıp süreklilik arz etmesi gibi çeşitli etkenler de gösterilebilir. Ayrıca bazı mahalli sebepler yüzünden kimi muadillerin Niğde'den resmi veya gayri resmi ayrılmak istemeleri veya başka yerlerden Niğde'ye gelmek isteyenlerin olması gibi sebepler az da olsa sayılarının tespitini etkileyen bir diğer unsurdur.

Mübâdillerin Türkiye'de iskân edilirken daha önce yaşamış oldukları coğrafyanın özelliklerine benzer veya ona yakın mıntikalarda iskân edilmelerine büyük önem verilmiştir. Uygulamada Niğde'ye yerleştirilen

mübâdillerin geneli açısından bu konuda her hangi bir memnuniyetsizlik görülmezken, az sayıda da olsa yaşadıkları sıkıntılı durumlarını ilgili makamlara resmi olarak arz edenlerin de iskân problemlerinin mutlaka çözüme kavuşturulduğu arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır. Günlük hayatın gereklerinden kaynaklı küçük çaplı bazı anlaşmazlıklar ise yine taraflar arasında büyütülmeden ortak alınan kararlarla çözüme kavuşturulmuştur.

Bu çalışma sonucunda elde edilen bulgular, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen mübadele iskânının, çoğu zaman iddia edildiği gibi radikal bir kopuştan ziyade, geç Osmanlı muhacir yerleştirme pratiğinin yeniden ölçeklendirilmiş ve ulus-devlet bağlamında yeniden anlamlandırılmış bir devamı niteliği taşıdığını göstermektedir. Özellikle Muhacirin Komisyonu ile kurumsallaşan ve 19. yüzyıl boyunca Balkanlar ve Kafkasya'dan gelen muhacirlerin yerleştirilmesinde geliştirilen iskân prensipleri; boş ve atıl arazilerin değerlendirilmesi, üretim kapasitesinin artırılması, güvenlik ve demografik denge kaygıları ile yerel ekonomik yapının gözetilmesi gibi çok boyutlu saiklere dayanmıştır. Bu uygulamalar, imparatorluğun son döneminde hem mali hem de idari bir tecrübe birikimi oluşturmuş; iskân faaliyetini sıradan bir yer değiştirme süreci olmaktan çıkararak merkezi planlamanın bir aracı hâline getirmiştir.

Niğde örneğinde görüldüğü üzere, mübâdillerin yerleştirilmesinde tercih edilen alanlar; terk edilmiş Rum yerleşimleri, tarımsal üretim potansiyeli bulunan köyler ve mevcut ulaşım ağlarına eklenenebilen sahalı olmuştur. Bu tercih, 19. yüzyılda muhacirlerin stratejik ve ekonomik öncelikler doğrultusunda belirli hatlar boyunca dağıtılması pratiğiyle önemli ölçüde örtüşmektedir. Dolayısıyla Cumhuriyet idaresinin uyguladığı mübadele iskânı, her ne kadar yeni bir siyasal rejimin ideolojik çerçevesi içinde yürütülmüş olsa da, uygulama teknikleri, arazi tahsis yöntemleri ve nüfusun üretici kılınmasına yönelik yaklaşım bakımından geç Osmanlı tecrübesinin devamı niteliğindedir.

Nitekim Lozan Antlaşması sonrasında imzalanan mübadele sözleşmesi çerçevesinde yürütülen yerleştirme süreci, hukuki zemini bakımından yeni olmakla birlikte, idari pratiği açısından Osmanlı'nın son yarım yüzyılda geliştirdiği iskân modelinden beslenmiştir. 19. yüzyılda muhacir yerleştirme sürecinde edinilen deneyim, hem taşra bürokrasisinin organizasyon kabiliyetini hem de merkez-taşra koordinasyonunu güçlendirmiş; bu birikim Cumhuriyet dönemine aktarılmıştır.

Bu bağlamda Niğde mübâdillerinin mekânsal dağılımı, yalnızca mübadele politikalarının yerel bir tezahürü değil; daha geniş ölçekte Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan iskân zihniyetinin sürekliliğini gösteren somut bir örnek olarak okunmalıdır. Demografik yeniden yapılanma, üretim alanlarının canlandırılması ve terk edilmiş mekânların yeniden işlevlendirilmesi gibi hedefler, geç Osmanlı muhacir politikalarının temel sâikleriyle büyük ölçüde paralellik arz etmektedir.

Sonuç olarak, Niğde örneği, Cumhuriyet dönemi mübadele iskânının kurumsal ve teknik açıdan Osmanlı son dönem muhacir yerleştirme pratiğinden kopuk olmadığını; aksine bu pratiğin ulus-devlet koşullarında yeniden örgütlenmiş bir devamı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu süreklilik, Türkiye'de nüfus hareketlerini anlamada kesintisizlik perspektifinin önemini göstermekte; iskân politikalarını rejim değişimi ekseninde değil, uzun erimli idari ve mekânsal pratikler çerçevesinde değerlendirme gereğini teyit etmektedir.

KAYNAKÇA

ARŞİV (Başkanlık Cumhuriyet Arşivi)

BCA; 30.10/ 124.885.4.

BCA; 30.18.1.1/ 7.38.9.

BCA; 272.11/ 19.91.5.

BCA; 272.11/16.69.10.

BCA; 272.11/20.100.2.

BCA; 272.11/19.93.10.

BCA; 272.11/18.89.10.

BCA; 272.11/18.89.15.

BCA; 272.11/20.98.11.

BCA; 272.11/20.98.13.

BCA; 272.11/47.87.14.

BCA; 272.11/19.92.10.

BCA; 272.11/19.90.6.

BCA; 272.11/20.100.7.

BCA; 272.11/22.111.11.

BCA; 272.11/59.162.28.

BCA; 272.12/56.146.2.

BCA; 272.12/46.85.23.

BCA; 272.11/19.97.9.

BCA; 272.11/ 23.121.10.

BCA; 272.11/ 19.91.5.

Araştırma – İnceleme Eserler

Hilâl-i Ahmer Havâdisi. (15 Teşrîn-i Sâni 1923). *THAM.* (27), 65.

TBMM Arşivi, Kayıt Nu: 1/345, Dosya Nu: 368.

Ağanoğlu, H.Y. (2001). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makus Talihî: Göç.* İstanbul.

- Akgün, S. (1986). Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu. *III. Askeri Tarih Semineri (Türk Yunan İlişkileri)*, 241-277.
- Andrews, P. (1992). *Türkiye’de Etnik Gruplar*, (çev. Mustafa Küpüşoğlu), İstanbul.
- Arı, K. (1990). 1923 Türk-Rum Mübadele Antlaşması Sonrasında İzmir’de Emval-i Metruke ve Mübadil Göçmenler. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VI, 627-657.
- Arı, K. (1992). Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VIII, 409-422.
- Arı, K. (1999). Türkiye’de Toprak Mülkiyeti ve Tarımsal Değişmede Mübadiller. *Bilanço 98, 75 Yılda Köylerden Şehirlere*, 97-114.
- Arı, K. (1995). *Büyük Mübadele: Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Arıkan, Z. (1992). Milli Mücadele’nin Bir Öncüsü: Mustafa Necati. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, I,(2), 51-85.
- Armaoğlu, F. (1983). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*. Ankara.
- Belli, M. (2006). *Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi: Ekonomik Açıdan Bir Bakış*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Çanlı, M. (1994). Mübadele Dosyası: Yunanistan’daki Türklerin Anadolu’ya Nakledilmesi. *Tarih ve Toplum Dergisi*, XXI (55-61), 51-59.
- Çapa, M. (1992). Cumhuriyet’in İlk Mübadele, İmâr ve İskân Vekili Mustafa Necati Bey. *Mustafa Necati Dergisi*, I (2), 58-70.
- Çapa, M. (1988). Lozan’da Öngörülen Türk Ahali Mübadelesinin Uygulanmasında Türkiye Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti’nin Katkıları. *Atatürk Yolu*, I(2), 241-246.
- Erdal, İ. (2014). Türk Yunan Nüfus Mübadelesinde Gayrimübadil Olma Konusu ve Mübadeleden Çıkma Yolları. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180 (180), 123-142.
- Gökacı, M. A. (2005). *Nüfus Mübadelesi: Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*. İstanbul.
- İskân Tarihçesi*. (1932). İstanbul.

- Kayam, C. (1993). Lozan Barış Antlaşmasına Göre Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunu T.B.M.M.'de Görüşülmesi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 9 (27), 581-608.
- Nurol, B. (2019). 1923 Mübadelesini Yeniden Hatırlamak: Niğde'de Lozan Mübadilleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 31, 57-79.
- Özkan, S. (2010). *Milli Devlet Olma Sürecinde Mübadele ve Niğde'ye Yapılan İskân*. Konya.
- Özyürek, A. E. (2003). *Muhacirler (Bitmeyen Göç)*. İstanbul.
- Sarı, M. (2011). *Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi'nde İmâr İskân Faaliyetleri (1923-1938)*.(doktora Tezi).Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Soysal, İ. (1983). *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, I, Ankara.
- Şakiroğlu, M. (1985). Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk-Yunan Ahali Değişimine Ait Notlar. *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*. Ankara.
- Yıldırım, O. (2006). *Diplomasi ve Güç:Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*. İstanbul.
- Şapolyo, E. B. (1970). Mustafa Necati. *Türk Kültürü*, 8 (87), Ankara.
Mübadele Meselesi: İskân Mıntıklarının Tespiti. (7 Eylül 1923). *Hâkimiyet-i Milliye*, 908 (1).

مردمان و اعیان عمومی	مردمان و اعیان خصوصی	مردمان و اعیان عمومی	مردمان و اعیان خصوصی
۲۴۱۰	۸۸۰	۲۴۱۰	۸۸۰
۱۶۲۰	۶۰۰	۱۶۲۰	۶۰۰
۴۷۵۶	۷۹۲	۴۷۵۶	۷۹۲
۱۹۱۲	۶۰۹	۱۹۱۲	۶۰۹
۴۹۷۵	۷۹۹	۴۹۷۵	۷۹۹
۱۰۰۰	...	۱۰۰۰	...
۱۶۹	...	۱۶۹	...
۱۰۰۰	...	۱۰۰۰	...
۲۹۱۵	...	۲۹۱۵	...
۱۷۷۷۸	۱۰۰۰	۱۷۷۷۸	۱۰۰۰
۴۸۶	...	۴۸۶	...
۱۰۰۰	...	۱۰۰۰	...
۷۷۹	...	۷۷۹	...
۴۹۶۶	...	۴۹۶۶	...
۵۹۰	...	۵۹۰	...

مردمان و اعیان عمومی: ۲۴۱۰
 مردمان و اعیان خصوصی: ۸۸۰
 مجموع: ۳۲۹۰

اسکان عمومی		اسکان خصوصی		اسکان عمومی		اسکان خصوصی	
رقب	فرد	رقب	فرد	رقب	فرد	رقب	فرد
۱۹۸	۱۶۸	۱۰۸۹	۱۰۸۹	۱۰۸۹	۱۰۸۹	۱۰۸۹	۱۰۸۹
۱۹۵	۵۶	۲۱۸	۲۱۸	۲۱۸	۲۱۸	۲۱۸	۲۱۸
۱۶۲	۱۲۰	۹۱۴	۹۱۴	۹۱۴	۹۱۴	۹۱۴	۹۱۴
۱۲۴	۵۶	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۱۷	۱۰	۱۰۲۱۱	۱۰۲۱۱	۱۰۲۱۱	۱۰۲۱۱	۱۰۲۱۱	۱۰۲۱۱
۶۹	۱۱	۹۵۸	۹۵۸	۹۵۸	۹۵۸	۹۵۸	۹۵۸
۴۹	۵۶	۱۰۸	۱۰۸	۱۰۸	۱۰۸	۱۰۸	۱۰۸
۵۰۷	۵۰۷	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۶۲۷	۶۲۷	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۵۹۰	۵۹۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

تکیده و بی نظمی
 محله ایستادگی و آسایش
 محله ایستادگی و آسایش
 محله ایستادگی و آسایش

محله ایستادگی و آسایش
 محله ایستادگی و آسایش
 محله ایستادگی و آسایش

مادد ایلان ایدنه مهسید

مقدار	مقدار	مقدار	مقدار
۹۶	۱۵	۲۷	۲۰
۹۲	۱۴	۲۴	۱۵
۸	۷	۳	۵
۱۱	۷	۲۹	۵
۱۱۱	۷	۳۱	۱۰

مادد ایلان ایدنه مهسید
 بیلدنه اسدی خندانده کورلییه مقداره کوره شبد ادرده توزیع ایدیب سناخه ایلانده موجود
 ایلانده موجود نه تکرار هر کورده ایلانده موجود

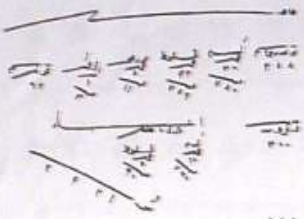
نشانده قانقننده - مایع تاریخ و تاریخ
 ندرتنداقاری صورتند

DEVLET ARŞIVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
 CUMHURİYET ARŞIVI

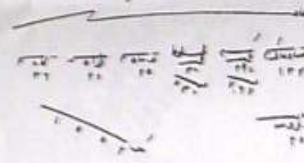
۱۴۲ مایع تاریخ و ۱۱۷۰ ندرتنداق قورسی آردی
 راضی توزیعات کلمو قعد ایدر یا بیلدنه . بیلدنه بیلدنه و بیلدنه و بیلدنه اولان بیلدنه
 اوراق لوزنه و عدد لوزنه کوره توزیع ایدیلدنه . بیلدنه بیلدنه آلدی بیلدنه باغدنله

کون	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱
۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۳	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۴	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۵	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۶	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۷	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۸	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۹	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱

Handwritten text in a script, possibly Persian or Urdu, located at the top of the page.

Handwritten text below the first diagram, continuing the script.

Handwritten text below the second diagram.

Handwritten text at the top of the page, including a horizontal line.

Handwritten text below the first line, including a horizontal line.

Handwritten text below the second line, including a horizontal line.

Handwritten text below the third line, including a horizontal line.

Handwritten text below the fourth line, including a horizontal line.

Handwritten text below the fifth line, including a horizontal line.

Handwritten text below the diagram, including a horizontal line.

Handwritten text below the sixth line, including a horizontal line.

4.BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNDE AYINTAB MEDRESELERİ

Semiha Zehra ÖZHARAT*

GİRİŞ

Medrese kelimesi Arapça *derase* kökünden gelmekte olup ders okutulan yer anlamına gelmektedir (Şemseddin Sami, 1996: 1313-1314). Terim olarak ise İslam medeniyetinde orta ve yüksek seviyelerde eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunan örgün eğitim kurumlarını ifade etmektedir. İslam'ın ilk dönemlerinde dersler camilerde verilirken zamanla tedris işi müstakil medreselere taşınmıştır (Pedersen, 1968: 47; Ünal, 1998: 93). İslam dünyasında medreselerin çekirdeği kabul edilebilecek ilk kurum X. yüzyılda açılmıştır. 1066'da Selçuklu Veziri Nizamülmülk tarafından kurulan Nizamiye Medresesi'yle teşkilatlı medrese anlayışı gelişmiş, öğrencilerin barındırıldığı, her türlü ihtiyaçlarının karşılandığı okul modeli ortaya çıkmıştır. Nizamiye Medreseleri'nden sonra İsfahan, Rey, Nişabur, Merv, Nelh, Herat, Basra, Musul gibi şehirlerde art arda medreseler kurulmuştur (Kütükoğlu, 2000: 3; Küçükdağ-Arabacı, 1999: 180). Bu medreseler, teşkilat ve idare bakımından daha sonra kurulacak olan Osmanlı medreselerine örnek teşkil etmiştir. Osmanlılardan önce Anadolu'da kurulan medreseler, vakıf müessesesi sayesinde ilmi fonksiyonlarını aksatmadan sürdürmüş ve Osmanlı döneminde de varlıklarını devam ettirmişlerdir. Osmanlı Devleti zamanında ilk medrese, İznik'in fethinden sonra Orhan Gazi tarafından bir manastırın medreseye çevrilmesiyle

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: [0000-0001-7982-005X](https://orcid.org/0000-0001-7982-005X), severoglu@gantep.edu.tr.

vücuda getirilmiştir. Bu tarihten sonra medreseler sayıca büyük artış göstermiş, şehir, kasaba ve hatta köylerde çeşitli seviyelerde eğitim veren kurumlar haline gelmişlerdir (Halaçoğlu, 1998: 129-130; Çınar, 1999: 174).

Medrese binaları, iklim şartlarına ve devre hâkim olan mimari tarza göre, taştan, tuğladan, kerpiçten veya ahşaptan inşa edilmiştir. Plan bakımından ise genellikle üstü kapalı veya ortasında bir avlu bulunan, kimi zaman bir camiye bitişik, kimi zaman da müstakil tasarlanan, bir derslane ve yeteri kadar talebe hücrelerinden meydana gelen yapılardır. Tesis edenin anlayış ve malî gücüne göre bu temel birimlere ek çeşitli yapılar ilave edilmiştir. Ayrıca dükkân olarak yapılan mekânların üstüne ikinci kat çıkılarak medreseye dönüştürüldüğü, başka gayeler için yapılmış binalardan medrese olarak istifade edildiği veya bazı cami ve mescitlerin çevrelerine talebe hücreleri eklenerek derslane olarak kullanıldıkları olmuştur (Baltacı, 1976: 35; Kazıcı, 1999: 381-383).

Ayıntab'da gerek Osmanlı öncesinde gerekse Osmanlı döneminde pek çok medrese açılarak eğitim ve kültür hayatına canlılık kazandırılmıştır. Bedreddin Aynî, XV. yüzyılda şehirde 15 medrese bulunduğunu, birçok ilim adamının burada toplanması sebebiyle şehre “Küçük Buhara” denildiğini kaydetmiştir (Dağlıoğlu-Darkot, 1979: 66). Medrese sayısı özellikle Osmanlı döneminde artış göstermiştir. XVII. yüzyılda şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, camilerin içinde faaliyet gösteren medreselerin yanı sıra müstakil birçok medrese bulunduğunu, *bunların arasında Mihâliye, Ali Neccar, Tahtalu, Molla Ramazan, Taba ya da Tabakhane ve Balî Paşa'nın Şeyh Medreselerinin en eski ve meşhurlarını olduğunu belirtmiştir. Bunların dışındakilerin ise 10-15 hücreli ve binaları büyük olmayan medreseler olduğunu ifade etmiştir* (Evliya Çelebi, 2005: 178). *14/15 Ağustos 1822 tarihinde Ayıntab ve çevresinde meydana gelen şiddetli bir depremde pek çok medrese zarar görmüş, medreselerin sayısında bir miktar azalma yaşanmıştır. 1876 tarihli Haleb Vilayeti Salnamesi'nde kaza genelinde 21 medresenin bulunduğu, (Salnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1284: 136) 1903 tarihli Maarif-i Umûmiye Salnamesi'nde ise 16 medresenin adının geçtiği görülmektedir (Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyesi, 1321: 464). 1908 yılında bu sayı 25 olarak kaydedilmiştir. (Salnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1326: 236). Medreselerin kapatıldığı 3 Mart 1924 tarihinde şehirde 18 medrese faaliyet göstermekteydi (Yener, 1958: 6). Nusret Çam'ın tespitlerine göre Osmanlı döneminde Ayıntab'da yaklaşık otuz medrese bulunmaktaydı. Ancak*

bunlardan hiç biri özgün mimarisini bütünüyle koruyarak günümüze ulaşmamıştır (Çam, 1996, s. 472).

Bu çalışmada Osmanlı Devleti döneminde Ayıntab şehrinde faaliyet gösteren medreseler, bunların kurucuları, vakıfları, fiziksel yapıları, müderrisleri ve talebe sayıları hakkında tespit edilebildiği ölçüde bilgi verilecektir.

Osmanlı Öncesinden İntikal Eden Medreseler

Sunguriyye Medresesi

Medresenin, Büyük Selçuklu Devleti döneminde 1086-1094 yılları arasında Halep emiri Aksungur tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.¹ Medrese bünyesinde bir mescid de bulunmaktaydı. 1557 yılına ait muhasebe kaydına göre vakfın gayrimenkullerinden senelik 3240 akçe gelir elde edilmiştir. Giderlere kıyasla oldukça az olan bu meblağ ancak müderris ve mütevellinin vazife ücretlerine yetmiştir (Özdeğer, 1988: 183). Bu dönemde müderris günlük 8 akçe, müteveli ise 1 akçe almıştır. 9 Ocak 1673 tarihli kayda göre vakfın gelir kaynakları arasında 5 adet dükkân, Telbaşar'a tabi bazı köylerin hisseleri yer almakta olup toplam geliri yine 3240 akçe olarak kaydedilmiştir. Müderris ve mütevellinin günlük ücretlerinde önceki yüzyıla oranla herhangi bir değişiklik yaşanmamıştır (GŞS 171: 113). 1688 yılına ait kayıtlarda da bir artış ya da azalma görülmemiştir (GŞS 37: 103).

1683 yılında medresenin bazı bölümleri onarım görmüştür. Aynı yılın Temmuz ayının sonlarında medresenin müderrisi Hacı Ebubekir Efendi mahkemeye gelerek, medrese hücrelerinin bir kısmının yıkıldığını, bir kısmının ise harap olmaya yüz tutmuş olduğunu ve bu nedenle yenilenmesine ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir. Bunun için yerinde inceleme ve tespit yapılarak tamir için izin talep edilmiştir. Kadı tarafından görevlendirilen Hacı Mehmed Efendi yanına aldığı ustalar medreseye giderek keşifte bulunmuşlardır. İnceleme sonucunda medresenin güney tarafında bir adet doğu tarafında dört adet hücrenin yıkıldığını ve buraların tamiri için 100 kuruşa ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir. Kadının izniyle medresenin vakıf gelirlerinden 60 kuruş tahsil edilerek gerekli onarımın yapılması için Üstad Abdullah'a teslim edilmiştir (GŞS 35: 110). 1766 yılı Kasım ayında mescid ve medrese vakfının mütevellisi Seyyid Mehmed

¹ 1901 yılında Sungurlu Efendi tarafından Kazzaz Mahallesi'nde yaptırıldığı kaydedilmiştir. (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye, 1318, s. 1262-1263)

Emin Çelebi'nin vefatı üzerine yerine Hüseyin oğlu Ahmed tayin olunmuştur (GŞS 123: 144). Sunguriyye Medresesi'nin 1924 yılına kadar varlığını sürdürdüğü tahmin edilmektedir.

Eşrefiyye Medresesi

Ayıntab'da bilinen en eski medreselerindendir. Eyyubi hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Muzaferüddin Musa tarafından XIII. yüzyılda yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Bedreddin Aynî ilk eğitimini bu medresede almıştır (Çam, 1996: 470, 472). Hakkında başka bilgi ulaşılamamıştır.

Alaüddeve Medresesi

Uzun Çarşı civarında bulunan medrese, 1480-1515 yılları arasında hüküm süren Dulkadirli Beyi Alaüddeve Bozkurt Bey tarafından XVI. yüzyılın başlarında aynı isimli camiyle beraber yaptırılmış olmalıdır.

Boyacı Medresesi

Osmanlı öncesinde kurulan bu medrese, Boyacıoğlu Seyyid Ahmed tarafından yaptırılmıştır (Çam, 1990: 38). Teftigin diğer adıyla Hamdi Kutlar Caddesi ile Kutlar Sokağı'nın birleştikleri yerde, aynı isimli caminin yanında yer almaktaydı (Güzelbey, 1986: 58). Şehirde, camilerin avluları etrafına yapılmış olan tek katlı medreselerden sadece bu medresenin izi görülmektedir. Ancak Çam, mevcut odaların caminin inşa edildiği sanılan XIII. yüzyılla münasebetini ortaya koyacak unsurların mevcut olmadığını belirtmiştir (Çam, 1996: 472). Yıldız Sarayı'nda Sultan Abdülhamid Albümünde bulunan XIX. yüzyıl sonlarına ait bir fotoğrafa göre, avlunun üç tarafında tek katlı medrese hücreleri sıralanmakta ve kare kaideli, sekizgen gövdeli minare avlunun kuzeyinde medreseye bitişik olarak yükselmekteydi. Bu fotoğraftan hücrelerin durumu net olarak tespit edilemese de Çam, bu hücrelerin Mardin Kızıltepe Ulu Cami'nin avlusunun etrafındaki odalara çok benzediğini belirtmektedir (Çam, 1990: 3-4, 19-20). Medrese 3 Mart 1924 tarihine kadar varlığını sürdürmüştür.

Zülkadriyye Medresesi

Medrese Dulkadir Beyi Nasırüddin Mehmed Bey (1399-1442) tarafından 1402 yılı civarında yaptırılmıştır (Gündoğdu, 1986: 28). Zülkadriye Medresesi Vakfı'nın XVI. yüzyılda geliri 3140 akçe, masrafı ise 4176 akçe idi (Yavuz, 1999: 171). Bu durum vakıf gelirlerinin masrafları karşılayamadığını göstermektedir. Nitekim sonraki yıllarda

gelirlerde düşüş devam etmiştir. Vakıf 1688 senesinde 2520 akçe, 1712’de 2479 akçe gelir kaydetmiştir. Bu dönemde müderris yıllık 36 kuruş (aylık 3 kuruş) almıştır (GŞS 37: 102; 29: 54). 1895 yılında Ammu Mahallesi’ndeki medresenin müderrisinin Hacı Abdullah Edib Efendi olduğu görülmektedir. Aylık ücret olarak 70 kuruş almıştır. Ancak Hacı Abdullah Edib Efendi, kendi emsali ve akranı müderrislerin daha yüksek ücret aldıklarını beyan etmiştir. Bunun üzerine Evkaf Muhasebecisi Vekili Mustafa Nuri Ağa’nın itirazına rağmen aylığı 100 kuruşa yükseltilmiştir (GŞS 156: 203). Abdullah Edib Efendi’ye bir itiraz da Çukur Mahallesi’nden Hocazade Selim Efendi’den gelmiştir. Selim Efendi, vefat eden babası Hafız Mehmed Efendi’den sonra müderrislik vazifesinin evladiyet üzere kendisinin hakkı olduğunu iddia etmiştir. 1834 tarihli şer’i bir ilamla görevi üzerine aldığını, ancak yedi yıl önce Hacı Abdullah Edib Efendi’nin 70 kuruş aylıkla müderris olarak atanmasıyla vazifesini yapamadığını ifade etmiştir. Ayrıca Mehmed Efendi’ye göre medresenin vakfiyesi bulunmadığından görev maaşının da belli olmadığını ileri sürmüştür. Ancak Mehmed Efendi açtığı bu davadan olumlu bir netice elde edememiştir. Hocazade Selim Efendi’nin mahkemede medreseyle ilgili verdiği bazı bilgilerden, medresenin yaklaşık üç yüzyıldır harap durumda kaldığı, kendisi tarafından altı hücre ile bir mescid inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Birkaç yıl bu hücrelerde devletin emriyle muhacirler iskân edilmiş, onlar başka yerlere yerleştirmeden yeniden talebelere tahsis edilmiştir (GŞS 159: 80-81) .

Hacı Abdullah Edib Efendi, 1899’da bir vakıf kurmuş, medresenin yanındaki boş arsaya 3 dükkân ile üstüne içinde 600 cildi geçen kitap barındıran bir kütüphane ve hafız-ı kütüb odası yaptırmıştır. Vakfiyesine koydurduğu şartlar gereğince ölünceye kadar hem mütevellî hem de hafız-ı kütüb olarak görev yapmıştır. Medresede eğitim 1924 yılına kadar sürdürülmüştür. Yener’e göre medresenin bulunduğu yer Suburcu’da eski şehir sinemasının yer aldığı alandır (Yener, 1958, s. 6). Günümüzde burada Söylemez Pasajı bulunmaktadır.

Mihaliyye Medresesi

Ammu Mahallesi’nde bulunan bu medrese Mihaloğlu Yahşi Bey tarafından XV. yüzyılda inşa ettirilmiştir (Çam, 1996: 472). Medresede talebelere ait 10 hücre ve yanında bir mescid bulunmaktaydı (GŞS 28: 148). Ancak medreseye ait hiçbir yapı günümüze ulaşamamıştır.

XVI. yüzyılda vakfı şehrin en zengin vakıflardan biri olup bu durumunu XVII. yüzyılda da devam ettirmiştir. Bu dönemde Ayıntab müftülerinin ders verdiği bir eğitim kurumu haline gelmiştir (GŞS 21: 194, 27: 179). Bu önemli tayinler Mihaliye medresesinin *hariç ellili** medrese olduğunu göstermektedir (GŞS 21: 39-40). Medreseye ait vakfın XVI. yüzyılda geliri 25.074 akçe, masrafı ise 24.900 akçeydi (Yavuz, 1999: 171). 1650 yılında müderris yıllık 276 kuruş (aylık 26 kuruş) almaktaydı (GŞS 21: 39-40). 9 Ocak 1673 tarihli muhasebe kaydına göre; toplam geliri 5.074 akçe idi. Müderris günlük 15 akçe, medresede tahsil gören talebelere 10 kişi 2 akçe, 8 kişi 4 akçe almaktaydı (GŞS 171: 112-113). 1673 yılında vakfın gelirlerinde büyük bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Nitekim 1677 yılında medrese bakımsız hale gelmiş, müteveli azledilmiş ve yeni müteveli marifetiyle yaklaşık 273,5 kuruş harcanarak gerekli onarım yapılmıştır (GŞS 28: 150, 28: 261, 28: 2).

1901 yılında medreseye daha önce Sunguriyye Medresesi'nde görev yapan Hacı Abdullah Edib Efendi tayin edilmiştir. Dönemin önemli bilginlerinden olan Edib Efendi'den, Halil Fevzi Bey ve Mütercim Asım ders almıştır (Yakar, 2000: 189; Albayrak, 1996: 40; Köprülü, 1970: 665). 1905 yılında Hacı Abdullah Edib Efendi'nin yeniden müderris olarak atanması talep edilmiştir. Mevcut mahkeme kaydında; Mihaliye Medresesi vakfının eski vakıflardan olduğu ancak şer'iyeye sicillerinde vakfiye kaydının bulunmadığı ve vâkıfın şartlarının bilinmediği belirtilmiş, buna rağmen Edib Efendi'nin görevini layığıyla yerine getirdiği ifade edilmiştir (GŞS 152: 133). Bu medrese de ortadan kalkmıştır.

OSMANLI DÖNEMİNDE KURULAN MEDRESELER

Şeyh Muhyiddin Medresesi (Medrese-i Cedide)

İbn-i Şeker Mahallesi'nde, Tahtalı Cami bitişiğinde bulunan medrese, Şeyh Abdurrahman Erzincanî soyundan gelen Şeyh Mehmed Muhyiddin tarafından 1548 yılında yaptırılmıştır (Çam, 1996: 472). Medreseye *Tahtanî Medresesi* de denilmekteydi. Yapının yanında bir mescid ile sıbyan mektebi de yer almaktaydı.

* Hariç Ellili medreseler, Osmanlı hâkimiyetinden önce yaptırılmış olan eski hükümdarlarla oğul, aile ve kızları ve tümeraya ait medreseler olup aşağı dersleri mâniden Şerh-i Miftah, ortası kelâmdan Şerh-i Mevâkıf ve yüksek derecesi furûdan Hidaye idi. Bu medreselerde müderris derse başlamadan hadisten Mesâhib ve Meşârik ve yahut Buhârî ve Müslim'deki herhangi bir hadisi okuyup izahattan sonra dersini verirdi. (Uzunçarşılı, 1998, s. 19)

XVI. yüzyılda medresenin vakfının gelir kaynaklarını Han-ı Cedid (Pekmez Hanı) ve 26 dükkân ve Tahtalı Cami yanındaki dükkânlar oluşturmuştur. Bunların vakfa getirisi 9.960 akçe olarak kaydedilmiştir (Özdeğer, 1988: 183-184). Gelirlerden müderrise günlük 10 akçe, 6 talebeye 2'şer akçe, müteveli ve nazıra 4'er akçe, ferraş ile mescidin imamına 1'er akçe ücret ödenmiştir. Bu ödemelerin toplamı 9.360 akçeyi bulmuş, geriye kalan 600 akçe yağ, hasır masrafı vs. ile medresenin tamirinde kullanılmıştır. 1688 yılına ait çizelgede vakfın geliri 7.640 akçe olarak hesaplanmıştır (GŞS 37: 102). 1712 yılında vakfın mütevellisi Şeyh Mustafa'nın mahkemede görülen vakıf hesabına göre; hanın 4 senelik kirasından 800 kuruş ve hanın yanındaki neccar ve mihçî dükkânlarından ise dört senede 316 kuruş olmak üzere toplam 1.112 kuruş gelir elde edilmiştir. Vakıf çalışanlarına 476 kuruş ödeme yapılmıştır. Müderris 4 yıllık 24 kuruş (senelik 6 kuruş), müteveli yine dört yıllık 192 kuruş, handa bulunan mescidin imamı 36 kuruş, mekteb hocası 36 kuruş, ferraş 12 kuruş, nâzır 48 kuruş, talebeler ise 72 kuruş almıştır. Bu ödemeler dışında 117 kuruş diğer masraflara harcanmıştır. Böylece toplam masraf 593 kuruşu bulmuştur (GŞS 29: 64). 1752 yılına ait vakıf dükkânlarına ilişkin bir sicil kaydı bu tarihte de medresenin tedris faaliyetini sürdürdüğünü göstermektedir (GŞS 109: 101-102).

Şeyh Cami Medresesi

Şeyh Fethullah Külliyesi içindeki medrese, aynı zamanda külliyenin banisi olan Şeyh Fethullah Efendi tarafından XVI. yüzyılda yaptırılmıştır. Evliya Çelebi, bu medreseyi Bali Paşa Şeyh Medresesi olarak zikretmiştir (Evliya Çelebi, 2005: 178). Vakıf görevlileri 1689 yılında toplam 2520 kuruş ücret almıştır (GŞS 37: 102). Medrese caminin tam karşısında yer almaktaydı. Kastelin üstünde beş basamakla çıkılan iki büyük oda bulunmaktaydı. Caminin doğu, batı ve kuzeyinde ise hücreler sıralanmaktaydı. Avlunun bugünkü genişliği dikkate alındığında, bu odaların sayısının 12-15 civarında olduğu tahmin edilmektedir. 1950'lerde medresenin kuzey kanadının bir kısmı ortadan kalkmış, 1970'lerde dershane odaları yenilenmiştir. Cumhuriyet döneminde medrese önce Orhaniye adını taşıyan ilkokul olmuş, daha sonra CHP Bucak Merkezi olarak kullanılmıştır. Ardından medrese binası tamamen yıkılmıştır (Çam, 1989: 49).

Ebu'l-Hüda Medresesi

Ebu'l-Hüdazade olarak bilinen Seyyid Yusuf Efendi'nin oğlu olan Seyyid Hacı Mehmed Efendi tarafından Tarla-yı Cedid Mahallesi'nde, Hüseyin Paşa Cami civarında yaptırılmıştır (Yener, 1958: 6). 1557 yılından önce mevcut olduğu düşünülmektedir. 1718 tarihli vakfiyesine göre, medrese bir mescidin bitişiğinde yer almakta, bir ve iki kat toplam 5 odadan oluşmaktaydı. Müderris yıllık 12 kuruş, imam yıllık 4 kuruş, mütevellî günlük 2 akçe almıştır. Medresenin odalarından her birine susam yağı ücreti adıyla senede 2'şer kuruş olmak üzere toplam 10 kuruş tahsis edilmiştir. Ayrıca Seyyid Hacı Mehmed Bey medresenin müderrisliğini ve mescidin imamlığını kardeşlerinin üzerine almasını ve bu görevlerin evladiyet üzere devam etmesini şart koşturmuşur (Çınar, 1999: 183). Abdullah Necib Efendi 16 Kasım 1893 tarihinde Necipzade Mehmed Şerif'in yerine atanmıştır (Yakar, 2000: 187). 1895 tarihli bir belge, medrese mescidindeki dersiamlık vazifesinin uzun zamandır beratsız sürdürüldüğünü göstermektedir. Vâkıfın evladları ya da şartları bilinmediğinden dersiam olarak Abdullah Necib Efendi tarafından birinin görevlendirilmesine karar verilmiştir (GŞS 156: 229).

Bostancı Medresesi

Medrese, aynı adı taşıyan mahallede bulunmaktaydı. XVI. yüzyılın sonlarında Ahizade Hacı Abdurrahman tarafından Bostancı Cami'nin avlusunda inşa ettirilmiştir (Güzelbey, 1986: 53). XVII. yüzyılın sonlarında medrese bakımsızlık sebebiyle eğitim-öğretim yapılamaz hale gelmiş, Osman Efendi tarafından onarım yaptırılarak yeniden faaliyete geçirilmiştir. Ardından Osman Efendi medreseye müderris tayin edilmiştir (GŞS 129: 44). 16 Ocak 1902 tarihinde ise Hoca Mustafa Sait Efendi'nin vefatı üzerine, büyük oğlu Fahreddin Efendi aylık 30 kuruşla bu vazifeyi üstlenmiştir. Daha önce medresede birkaç yıl ders vermiş ve devrin hocalarının yaptıkları imtihanında yeterliliğini ispat etmiştir (GŞS 159: 93). Günümüze medreseden sadece tek bir hücre ulaşmıştır.

Ahmed Çelebi Medresesi

Gaziantep Merkez Ulucanlar Mahallesi, Ulucanlar Caddesi'nde yer alan ve tapununun 75 pafta, 12 ada, 171 parselinde kayıtlı bulunan medrese, eski eser olarak tescillidir. Günümüzde mülkiyeti Gaziantep Hayırlı İşler Yaptırma ve Devam Ettirme Derneği'ne aittir (Abicel, Ahmet Çelebi Medresesi Raporu).

Ahmed Çelebi'nin babası, *Koca Nakıb* adıyla anılan Nakibüleşraf Kaymakamı Hacı Mustafa'nın kardeşi Şeyh Ramazan Efendi, Şehreküstü Mahallesi'nde bir cami yaptırmıştır. Ahmed Çelebi de bu caminin yanına, Şeyh Ramazan'ın evladı için bir medrese inşa ettirmiştir. Medreseye babasının ismini vermiş, ancak halk arasında yapı, camide olduğu gibi Ahmed Çelebi Medresesi adıyla anılagelmiştir. Ayıntab Şer'iyeye Sicilleri'nde ise *Ramazaniyye Medresesi* olarak geçmektedir (Güzelbey, 1986: 17-18). Bazı kaynaklarda, kitabesindeki tarihine dayanılarak 1713'te yapıldığı belirtilmekteyse de, 1640'lı Ayıntab'a gelen Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Molla Ramazan Medresesi'nin bu yapı olması muhtemeldir (Evliya Çelebi, 2005: 178).

Medrese on talebe odası, müderrise ait büyük bir oda, bir mutfak ve dışında yer alan bir mektepten müteşekkildir. Odalar beşik tonozlu, dersane ise çapraz tonozludur. Medreseye giriş, Ahmed Çelebi Cami'nin doğusunda ve medresenin kuzeyinde bulunan sivri kemerli bir niş içerisindeki basık kemerli kapıdan sağlanmaktadır. Kapının çevresi yaprak ve zikzak motiflerle süslenmiştir. Niş içinde yer alan giriş kapısının üzerinde bir kitabe² bulunmaktadır (Abicel, Ahmet Çelebi Medresesi Raporu).

Ahmed Çelebi, 1728 Şubat-Mart ayında Ayıntab mahkemesine başvurarak vakıf işlemlerini tamamlamak üzere, tescil mütevellisi olarak tayin ettiği büyük oğlu Abdullah Çelebi huzurunda bir vakfiye düzenlemiştir. Çok sayıda dükkân, ev, arsa, değirmen, bağ, bahçe ve zeytin ağacı vakfin gelir kaynaklarını oluşturmuştur. Ayrıca Ahmed Efendi, medresede müderris ve talebelerin istifadeleri için tefsir, hadis ve Arapça grameri ile ilgili toplam 99 cilt kitabını da vakfetmiştir. Vakfiyede gelirlerin öncelikle medresenin ve diğer akarların tamirine harcanmasını, ardından müderrise, mütevelliyeye, caminin imam ve hatibine her gün 5'er Osmani, kanavetçi, cabi, kapıcı ve vakfin nazırına 4'er Osmani verilmesini şart koşmuştur. Garip ve fakir kimseler arasından seçilecek talebeler için ise her bir odaya günlük 2'şer Osmani ödenmesini istemiştir. Ayrıca medresenin müderrisliğinin evladından bu görevi yerine getirebilecek

² Kitabe şu şekildedir: “*Aferin Ahmed Efendi'nin kâmiyâb, olmamıştır bu saâdet herkese, etti inşâ şöyle âlî bir eser, Barekallâh tarhı hûb bâ-hendese, dedi tarihin Senâî bendesi, Nneşr-i ilm için yapıldı medrese*”. Kitabenin altında ise “*Eyledi Şeyh-zâde bu medreseyi haşre zâd, zuhr-ı bakaa ede Hakk hem vere müzid-i cihâd, tarihini ismini hatife ettim suâl, didi “budur tarihi de Ramazaniyye ad (1713” yazmaktadır. Yener, 1999, s. 40-41.*

özelliklere sahip olanların üzerine almasını ve bunun nesilden nesile devamını talep etmiştir (VGMA, 2142: 131-139).

Ahmed Çelebi Medresesi, sonraları öğrenci yurdu olarak kullanılmaya başlanmış ve bu nedenle büyük değişikliklere uğramıştır. Günümüzde özgün yapısından yalnızca alt kattaki birkaç oda kalmıştır. Kitabenin bulunduğu kapısı ise 1980'lerde yıkılarak yeniden inşa edilmiştir (Çam, 1996: 472).

Aliyyü'n-Neccar Medresesi

Medrese, Tabakhane'de Yaprak Mahallesi sınırları içinde Alleben Deresi'nin sol kıyısında Dülük Caddesi ile Kepkep Sokağı'nın birleştikleri yerde bulunmaktaydı (Güzelbey, 1986: 34). Aliyyünneccar Efendi diğer adıyla Ali Abid Efendi tarafından Debbağhane Mahallesi'nde iki katlı olarak yaptırılmış olup, Aliyyünneccar Cami'nin avlusunun içinde ve kuzeyinde yer almaktaydı (Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyesi, 1321: 464). Muhtemelen medrese, cami ile beraber inşa edilmiştir. Yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde bu medresenin bahsinin geçmesi 1640'dan önce inşa edildiğini göstermektedir (Evliya Çelebi, 2005: 178). 1818 yılında medresenin müderrisi Seyyid Halil vefat etmiş, Müftü Seyyid Şahan Saib Efendi ve diğer ulema tarafından yapılan imtihan sonucunda Kadızade Osman Efendi'nin bu vazife için uygun olduğuna karar verilmiştir. Böylece günlük 2 akçe ile müderris tayin edilmiştir (GŞS 156: 14).

Müftü Mehmed Efendi Medresesi

Şhreküstü Mahallesi'nde bulunan Mehmed Efendi Medresesi, Ayıntab müftülerinden Abdülcelil oğlu Mehmed Efendi tarafından XVII. yüzyılda inşa ettirilmiştir. Mehmed Efendi'nin vefatından sonra düzenlenen vakfiyesinde, malının üçte ikisiyle Ayıntab'da uygun bir yerde ulum-ı nafia tedarik üzere bir medrese yapılmasını, geri kalan kısmının ise medresenin masraflarına harcanmasını vasiyet etmiştir (VGMA, 2173: 102). 8 Ocak 1679'da vasiyetin yerine getirilmesi amacıyla kadıya başvurulmuş, varisleri inkâr etmesine rağmen Mehmed Efendi'nin medrese inşası için vasiyette bulunduğu şahitlerle ispat olunmuştur (GŞS, 33: 349). Bunun üzerine Mehmed Efendi'nin tüm mal varlığı tespit edilerek kayda geçirilmiş ve toplam değerinin toplam 11.713 kuruş olarak belirlenmiştir. Bunun üçte ikisi 3904 kuruşa karşılık gelmekteydi. Mehmed Efendi'nin vasiyetini yerine getirmesi için görevlendirdiği İbrahim Çelebi,

Şehreküstü Mahallesi'nde bir arsa satın alarak hem doğu tarafında hem de batı tarafında beş hücre bulunan bir medrese ile mescid inşa ettirmiştir. İnşaat için 1634 kuruş harcanmış, masraflar için 2200 kuruş kalmıştır. 1688 tarihli vakıf çizelgesinde Mehmed Efendi medresesi ve mescidinin senelik geliri 19.440 akçe olarak kaydedilmiştir (GŞS, 37: 10).

Bir süre sonra, medresenin müderrisi olan Müftü-zade Mevlana Osman, padişaha sunduğu arzuhalde, Mehmed Efendi'nin yaptırdığı medresenin inşasının tamamlandığını, mütevellî tayin edilip vakfiye yazıldığını, ancak ilk müderrisi olan Mahmud'un memleketi terk etmesi üzerine azledildiğini, günlük 14 akçe vazifesiyle görevin kendisine tevcih edildiğini belirtmiştir. Buna karşılık Ali adlı kişinin medresenin inşası bittiğinde yapıyı Anadolu muhasebesine İbrahim Çavuş Medresesi olarak vâkıfın şartlarına aykırı şekilde kaydettirdiğini ifade ettirmiştir. Bu nedenle Ali'nin görevden alınmasını, kendisinin yeniden müderrisliğe getirilmesini talep etmiştir. Vakfın mütevellisi Abdülcelil de benzer şikâyetle bulunmuştur. Bunun üzerine 31 Aralık 1687'de Osman'a tekrar berat yazılıp gönderilmiştir (GŞS, 36: 61, 37: 118). Nitekim Ayıntab'daki vakıfların senelik gelirlerinin kaydedildiği bir çizelgede İbrahim Çavuş Medresesi adıyla bir kayda rastlanmıştır (GŞS, 37: 102). Müderrislik görevi daha sonra evladiyet üzere devam etmiştir. 1714 yılında Müftüzade Osman Efendi vefat etmiş yerine oğlu Mustafa günlük 14 akçe vazife ile tayin olunmuştur (GŞS, 65: 245).

Çamurcu Medresesi

Ammu Mahallesi'nde bulunan medrese, Çamurcu Efendi tarafından Kızlar Bölüğü (Kazaz Mahallesi) olarak bilinen yerde yaptırılmıştır (Yener, 1958: 6; Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyesi, 1321: 464). Yapım tarihi net olarak bilinmemekle birlikte, 1687 yılına ait bir sicil kaydındaki müderris tayini XVII. yüzyılın sonlarında mevcut olduğunu göstermektedir (GŞS, 36: 22). 1884 yılında mütevellî Bedesten Şeyhi Hacı Mehmed Efendi vefat ettiği için vakıf işleri aksamaya başlamış, büyük oğlu tevliyet işine kadir olmadığı için görev Şeyh Hüseyin Efendi'ye verilmiştir (GŞS, 151: 198). 1903 tarihli Maarif-i Umumiye Salnamesi'nde adı geçen medrese, 1924'e kadar varlığını korumuş, ancak günümüze medrese binasından hiçbir iz gelmemiştir.

Nakıb Medresesi

Medrese, Şehreküstü Mahallesi'nde Yoğurt Pazarı olarak anılan yerde, Gümüş Kastel'in önünde yer almaktaydı (Yener, 1958: 6). XVIII. yüzyılın ilk yarısında Ayıntab'da nakibüleşraf kaymakamlığı görevini de yürütmüş olan ve *Koca Nakıb* lakabıyla tanınan Hacı Osman oğlu Hacı Mustafa Çelebi tarafından inşa ettirilmiştir.

7 Eylül 1726'da Hacı Mustafa Çelebi bir vakfiye düzenleterek kendi mülkü olan bazı emlak ve akarını medreseye vakfetmiş, oğlu Seyyid Mehmed Efendi'yi de müteveli ve müderris olarak tayin etmiştir. Vakfiyede medresenin dershanesinde belirli günlerde diğer İslam beldelerinde okutulan aklî ilimler ile fûnun-ı nakliyeyi tedris eden müderrise günde 20 akçe, talebeler için ise her bir odaya günlük 4 akçe olmak üzere toplam 11 odaya günlük 44 akçe verilmesini şart koşturmuş. Müderrisliğin evladiyet üzere devam etmesini, evladından bu görevi hakkı ile yerine getirebilecek bir kişi bulunmadığı takdirde, bu görevin âlim, fâzıl ve ilim öğretmeye kadir bir kimseye verilmesini istemiştir. Vakfiyeden anlaşıldığına göre medrese, dört tarafı çeşitli mermerlerle süslü, üzerinde sofa bulunan ve *havz-ı rana* olarak tarif edilen güzel bir havuza sahipti. Ayrıca iki tarafı demir pencere, *dershane-i ziba* diye anılan süslü bir çalışma yeri, 11 talebe odası, güneyinde bir mescidi, bir mutfağı, bir kuyusu ve bir helası bulunmaktaydı (VGMA, 609: 336). Tevliyet, Hacı Mustafa Çelebi'nin vakfiyesinde belirttiği üzere evladiyet üzere devam ettirilmiştir. 1875 yılında vakfın mütevellisi Seyyid Mehmed Efendi idi. Abdülkadir Ağa'nın tevliyet hususunda müdahalesiyle karşılaşınca vâkıfın erkek soyundan gelenler arasında en yaşlı, bilgili ve öncelikli olduğunu mahkemede şahitlerle ispat etmek zorunda kalmıştır (GŞS, 148: 105-109).

Bu medrese de 1924'e kadar varlığını devam ettirmiş, Cumhuriyet döneminde Özel İdare tarafından belediyeye tahsis edilmiş, belediye tarafından da bir şahsa satmıştır (Öztürk, 1995: 390).

Basmacıade Medresesi

Basmacıade namıyla tanınan Hacı Mehmed oğlu Hacı Ömer Efendi tarafından kendi mahallesi olan Çukur Mahallesi'nde on odalı bir medrese yaptırılmıştır. Medrese, günümüzde Balıklı Parkı'nın bulunduğu alanda yer almaktaydı (Yener, 1958: 6).

12 Aralık 1728’de Hacı Ömer Efendi, müteveli olarak tayin ettiği oğlu Seyyid Mehmed Çelebi’nin huzurunda bir vakfiye düzenlemiştir. Bu vakfiyede, Çukur Mahallesi’nde ikamet ettiği evi de³ dâhil olmak üzere birçok mülkünü medreseye vakfetmiştir. Ayrıca medresenin müderrisine günlük 3 akçe, mektebin hocasına 1 akçe verilmesini, medresede kalan talebeler için her bir odaya günlük 1 akçe, on oda için günlük toplam 10 akçe ödeme yapılmasını şart koşturmuştur. Bu medresede de müderrislik, mütevellilik ve nazırlık görevleri evladiyet üzere devam etmiştir (VGMA, 609: 336).

Hüseyin Paşa Medresesi

Medrese, Gaziler Caddesi üzerinde günümüzde Cumhuriyet İlkokulu’nun bulunduğu avlu içerisindeydi. Aslen Darendeli olan Yusuf Ağa oğlu Hüseyin Ağa tarafından 1717-1720 yılları arasında bir cami ile birlikte 17 hücreli bir medrese inşa ettirilmiştir (Güzelbey, 1986: 108). Hüseyin Ağa, paşa olmadan önce Rakka Valisi Maktulzade Ali Paşa’nın kethüdası idi. Daha sonra Ali Paşa’nın kızıyla evlenerek ona damat olmuş, paşanın vefatından ardından yerine vali olmuştur. Hüseyin Paşa’nın Urfa, Darendede ve diğer bazı şehir ve kasabalarda vakıf eserleri bulunmaktadır (Çınar, 1999: 181).

Hüseyin Paşa Cami’nin kuzeyinde yer alan medrese, dükkân olarak kullanılan beşik tonozlu mekânların üzerine inşa edilmiş ikinci kat odalarından oluşmaktaydı. Medrese, yün ve pamuk eğirmede kullanılan çıkırıkların da imal edildiği *harat* adı verilen ağaç tornacılarının bulunduğu cadde üzerinde yer aldığı için halk arasında *Çıkırıkçı Medresesi* olarak anılmıştır (Çam, 1996: 472).

Hüseyin Paşa’ya ait 1719, 1721 ve 1728-29 tarihli üç vakfiye bulunmaktadır. Birincisi 1719 tarihli olup Tarla-yı Atik Mahallesi’nde Çekirdeklik denen yerde yaptırdığı 80 dükkân ile ilgilidir (Çınar, 1999: 181-182). 1721 vakfiyesinde ise Ehl-i Cefa Mahallesi’ndeki 17 doğramacı dükkânını cami ve medreseye vakfetmiştir. Caminin vaizine günlük 5 akçe, cabiye günlük 8 akçe, muallime günlük 5 akçe, ferraş ve kanavetçilere günlük 4’er akçe verilmesini istemiştir (VGMA, 734: 200). Son vakfiyede

³ Oldukça varlıklı olduğu tahmin edilen Basmacızade Hacı Ömer Efendi’nin evi oldukça genişti. Vakfiyede evin bölümleri tarif edilmiştir. Buna göre dâhiliyesinde 2 peykeli, 2 fevkani, 2 tahtani oda, 2 hazine, 2 mutfak, 1 havuz, 1 kuyu ve avlu, hariciyesinde ise bir büyük ve küçük fevkani oda, bir eyvan, bir ahır ve hizasında yine bir fevkani küçük oda ve altında ahır ve avlu yer almaktaydı. Bu evde hayatta oldukça kendisinin, vefatından sonra ise evladından evlenmeyenlerin oturmasını şart koşturmuştur.

de bazı emlakını vakfetmiş, medresenin müderrisine günlük 30 akçe, medresenin her bir odasına günlük mum ücreti olarak 2'şer akçe ödenmesini şart koşturmuştur (Çınar, 1999: 182). 1831 yılında Hüseyin Paşa Medresesi'nin dershanesi, talebe hücreleri ve altında bulunan dükkânları ve caminin bazı bölümlere harap olmuştur. Mütevellî vazifesini yapmadığı için Kumrioğlu Emin Efendi, Seyyid Efendi ve Şerif Ağa vakfın gelirlerinden harcanmak üzere onarım için izin talep etmiştir (GŞS, 142: 179).

Sarı Hacı Ömer Medresesi

Cevizlice Mahallesi sakinlerinden Hacı Ali oğlu Sarı Hacı Ömer, vefatından sonra malının üçte birinin bir medrese inşa edilerek vakfedilmesini vasiyet etmiştir. 1728'de vefatı üzerine oğlu Osman Çavuş Ağa, babasının bu vasiyetini yerine getirerek Boyacıoğlu Cami yanında bir medrese yaptırmıştır. Terekenin toplamı 23.483 kuruş olup üçte birine tekabül eden 7.828 kuruş medreseye tahsis edilmiştir. Bu meblağın 5.214 kuruşu emlak, 2.613 kuruşu ise nakit olarak mütevellîye teslim edilmiştir. Vakfın tevliyet ve nezaret görevi Sarı Hacı Ömer Ağa'nın evladı üzerinde bırakılmıştır (Çınar, 1999: 181). Osman Çavuş vefat edince oğlu Seyyid Osman vakfın mütevellîsi olmuştur (GŞS 123: 6-7).

Hacı Osman Ağa (Osmaniye) Medresesi

Osmaniye Medresesi, Ahmed Ağa'nın oğlu Hacı Osman Ağa tarafından Seng-i Tavil Mahallesi'nde, Hüseyin Paşa Cami'nin yanında inşa ettirilmiştir (Yener, 1958: 6). Hacı Osman Ağa, 9 Mart 1751 tarihinde düzenlediği vakfiye ile emlak ve akarını ebedi olarak vakfetmiştir. Vakfiyede medresenin müderrisine günlük 15 akçe, talebeler için ise her bir odaya günlük 2 akçe olmak üzere toplam 16 akçe tahsis edilmesi şart koşulmuştur. Medrese, sekiz talebe odası, bir derslane, bir mutfak, bir havuz, bir hela gibi eklentilerden oluşmaktaydı (Çınar, 1999: 180-181).

Osmaniye Medresesi'nde müderrislik görevini yürüten Bulgurzade İbrahim Efendi'nin vefatı üzerine yerine 1896 yılında Osman Saib Efendi Efendi tayin edilmiştir. Onun ardından Fethiye ve Zülkadriye Medreseleri'nde ikametle 1898'de feraiz ve 1903'te diğer ilimlerden icazet almış olan Mehmed Arif Efendi müderrisliğe getirilmiştir (Albayrak, 1996: 382).

Battalzade (Fethiyye) Medresesi

Battalzade lakabıyla bilinen Seyyid Mehmed Nuri Ağa tarafından Tarla-yı Atik Mahallesi'nde bir cami ile yedi hücreli bulunan medrese inşa ettirilmiştir (Güzelbey, 1986: 133).

Medreseyi yaptıran Mehmed Nuri Paşa, Ayıntab mukataasına mutasarrıf bir ayandı. Şehirde meydana gelen bazı olaylar ve bir taraftan Ayıntab'daki yeniçeri emirlerinin, diğer taraftan Halep Valisi Divrikli Köse Mustafa Paşa ile Maraş ve Kilis mutasarrıfları Ömer ve Mahmud Paşalar'ın çevirdikleri entrikalar sonucunda 1791 yılında idam edilmiştir (Köprülü, 1970: 665).

1787 yılında cami ve medrese için vekil tayin ettiği Abdullah oğlu Abdullah ile birlikte bir vakfiye düzenletmiş ve bazı gayrimenkullerini vakfetmiştir. Vakfiyede, medresenin müderrisine her ay 3 kuruş verilmesini, medresede kalan talebeler için ise her bir odaya 1 kuruş verilmesini şart koşulmuştur. Minarenin altındaki odanın imam, üstündeki odanın müderris, geri kalan 5 odanın ise talebeler tarafından kullanılması istenmiştir. Vakfın yönetim ve denetimi, paşanın evladı üzerinde kalmıştır (VGMA, 609: 295).

Hüseyin Ağa Medresesi

Seng-i Nakkaş Mahallesi ahalisinden mirahur-ı sani payelilerinden Dergâh-ı Ali kapıcıbaşlarından Seyyid Hacı Nur Ali Ağa oğlu Seyyid Hüseyin Ağa tarafından Tarla-yı Atik Mahallesi'nde 18 hücreli bir medrese yaptırılmıştır. Hüseyin Paşa Medresesi ile aynı tarzda, yani dükkân olarak kullanılan beşik tonozlu mekânların üstüne ikinci kat odalar yapılmak suretiyle inşa ettirilmiştir (Çam, 1996: 472). 1802 tarihli bir sicil kaydı medresenin yapıldığı yerde daha önce Battalzade Medresesi'nin bulunduğunu göstermektedir (GŞS, 137: 18). Hüseyin Ağa, 1791 yılında Mehmed Nuri Paşa'nın idamı sonrasında yıkıldığı veya harap duruma düştüğü düşünülen medreseyi yeniden inşa ettirmiştir.

1799 tarihli vakfiyeye göre, medresenin gelirlerini sağlayacak mülklerin çoğunluğunu bostanlar oluşturmaktadır. Vakfiyede, müderrise ayda 10 kuruş, müteveliye 2,5 kuruş, cabiye 2 kuruş, her hücrede bulunan talebelere ayda 2'şer kuruş verilmesi şart koşulmuştur. Kütüphanede çalışan hafız-ı kütüb ise hücre vazifesinden başka ayda 2 kuruş almıştır. Ayrıca Kur'an okuyan talebelere ayda üç kişinin, her sene birer cüz okuyarak

ayda üç hatim etmeleri ve sevabını vâkıfın ruhuna bağışlamaları istenmiştir. Hayatta olduğu müddetçe vakfın mütevellisi kendisi olacak, vefatından sonra bu görev evladiyet üzere sürdürülecektir (VGMA, 610: 129-130).

Vakfiyede söz edilen hafız-ı kütüpten medresenin kütüphanesinin olduğu anlaşılmaktadır. 1901 tarihli Maarif-i Umumiyesi'nde 150 cilt kitap kapasiteli Hüseyin Ağa kütüphanesinden bahsedilmektedir. Nusret Çam'a göre, medreseden günümüze yalnızca iki mekân ulaşabilmiştir (Çam, 1996: 472).

Kozanlı Medresesi

Adını taşıdığı mahallede, Kozanlı Cami'nin kuzeydoğusunda yer alan medrese, müderris Seyyid Hacı Mehmed Arif Efendi tarafından inşa ettirilmiştir. 8 talebe hücreleri ile 1 dershanesi bulunmaktaydı. Mehmed Arif Efendi, 1817 yılında düzenlediği vakfiyesinde ulemadan Seyyid Hacı Şakir Efendi'yi müteveli olarak tayin ederek mal varlığını medreseye vakfetmiştir. Vakfiyede, diğer şehirlerden ilim tahsili gelen talebelere 2'şer kuruş, yerli talebelere 1'er kuruş verilmesi, müteveli ve müderrise aylık 15 kuruş, cabiye 2,5 kuruş ödenmesi şart koşulmuştur. Ayrıca talebelerin Ramazan ayında ve Miraç gecesinde Kur'an-ı Kerim okuyup hatmederek, sevabını kendi anne ve babasına bağışlamaları, Recep ayında medresede kalan talebelere üç çeşit yemek ile pirinç pilavı ikram edilmesi, Ramazan ayında taşraya gitmeyip hücrelerinde kalan talebelere vazife dışında *pabuç-baha* adıyla 5'er kuruş ödenmesi, tevliyet ve tedris işinin nesilden nesile devam etmesi de vakfiye şartları arasında yer almıştır (VGMA, 609: 284-285).

1818 yılında Seyyid Hacı Arif Efendi'nin müderrislik vazifesine ek olarak Ayıntab müftülüğünü de yürüttüğü görülmektedir (GŞS, 139: 41). Vefatından sonra bu vazife evladları tarafından sürdürülmüştür. 1901 yılında müderris olarak torunlarından Yakub Efendi görev yaparken, (GŞS 159: 50) daha sonra Abdülkadir Efendi ve 1908 yılında Izrapzade Abdullah Necib Efendi tayin edilmiştir (Yakar, 2000: 87). Medrese 1924'e kadar varlığını sürdürmüş ancak günümüze ulaşamamıştır.

Hamidiyye Medresesi

Haleb Jandarma eski komutanı Nesib Paşa, (Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyesi, 1317: 1117) Cevizlice Mahallesi'nde Boyacı Cami

yakınında Sarı Hacı Ömer Medresesi'nin güneyinde bulunan medresenin onarımına ahaliyle beraber katkıda bulunmuş, yapı 9 hücre, 1 derslane ve 2 hela olmak üzere yeniden inşa ettirmiştir. Ayrıca medresenin doğu tarafına 7 adet dükkân yaptırarak gelirinin medresenin müderrisine, hücrede oturan talebelere ve suyolu bakıcısına verilmesini ayrıca mescitte ayda bir hatim yapılması için para ödenmesini 6 Eylül 1891'de şart eylemiştir. Bu ikinci vakıftan dolayı medrese, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan vakıf defterlerindeki şahsiyet kaydında *Nesib Bey Medresesi* olarak da geçmektedir (VGMA, 213, esas no: 169; Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyesi, 1321: 464).

Diğer Medreseler

Söz konusu medreselerin yanı sıra hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşamayan bazı medreseler de bulunmaktaydı. Bunlar arasında; Şehreküstü Mahallesi'ndeki Abdi Ağa Medresesi, Bostancı Mahallesi'ndeki Şeyh Musluhiddin Medresesi, Ammu Mahallesi'ndeki Hacı Musa Medresesi, Tıslaki Mahallesi'ndeki Taba (Tabakhane) Medresesi, İbn-i Kôr Mahallesi'ndeki Kamalakzade Hacı Mehmed Medresesi, Mihaloğlu Ahmed Bey Medresesi, Cafer Efendi Medresesi ve İbrahim Ağa tarafından Boyacı Mahallesi'nde yaptırılan Küşadiyye Medresesi yer almaktadır. Bu medreselerin bazıları müstakil medreseler olabileceği gibi, bazıları mevcut medreselerin isim değiştirmiş hali de olabilir.

Medreselerde Talebe Sayısı

XIX. yüzyıl başında Ayıntab medreselerinde okuyan talebelerin sayısı Maarif-i Umûmiye Salnamaları'ndan öğrenilebilmektedir. (Tablo 1) Mevcut 16 medresede bu sayı değişkenlik göstermekte, hatta aynı medreselerde yıllara göre büyük farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Örneğin; Aliyyü'n-neccar Medresesi'nde 1899'da 7 talebe eğitim alırken bu sayı 1901'de 60'a 1903'te 65'e yükselmiştir. Yine Sunguriye Medresesi'nde 4 olan talebe sayısı birkaç yıl içinde 30 ve üzerine çıkmıştır. Hamidiyye, Ahmed Çelebi, Hüseyin Ağa ve Mihaliye Medreseleri de şehrin rağbet gören diğer eğitim kurumlarındandır. Genel olarak medreselerin çoğunda talebe sayısında artmış gözlemlenmekte, bazı medreselerde küçük düşüşler olurken çok azında sayıda azalma meydana gelmiştir. Toplam talebe sayılarına bakıldığında da benzer bir artış söz konusudur. Bu durum medreselerde aşırı bir talebe yığılmasının yaşandığını göstermektedir.

Tablo 1. Maarif-i Umumiye Salnamelerine Göre Ayıntab Medreseleri'nde Okuyan Talebelerin Sayısı

	Yıl			
	1899	1900	1901	1903
Aliyyü'n-Neccar	7	60	60	65
Bostancı	4	12	12	15
Sunguriyye	4	30	30	33
Küşadiyye	20	10	10	11
Abdi Ağa	12	12	12	15
Çamurcu	10	6	6	7
Şeyh Cami	6	13	13	14
Ahmed Çelebi	13	28	28	30
Hamidiyye	25	32	32	31
Nakıb	28	12	12	12
Hüseyin Ağa	30	30	30	33
Mihaliyye	30	24	24	25
Zülkadriyye	27	10	10	11
Ebu'l-Hüda	10	5	5	6
Osmaniyye	5	12	12	13
Kozanlı	12	6	6	8
	243	302	302	329

SONUÇ

Ayıntab şehri, geçmişte medreseler bakımından zengin bir kültürel birikime sahiptir. Eyyubiler, Memlukler, Selçuklular ve Dulkadiroğlu Beyliği dönemlerinde ve nihayet Osmanlı hâkimiyetinde pek çok medrese açılmış, dönemin tanınmış bilginleri buralarda ders vermiş ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir.

Şehirdeki medreselerin mimari yapıları pek bilinmemekle birlikte genellikle tek ya da iki katlı, düz toprak damlı, taştan sade bir tarzda inşa edildikleri tahmin edilmektedir. İnşa eden kişinin maddî gücüne bağlı olarak medreselerin eklentileri farklılık göstermiştir. Ancak hemen hepsinde avlu, dersane ve talebe hücreleri bulunmuştur. Boyacı, Şeyh Fethullah, Bostancı, Ahmed Çelebi, Aliyyü'n-neccar, Hüseyin Paşa, Battalzade Medreseleri aynı adlı camilerin avlularında yer almıştır. Bazıları tek katlı olarak, bazıları ise alt katları dükkân olarak kullanılan mekânların üzerine ikinci kat odalar çıkılmak suretiyle inşa edilmişlerdir. Şeyh Fethullah, Hüseyin Paşa ve Nakıb Medreseleri yakınında hamam, Ahmed Çelebi ve Şeyh Muhyiddin Medreseleri bitişiğinde sıbyan mektebi yer almıştır. Zülkadriye ve Hüseyin Ağa Medreseleri ise kütüphaneye

sahiptir. Talebe hücrelerinin sayısı ise medreseden medreseye değişkenlik göstermiştir.

Vakıf müessesesi sayesinde bu medreseler yüzyıllar boyunca varlığını sürdürebilmiştir. Osmanlı hâkimiyetinden önce açılmış olmalarına rağmen Mihaliye, Sunguriye ve Zülkadriye gibi medreseler 1924 yılına kadar ayakta kalabilmiştir. Kurucuların vakfiyelerine bakıldığında genellikle evladiyet esasına göre düzenlemeyi tercih ettikleri görülmektedir. Başlangıçta kurumsal devamlılığı sağlayan bu uygulama zamanla bazı sorunlara yol açmıştır. XVIII. yüzyılda genellikle vâkıflar müderrisliğe önce kendilerini, sonra da evladlarını tayin etmişlerdir. Aynı anda hem müderris, hem müteveli hem de nazır olan vâkıflar görülmüştür. Müderrisliğin babadan oğula geçen bir meslek haline dönüşmesi, bazen cahil ve bilgisiz kişilerin müderrislik payesine sahip olmasına ve mülazemet sisteminin bozulmasına neden olmuştur. Medrese ve talebe sayılarındaki artışa rağmen mezunların tamamı istihdam edilememiş, bu da medrese kökenli işsiz bir zümrenin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ayrıca pozitif bilimler geri planda kalmış, ağırlık daha çok dini ilimlere verilmiştir. Böylece medreseler zamanla eski işlevlerini kaybederek gerileme sürecine girmiştir. 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla tüm medreseler kapatılmıştır.

Ayıntab medreseleri üzerine bugüne kadar bazı dönemsel çalışmalar kaleme alınmış olmakla birlikte konuyu bütüncül şekilde ele alan bir araştırma bulunmamaktadır. Bu makalede, önceki çalışmalara ek olarak şehirde faaliyet gösteren medreseler hakkında bilgi sunulmuş ve genel bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. Böylece konuyla ilgili daha kapsamlı ve ayrıntılı çalışmalar için bir temel oluşturulması amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Gaziantep Şer'ıye Sicilleri (GŞS), no. 21, 27, 28, 29, 33, 35, 36, 37, 65, 109, 123, 129, 137, 139, 142, 148, 151, 152, 156, 159, 171.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) Vakfiye Defterleri, no. 213, 609, 610, 734, 2142, 2173.

Abicel. M. *Ahmet Çelebi Medresesi Raporu*, VGM Gaziantep Merkez Ahmet Çelebi Camii Dosyası, no: 27.01/32.

Araştırma – İnceleme Eserler

Albayrak, S. (1996). *Son Devir Osmanlı Uleması*, Cilt II, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.

Baltacı, C. (1976). *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası.

Çam, N. (1989). *Gaziantep Şeyh Fethullah Külliyesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Çam, N. (1990). *Gaziantep Boyacı (Kadı Kemalettin) Camii*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Çam, N. (1996). “Gaziantep-Mimari”, *DİA*, Cilt 13, s. 469-474.

Çınar, H. (1999). “Antep Şehri’nde XIX. Yüzyılda Kurulan Medreseler ve Vakıfları”, *Cumhuriyetin 75. Yılına Armağan Gaziantep*, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Kültür Yayınları, s. 173-186.

Dağlıoğlu, H. T.- Darkot, B. (1979) “Ayıntab”, *İA*, Cilt 2, s. 64-67.

Evliya Çelebi (2005). *Seyahatname*, 9. Cilt, (Hazırlayanlar: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Gaziantep Kültür Envanteri, Dolphin Ajans, Gaziantep 2005.

Gündoğdu, H. (1986). *Dulkadirli Beyliği Mimarisi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Güzelbey, C. C. (1986). *Gaziantep Camileri Tarihi*, Gaziantep: Cihan Ofset.

- Halaçoğlu, Y. (1998). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kazıcı, Z. (1999). *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınevi.
- Köprülü, M. F. (1970). “Âsım Efendi (Mütercim)”, *İA*, Cilt: I, s. 665-673.
- Küçükdağ, Y. – Arabacı, C. (1999). *Selçuklular ve Konya*, Konya: Micro Yayınları.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (2000). *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özdeğer, H. (1988). *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livası*, Cilt 1, İstanbul: Bayrak Matbaacılık.
- Öztürk, N. (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pedersen, J. (1968). “Mescit”, *İA*, Cilt 8, s. 1-71.
- Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyesi* (1317). İstanbul: Matbaa-ı Âmire.
- Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyesi* (1318). İstanbul: Matbaa-ı Âmire.
- Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyesi* (1319). İstanbul: Matbaa-ı Âmire.
- Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyesi* (1321). İstanbul: Asr Matbaası.
- Salnâme-i Vilâyet-i Haleb* (1284). Haleb Vilâyet Matbaası.
- Salnâme-i Vilâyet-i Haleb* (1326). Haleb Vilâyet Matbaası.
- Şemseddin Sami (1996). *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.

- Uzunçarşılı, İ. H. (1998). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ünal, M. A. (1998). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: Kardelen Kitabevi.
- Yakar, H. İ. (2000). Gaziantepli Divan Şairleri, *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (22 Ekim 1999)*, (Editör: Y. Küçükdağ), Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Kültür Yayınları, s. 151-196.
- Yavuz, N. (1999). XVI. Yüzyılda Antep Vakıfları, *Cumhuriyetin 75. Yılına Armağan Gaziantep*, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Kültür Yayınları, s. 165-172.
- Yener, Ş. S. (1958). *Gaziantep Yakın Tarihinden Yakın Notlar, Gaziantep'liler'in Maârife Hizmetleri*, Gaziantep: Gazi yurt Matbaası.
- Yener, Ş. S. (1999). *Gaziantep Kitabeleri*, Gaziantep: Gazi yurt Matbaası.

5.BÖLÜM

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRKİYE'DE NÜFUS HAREKETLERİ, İÇ GÖÇ VE ŞEHİRLEŞME (1831-1955)

Metin KOPAR*

GİRİŞ

Nüfus artışı, insanlık tarihinin uzun süreli gelişim çizgisi içerisinde belirleyici bir dinamik olarak öne çıkmaktadır. Demografik değişimler, yalnızca niceliksel bir artış ya da azalış meselesi olmayıp, toplumsal yapının dönüşümünü şekillendiren temel unsurlardan biri olmuştur. Belirli bir coğrafi sahada yaşayan insanların tamamı, o yerin nüfusunu teşkil eder. Bir ülkenin nüfusu ile iktisadî yapısı arasında son derece kuvvetli bir ilişki bulunmaktadır. Zira bir memleketteki nüfus miktarı, o yerin geçim kaynaklarının kapasitesiyle sınırlıdır. Başka bir ifadeyle, belirli bir bölgede yaşayan insanların hayatlarını sürdürebilmeleri; o bölgenin tabii zenginliklerine, teknik iş bölümünün seviyesine ve ticaret ile sanayinin gelişmişlik derecesine bağlıdır. Bir bölgedeki nüfus, o yerin ekonomik imkânlarını aşmamalıdır. Nüfusun, bölgenin besleyebileceği seviyeyi geçmesi durumunda ise ya artışı sınırlayıcı önlemler alınmalı ya da yeni ekonomik kaynaklar oluşturulmalıdır. Bu bakımdan mutlak nüfus sayısı,

* Prof. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Tarih Bölümü, mkopar@adiyaman.edu.tr, Orcid: 0000-0001-8563-4114

bir devletin hem iktisadî hem de sosyal bünyesi üzerinde mühim etkiler meydana getirir (BCA., 30.1.0:125.804.2).

Nüfusun mutlak miktarı, bir memleketin siyasî, askerî ve ekonomik gücünü tayin eden başlıca unsurlardan birisidir (Oktay, 2014:31-32). Nüfusu fazla olan bir ülke, daha geniş bir askerî kuvvet çıkarabilme imkânına sahip olur; millî dil ve kültürünü daha geniş sahalara yayabilir. Üretim hacminin artması ihracat kapasitesini yükseltir; buna bağlı olarak ithalat ve dış ticaret hacmi de genişler. Böylece dünya piyasalarındaki etkinliği artış gösterir. Nüfusun niteliği, üretim kapasitesi, teknoloji seviyesi ve teşkilatlanma derecesi gibi faktörler de en az nicelik kadar önem taşır. Aşırı ve kontrolsüz nüfus artışının memleket ekonomisi üzerinde olumsuz tesirler doğurur. Dolayısıyla nüfus hem bir güç unsuru hem de dikkatle idare edilmesi gereken stratejik bir meseledir. Tabii servet kaynaklarının ne ölçüde değerlendirilebileceği; teşebbüs ruhu, teknik bilgi ve sermaye gibi unsurların yanında nüfus sayısına da bağlıdır. Nüfus büyüklüğü, iç pazarın genişliğini belirleyen temel unsurlardan biridir. Birçok sanayi ve üretim tesisi, ekonomik olarak faaliyet gösterebilmek için geniş bir müşteri kitlesine ihtiyaç duyar. Ayrıca bazı tesislerin kurulması, az nüfuslu ülkelerde temini zor olan nitelikli iş gücünü gerektirir. Bu tür yatırımların sürdürülebilirliği, yeterli talep ve geniş bir tüketici kitlesinin varlığına bağlıdır. Öte yandan sosyal iş bölümünün gelişmişliği de nüfus büyüklüğüyle yakından ilişkilidir. Toplumda görevlerin ayrışması ve belirli alanlarda uzmanlaşmanın artması, millî emeğin verimliliğini yükseltmektedir.

Nüfusun artması, bakir tabii imkânların değerlendirilmesini teşvik eder ve teknik organizasyonun gelişmesine zemin hazırlar. Millî hasıladan fert başına düşen millî gelir de nüfusun seyriyle yakından ilişkilidir. Eğer nüfus artmasına rağmen millî hâsıla sabit kalmakta yahut aynı oranda yükselmemekte ise, bu durum söz konusu memleketin ya gerilediğini ya fakirleştiğini ya da yerinde saydığını gösterir. Çevresindeki ülkeler ilerleme kaydediyorsa, yerinde saymak dahi nispi bir gerileme anlamına gelir. Bir sahanın en elverişli şartlar altında besleyebileceği nüfus miktarı, yani optimum nüfus seviyesi, yalnız tabii kaynakların zenginliğine değil, aynı zamanda teknik organizasyonun düzeyine de bağlıdır. Bu sebeple, tabii zenginliklerini etkin biçimde değerlendirebilen bir memlekette nüfusun artması, fertlerin mutlaka fakirleşmesi sonucunu doğurmaz. Teknik organizasyon diğer ülkelere göre geri ise bu açığın kapatılması; ileri bir seviyede ise yeni icat ve gelişmelerle daha mükemmel bir aşamaya

ulaşılması mümkündür. Böylece fert başına düşen millî gelirin artırılması sağlanabilir. Nüfus artışı ve azalışı kısa vadede belirgin biçimde ortaya çıkmasa da nüfus hiçbir zaman sabit değildir; sürekli bir değişim hâlidir (BCA., 30.1.0:125.804.2).

Nüfus sayımı, bir ülkenin demografik, sosyal ve ekonomik yapısını bilimsel temelde analiz edebilmesi açısından temel veri kaynağı niteliğindedir. Düzenli ve güvenilir biçimde gerçekleştirilen sayımlar; nüfusun büyüklüğü, yaş ve cinsiyet dağılımı, eğitim düzeyi, meslek yapısı ve yerleşim özellikleri gibi göstergeler üzerinden kamu politikalarının planlanmasına imkân tanır. Bu bağlamda nüfus sayımı, yalnızca istatistiksel bir tespit faaliyeti olmayıp, devletin idari kapasitesini güçlendiren ve kalkınma stratejilerini yönlendiren kurumsal bir araçtır. Modern demografik analizlerin gelişiminde nüfus verilerinin sistematik toplanmasının belirleyici rol oynadığını vurgulayan Kingsley Davis, nüfus dinamiklerinin toplumsal değişimin merkezinde yer aldığını belirtmektedir. (Davis, 1945:2). Benzer şekilde Frank W. Notestein de demografik dönüşüm sürecinin anlaşılabilmesi için güvenilir nüfus istatistiklerinin zorunlu olduğunu ifade eder. Dolayısıyla nüfus sayımları, ekonomik kalkınma planlarından eğitim ve sağlık yatırımlarına, seçim çevrelerinin belirlenmesinden sosyal güvenlik sistemlerinin düzenlenmesine kadar geniş bir alanda karar alma süreçlerinin bilimsel dayanağını oluşturur (Notestein, 1945:39-41).

Nüfus sayımı, bir ülkenin demografik yapısını niceliksel ve niteliksel olarak bütüncül biçimde ortaya koyan en temel istatistiksel faaliyettir. Sayım verileri, yalnızca toplam nüfusun büyüklüğünü belirlemekle kalmaz; aynı zamanda yaş, cinsiyet, eğitim, istihdam, konut ve göç gibi çok boyutlu sosyo-ekonomik göstergeler hakkında ayrıntılı bilgi sağlar. Bu özellikleri nedeniyle nüfus sayımı, kamu politikalarının planlanması ve kaynak tahsisinin adil yapılması açısından vazgeçilmezdir. Dünyada farklı bölgeler arasında gerçekleşen göçler ile doğum olayları, nüfus dinamiklerini belirleyen temel hareketler olarak değerlendirilebilir. Bir yerleşim alanının sunduğu sosyo-ekonomik, çevresel ve kültürel koşullar hem mevcut nüfusun büyüklüğünü hem de meydana gelen nüfus hareketlerinin yoğunluğunu doğrudan şekillendirir (Doğan, 2009: 68).

Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımlarının Kurumsallaşması ve Demografik Yapı

Nüfus sayımlarının kurumsallaşması, Osmanlı Devleti'nde demografik verinin idarî ve askerî organizasyonun merkezî unsurlarından biri hâline gelmesi ile yakından ilişkilidir. Genel anlamda nüfus sayımı, bir ülkenin demografik yapısını çok boyutlu biçimde analiz etmeye imkân tanıyan temel bir istatistiksel araçtır. Osmanlı örneğinde bu faaliyetin başlangıçta daha dar ve pragmatik amaçlara hizmet etmiştir. XIX. yüzyılda Avrupa'da demografik dönüşüm hız kazanırken, Osmanlı Devleti'nde nüfusun düzenli ve sistematik biçimde kayda geçirilmesi ihtiyacı özellikle askerî reformlar ve vergi düzenlemeleri çerçevesinde belirginleşmiştir. İmparatorlukta farklı dönemlerde gerçekleştirilen, ziraat, sanayi, arazi ve emlak sayımları, dönemin iktisadî şartlarına ilişkin önemli veriler sunmuştur (Eldem, 1994: 10).

Osmanlı Devleti'nde ilk resmî nüfus sayımı 1831 yılında gerçekleştirilmiştir. II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından kurulan yeni ordunun asker ihtiyacının karşılanması ve vergi mükellefi nüfusun tespiti amacıyla sayım yapılması kararlaştırılmıştır. Sayım memurları, sancak, kaza ve nahiyelerde Müslüman ve gayrimüslim erkek nüfusu kayda geçirmiştir (Shaw, 1978:326). Müslüman erkekler yaş gruplarına ayrılarak sınıflandırılmış; askerlik çağına gelenler ayrıca askere alma defterlerine kaydedilmiştir. Bu sayımda yalnızca erkek nüfus esas alınmış; kayıtlara göre Müslümanlar 12.368, Hristiyanlar 21.669, Kıptiler 511 ve Museviler 5.667 kişi olarak tespit edilmiştir (Kara, 1995:197). Anadolu'da nüfusun %86,2'si Müslüman, %13,8'i gayrimüslim iken; imparatorluk genelinde Müslüman oranı %68,42, gayrimüslim oranı %31,59 olarak hesaplanmıştır (Baş, 2023:15). Sayımın imparatorluğun geniş coğrafyasında uygulanmış olduğuna dair kanıtlar bulunmakla birlikte, güç idarî ve lojistik koşullar nedeniyle sonuçların tahmini nitelikte olduğu kabul edilmektedir. Buna rağmen veriler, Tanzimat öncesi dönemin nüfus yapısı hakkında genel bir çerçeve sunmaktadır (Shaw, 1978:327).

1831 sayımı, askerî ve malî amaçlarla gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, sonraki dönemde yapılacak daha sistematik sayımlar için kurumsal bir zemin hazırlamıştır. Tanzimat sonrasında nüfus verileri yalnızca demografik bir tespit aracı olmaktan çıkmış; askerî, malî ve idarî düzenlemelerin temel dayanaklarından biri hâline gelmiştir. Askere

alınabilecek erkek nüfusun belirlenmesi, modern ordu teşkilatlanması açısından hayati önem taşımıştır (Güneş, 2014:226). Aynı şekilde genişleyen bürokrasinin finansmanı, düzenli vergi sistemini zorunlu kılmış; nüfus kayıtları mali kapasitenin artırılmasında belirleyici rol oynamıştır. Bununla birlikte süreç yalnızca devletin tek yönlü tasarrufu şeklinde işlememiştir. Vergi ve askerlik yükümlülüklerinin nüfus verilerine dayanması, bazı gayrimüslim cemaatlerin mükellefiyetlerini asgarî düzeyde tutma eğilimini güçlendirmiştir. Bu durum nüfusun eksik beyan edilmesine veya eski kayıtların esas alınmasına yol açmıştır (Mutlu, 2014: 35). Dolayısıyla nüfus sayımları, merkezileşme politikalarının teknik bir aracı olmanın yanı sıra toplumsal müzakere ve gerilim alanı hâline gelmiştir.

Düzenli ve merkezi bir nüfus kayıt sisteminin kurulmasından sonra, ülke genelinde kapsamlı bir sayım 1844 yılında yapılmıştır. Bu sayımdaki temel hedef, orduyu yeniden tanzim etmek ve asker alma sisteminde değişiklik yapmak olmuştur (Eryılmaz, 1988: 72-73). Askerlik usullerini düzenlemek amacıyla gerçekleştirilen sayımda kadınlar da hesaba katılmıştır; ancak vergi endişesi sebebiyle nüfusun bir kısmının gizlendiği anlaşılmaktadır. Halkın bu uygulamaya temkinli yaklaşması, nüfusu gizlemeye kalkışması sebebiyle söz konusu sayımlardan sağlıklı neticeler alınamamıştır (Maden, 2012: 100). Yapılan sayım sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu yaklaşık 35 milyondur. Bu nüfusun %58,13'ü Müslüman, %38,84'ü Ortodoks, %2,55'i Katolik ve %0,48'i Yahudilerden oluşmuştur (Gül ve Gökçen, 2010: 51). 1844'ten sonra Bulgaristan, Sırbistan, Eflâk-Boğdan ve Şarkî Anadolu'nun bazı bölgelerinin kaybıyla küçülen imparatorluğun nüfusu yaklaşık 28,07 milyona düşmüştür. Bunun 4,9 milyonu Avrupa Türkiye'sinde, 16,67 milyonu Asya Türkiye'sinde, 6 milyonu Arabistan'da ve 1,3 milyonu Trablusgarp'ta bulunmaktadır (BCA., 30.1.0:125.804.2).

Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı idarî ve malî yapısında gerçekleştirilen düzenlemeler kapsamında Tahrir-i Emlak Nezareti ihdas edilmiştir. Bu kuruma, vergi tahsilâtını daha düzenli ve sistematik hâle getirmek amacıyla, kişilerin taşınır ve taşınmaz mallarının kayda geçirilmesi ve erkek tebaanın sayılarak nüfus kütüklerine işlenmesi görevi verilmiştir. Ayrıca, bireylerin vergi mükellefiyetlerini gösteren ve kimlik belgesi işlevi gören vergi nüfus tezkerelerinin düzenlenmesi de bu dairenin sorumluluğuna dâhildir. Vergi sisteminde yapılması planlanan reformlar çerçevesinde, 1862 yılında gayrimüslim nüfusa yönelik özel bir sayım

gerçekleştirilmesi talep edilmiştir (Mutlu, 2014: 35). Bu doğrultuda 1866 yılında Tuna Vilayetinde bir nüfus sayımı yapılmıştır (Behar, 2000: 69). Bölgenin etnik, dinî, ekonomik ve toplumsal yapısında meydana gelen köklü dönüşümler, kapsamlı bir sayımı zorunlu kılmıştır. Vali Mithat Paşa'nın yönetiminde yürütülen 1866-1873 sayımı, klasik nüfus verilerinin ötesine geçerek kişilerin mesleklerini ve sahip oldukları gayrimenkul varlıklarını da kayda almıştır. Kadın nüfus ise kaydedilmemiştir. Mithat Paşa, sayım verilerini eğitim, ekonomi ve toplumsal alanlardaki reformlar için temel veri olarak kullanmış; ayrıca Sırbistan ve Romanya'dan Bulgaristan'a sığınan Müslüman muhacirlerin iskânı için merkezî hükümetten ek ödenek talebinde bulunmuştur (Karpas, 2003: 63). 1872'de kısa süren ilk sadrazamlığı sırasında nüfus sistemini incelemek üzere bir komisyon kurmuş; bu komisyon raporuna dayanarak 1874'te ilk genel nüfus nizamnamesi yayımlanmıştır. Nizamname ile Nüfus İdaresi, 1858'den beri bağlı bulunduğu Maliye Nezareti Tapu Dairesi'nden ayrılarak Dâhiliye Nezareti bünyesinde bağımsız bir birim hâline gelmiş ve kurumsal bağımsızlığı güçlendirilmiştir. Yeni düzenleme ile sayımın temel amacı askerlik yükümlülüğünün tespiti olmaya devam etmiş ve yalnızca erkek nüfus sayılmıştır. Tanzimat yöneticileri, Müslümanlarla birlikte gayrimüslimleri de askerlik sistemine dâhil etmeyi arzulamış; ancak büyük devletlerin müdahalesi nedeniyle bu hedef gerçekleştirilememiştir (Shaw, 1978: 328).

Yeni nüfus sayımına ilişkin çalışmalar yaklaşık bir yıl boyunca hızlı biçimde ilerlemiş; ancak askerî ve malî krizlerin derinleşmesi, bunun sonucunda Abdülaziz ve V. Murad'ın tahttan indirilmesi ve 1876 yılında II. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla sonuçlanan siyasal çalkantılar nedeniyle süreç sekteye uğramıştır. Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona ermesi ve Berlin Antlaşması'nın imzalanmasının ardından II. Abdülhamid, gerçekleştirmeyi tasarladığı modernleşme programı çerçevesinde nüfus sayımını yeniden temel bir araç olarak gündeme almıştır. 1874'te kurulan sayım teşkilatının büyük ölçüde dağılmış olması nedeniyle tamamen yeni bir sistem kurulmasına karar verilmiş ve durumu incelemek üzere Fransız uzman M. Bolland görevlendirilmiştir. Bolland, mevcut sistemin mantıklı ve Osmanlı şartlarına uygun olduğu yönünde rapor sunmuş; bunun üzerine sistem, 1878 tarihli Sicil-i Nüfus Nizamnamesi ile yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenleme, sonraki Osmanlı nüfus sayımı faaliyetlerinin temelini oluşturmuştur. Yeni nizamname esas alınarak yürütülen sayım uygulamaları, 1878-1888 yılları arasında imparatorluk genelinde yavaş

fakat istikrarlı biçimde sürdürülmüştür. Merkezî vilayetlerin büyük bölümü tam olarak sayılmış; ancak Erzurum, İşkodra, Tiflis, Bağdat, Basra, Halep, Zor, Kosova, Mamuretülaziz, Musul, Manastır, Suriye ve Van vilayetlerinin dağlık veya çöl karakterli bazı kesimlerinde yalnızca kısmi tahminler yapılabilmektedir. Düzenli Tanzimat vilayet teşkilatının henüz kurulmadığı Yemen, Hicaz, Trablusgarp ve Bingazi’de sayım uygulanmamış; bunun dışında Mısır, Tunus, Doğu Rumeli, Bulgaristan, Girit, Bosna-Hersek, Kıbrıs ve Lübnan gibi fiilen yabancı veya özerk yerel idarelerin denetimi altında bulunan ve padişahın yalnızca nominal hâkimiyetine tâbi bölgeler kapsam dışında bırakılmıştır (Stanford J. Shaw, 1978: 330). Nüfus kütüklerinin ihdas edilmesi ile nüfus hareketlerini düzenli biçimde izlemek ve halka nüfus tezkereleri vermek amacıyla yeni bir sayım planlanmış; ancak savaş nedeniyle uygulama 1881 sonrasına kalmış ve sonuçlar 1884’ten itibaren yayımlanmaya başlanmıştır (Yıldırım, 2011: 87).

1881 yılında yürürlüğe giren Sicil-i Nüfus Nizamnamesi hükümleri doğrultusunda gerçekleştirilen ilk Osmanlı genel nüfus sayımına aynı yıl başlanmıştır. Sayım sürecinde, ulaşımı daha kolay olan bölgelerden ilk sonuçlar 1884-1885 yıllarında elde edilmiştir. Bununla birlikte bazı vilayetler, 1886-1887 yıllarına kadar nüfus sayım işlemlerini tamamlayamamış veya düzenli bir kayıt sistemi tesis edememiştir. Padişah, sayım faaliyetlerine yakından ilgi göstermiş ve işlemlerin tamamlanması için kesin süreler tayin etmiştir. Süreç devam ederken, elde edilen verilerin denetlenmesi ve nüfus bilgilerindeki değişikliklerin düzenli ve doğru biçimde kaydedilmesini sağlamak amacıyla 1885 yılında nitelikli müfettişlerden oluşan heyetler görevlendirilmiştir. Buna rağmen, sayımın tamamlandığı bildirilen bölgelerde dahi sınırlı sayıda kişinin kayda geçirilmediği tespit edilmiştir. Özellikle ulaşımı güç olan bölgelerde yaşayan nüfus, bilhassa göçebe aşiretlere mensup topluluklar fiilî olarak sayılmamış; bu gruplara ilişkin veriler, yerel yöneticiler ve aşiret liderleri tarafından sağlanan bilgiler temelinde tahmin yoluyla belirlenmiştir. Nüfus sayım işlemlerinin kesin olarak ne zaman sona erdiği belirlenememekle birlikte, elde edilen kayıtların 17 Ağustos 1893 tarihinde Sadrazam Cevat Paşa tarafından padişaha arz edildiği bilinmektedir. Bu kayıtlarda, sayımın hangi kaza ve vilayetlerde tamamlandığına dair bilgiler ile bireysel düzeyde sayım ve kayıt işlemlerinin gerçekleştirilemediği yerlere ilişkin tahminî veriler yer almıştır (Mutlu, 2014: 40).

1885 yılı itibarıyla sayımı tamamlanan vilayetlerde toplam nüfus 17.375.225 kişi olarak tespit edilmiş; sayımın henüz tamamlanmadığı bölgelerde yaklaşık 3.000.000, yerel ve yabancı denetim altındaki bölgelerde ise 11.306.091 kişinin yaşadığı tahmin edilmiştir. Toplam nüfus içinde 9.304.035 erkek ve 8.071.190 kadın kaydedilmiştir. Müslüman nüfus 6.691.990 erkek ve 5.893.960 kadından oluşurken, diğer topluluklar sırasıyla Rum Ortodokslar 1.233.435 erkek ve 1.096.341 kadın, Ermeni Gregoryenler 532.283 erkek ve 456.604 kadın, Bulgar Eksarhlığı'na bağlı nüfus 445.501 erkek ve 373.461 kadın, Yahudiler 102.197 erkek ve 81.942 kadın, Katolikler 83.094 erkek ve 67.072 kadın, Protestanlar 19.271 erkek ve 16.958 kadındır. Ayrıca sayım sürecinde 171.675 erkek ve 64.015 kadın "Frank" da kaydedilmiştir.

Siyasi açıdan son derece kritik bir dönem olan 1890'lı yıllar ile 1900'lerin ilk on yılı boyunca, Nüfus Dairesi'nin yönetimi azınlık mensubu veya yabancı kökenli şahısların uhdesinde bulunmuştur. 1893-1896 yılları arasında dairenin başkanlığını Yahudi kökenli görevliler yürütmüş; 1897-1902 döneminde ise Ermeni asıllı Mıgırdıç Sinabyan Efendi bu görevi üstlenmiştir. 1903-1907 yıllarında ise Amerikalı bir istatistik uzmanı daireyi yönetmiş; sonrasında kurumun idaresi, istatistik alanında çeşitli çalışmaları bulunan Mehmet Behiç Bey'e tevdi edilmiştir. Mıgırdıç Efendi, dönemin yaygın uygulamasına uygun olarak, daireye kendi milletinden personel almış ve bunlardan bir kısmını modern nüfus sayım tekniklerini öğrenmeleri için İngiltere ve Fransa'ya göndermiştir (Mutlu, 2014: 39).

İmparatorluğun nüfus teşkilatı ve usullerine ilişkin son kapsamlı düzenleme olan Sicil-i Nüfus Nizamnamesi, ilk olarak 1900 yılında yayımlanmış ve iki yıl sonra küçük değişikliklerle yeniden yürürlüğe konulmuştur. Hem merkezî hem taşra düzeyindeki önceki teşkilat yapısı esasen korunmuş, uygulamada ortaya çıkan aksaklıkları gidermeye yönelik ek hükümler getirilmiştir. Bu düzenlemenin ardından 1903'te imparatorluk genelinde yeni bir nüfus sayımı başlatılmış ve üç yıl sonra tamamlanmıştır. Sayım sonuçlarına göre, imparatorluğun toplam nüfusu 20.897.617'ye ulaşmıştır; bu nüfusun 11.208.628'i erkek, 9.738.989'u kadındır (Shaw, 1978: 335). 1905-1906 yıllarında gerçekleştirilen Osmanlı Devleti'nin son genel nüfus sayımı sonucunda toplam nüfus 20.884.630 olarak tespit edilmiştir (Gül ve Gökçen, 2010: 53-61). Bu nüfusun %74,26'sı Müslüman, %25,74'ü ise gayrimüslimlerden oluşmaktadır (Baş, 2022: 18). 1907 sayımı ise esas nüfus kayıt defterleri ve vukuat defterlerinin

düzenlenmesi açısından büyük önem taşımış; günümüz Türkiye'sindeki nüfus kayıt sisteminin temellerinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır (Yıldırım, 2011: 89).

Osmanlı Devleti'nin son nüfus istatistiği, I. Dünya Savaşı başlamadan önce, 14 Mart 1914'te yayımlanmıştır. Bu sayım, yeni ve genel bir nüfus taramasına dayanmış; yalnızca 1906 tarihli rapor, aradan geçen sekiz yıl boyunca yerel nüfus memurlarının gönderdikleri bilgiler doğrultusunda güncellenmiştir. Dönemin idarî taksimatına göre, 36 vilayet ve müstakil sancaktan oluşan imparatorluğun toplam nüfusu 18.520.016 olarak kaydedilmiştir. Bunların 15.044.846'sı Müslüman, 1.729.738'i Rum Ortodoks, 1.161.169'u Ermeni Gregoryen, 187.073'ü Yahudi, 62.468'i Rum Katolik, 68.838'i Ermeni Katolik ve 65.844'ü Protestan olarak belirlenmiştir (Aksoy, 2016: 28-29). 1914 yılı itibarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan topraklarında yaşayan toplam nüfusun yaklaşık 19,59 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu nüfusun yaklaşık 15,82 milyonunu Müslümanlar oluştururken, gayrimüslim unsurlar arasında 1,81 milyon Rum ve 1,67 milyon Ermeni nüfus bulunmaktadır (Mutlu, 2014: 41). 1917 yılında yabancı nüfusa ilişkin istatistikler düzenlenmiş olmakla birlikte, genel nüfusa dair yayımlanmış resmî bir kaynak bulunmamaktadır. Mevcut istatistikî belgeler, 1917 yılı itibarıyla 28 vilayet ve müstakil sancakta toplam nüfusun 15.028.888 olduğunu göstermektedir (Shaw, 1978: 332).

Türkiye nüfusunun 1884 ile 1927 yılları arasında, yaklaşık kırk üç yıllık bir süre zarfında kayda değer bir artış göstermediği anlaşılmaktadır. Nitekim 1849-1858 yılları arasında memleketi dolaşmış olan Andreas David Mordtmann, Anatolien adlı eserinde Türkiye'de köy nüfusunun azaldığını ifade etmektedir. Mordtmann'a göre bu durumun başlıca sebepleri, ziraî vergilerin ağırlığı ve şehir halkının bazı mükellefiyetlerden, örneğin askerlik hizmetinden muaf tutulmasıdır. Bu koşullar, köyden şehre doğru bir nüfus hareketine yol açmıştır. Mordtmann, bu hareketin imparatorluğun çeşitli bölgelerinde gözlendiğini ve mevcut şartların bu temayülü kuvvetlendirdiğini belirtmektedir. Sonuç olarak şehirler büyümüş ve nüfus artışı daha ziyade şehir merkezlerinde belirgin hâle gelmiştir. Benzer bir durumun Avrupa'da da görüldüğü ifade edilmektedir. Örneğin, 1871-1910 yılları arasında Almanya'da köyden şehre yönelen nüfus hareketleri neticesinde köy nüfusu 26,2 milyondan 26 milyona gerilerken, şehir nüfusu 14,8 milyondan 39 milyona yükselmiştir. Türkiye'de ise aynı dönemde bazı sahil bölgelerinde nüfus azalması

gerçekleşmiştir (BCA., 30.1.0:125.804.2). Nüfus konusunda Osmanlı Devleti'nde hazırlanan son rapor, 1919 yılında yayımlanan Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiğidir. Bu istatistiğin hazırlanmasında kullanılan temel belge, 1914 tarihli nüfus raporudur. Söz konusu belge, 1905-1906 yılında yapılan nüfus sayımı sonuçlarının güncellenmiş hâlini yansıtmakta olup, cinsiyet dağılımına girmeksizin sancak ve vilayet düzeyinde nüfusun din ve dil özelliklerine göre dağılımına ilişkin istatistikî bilgiler içermektedir (Mutlu, 2014: 41).

1914-1925 döneminde Türkiye nüfusu, savaşlar ve silahlı çatışmaların doğrudan ve dolaylı etkileri sonucunda derin ve çok boyutlu bir demografik dönüşüm yaşamıştır. Bu süreçte toplam nüfus yaklaşık %20 oranında azalmış; söz konusu gerileme, özellikle askerî kayıplar, salgın hastalıklar, zorunlu göçler ve yerinden edilmelerle bağlantılı olarak şekillenmiştir. Toplam nüfus içinde en geniş paya sahip Müslüman nüfusun kayıpları, Birinci Dünya Savaşı yıllarında 1,5 milyondan 2 milyona yaklaşan düzeye ulaşmış ve ilgili dönemde Müslüman nüfusun yaklaşık %12'sini oluşturmuştur. Gayrimüslim nüfus açısından ise demografik daralmanın daha çarpıcı olduğu görülmektedir. 1913 yılı itibarıyla toplam nüfus içinde yaklaşık %20 oranında bir paya sahip olan gayrimüslim unsurların oranı, 1927 yılında gerçekleştirilen Cumhuriyet'in ilk genel nüfus sayımında %2 düzeyine kadar gerilemiştir (Pamuk, 2016: 68-69).

Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Nüfus Artışı ve Şehirleşme (1927-1955)

Nüfus olgusunun ulusal politikalar içerisindeki belirleyici rolü, erken Cumhuriyet döneminin temel tartışma başlıklarından birini oluşturmuştur. Misak-ı Milli ile çerçevesi belirlenen ve Lozan Antlaşması ile siyasal sınırları kesinleşen ulusal toprakların, üretken ve güçlü bir ulusal aidiyet bilincine sahip bir nüfus yapısıyla desteklenmesi yeni devletin öncelikli hedefleri arasında yer almıştır. Bu doğrultuda, uzun süre ihmal edildiği düşünülen tarım alanlarının işlenmesi ve ekonomik üretimin artırılması amacıyla millî kimlik etrafında bütünleşmiş, homojen bir toplumsal yapının oluşturulması hedeflenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, modern ve ulus-devlet bilincine sahip bir toplum inşa etmeyi temel amaç edinmiştir. Türk nüfusunun kalkınma sürecinde etkin ve kurucu bir unsur olarak konumlandırılması, dönemin reformcu yönetici kadrolarının başlıca ideallerinden biri olmuştur. Ancak uzun savaş yıllarının yol açtığı

demografik kayıplar, geniş ülke topraklarına kıyasla nüfusun yetersiz kalmasına neden olmuş; bu durum ekonomik üretim, toplumsal yapı ve askerî savunma alanlarında çeşitli sorunlar doğurmuştur. Dolayısıyla erken Cumhuriyet döneminde nüfus meselesi yalnızca demografik bir konu olarak değil, aynı zamanda kalkınma ve devlet inşası sürecinin stratejik bir unsuru olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede ekonomik ve sosyal planlamalarda öngörülen hedeflere ulaşabilmek amacıyla nüfus artışını teşvik eden çeşitli önlemler alınmıştır (Arı, 1992: 410).

Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde Türkiye sınırları içerisinde yaşayan nüfusun büyüklüğü ve demografik özelliklerini bütüncül biçimde ortaya koyan düzenli, sistematik ve karşılaştırılabilir bir istatistikî veri seti bulunmamaktaydı. Yeni devletin devraldığı demografik miras, Osmanlı İmparatorluğu döneminde farklı zamanlarda ve farklı idarî ihtiyaçlar doğrultusunda gerçekleştirilmiş nüfus tespitlerine dayanmaktadır. Ancak bu sayımlar metodolojik bakımdan standardize edilmemiş; kapsam, yöntem ve güvenilirlik açısından homojen bir bütünlük arz etmemiştir. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yoğunlaşan savaşlar, kitlesel göçler, zorunlu yer değiştirmeler ve yüksek can kayıpları demografik yapıyı derinden sarsmış; nüfusun yalnızca nicel büyüklüğü değil, yaş, cinsiyet ve yerleşim dağılımı gibi temel parametreleri üzerinde de ciddi belirsizlikler ortaya çıkarmıştır. Bu koşullar altında nüfusun gerçek hacmi ve bileşimine ilişkin güvenilir bir tablo oluşturmak güçleşmiştir. Bu nedenle Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfusun uluslararası istatistik anlayışına uygun yöntemlerle ve ülke genelinde eş zamanlı olarak sayılması zorunlu hale gelmiştir. Söz konusu girişim yalnızca demografik bir tespit faaliyeti değil; aynı zamanda idarî planlama, askerî organizasyon, malî düzenleme ve iktisadî kalkınma politikalarının sağlıklı biçimde inşa edilebilmesi için gerekli kurumsal altyapının oluşturulması anlamına gelmektedir.

Cumhuriyet döneminin ilk genel nüfus sayımının gerçekleştirilmesini mümkün kılan ve sayımın usul ile esaslarını belirleyen yasal düzenleme, Umum Tahrir-i Nüfus İcrası Hakkında Kanun'un kabul edilmesi olmuştur (BCA., 180.9.0/111.538.29). Bu düzenleme ile 1927 yılında gerçekleştirilecek ilk genel nüfus sayımının hukuki çerçevesi oluşturulmuştur (BCA., 030.10.0/25.145.04; BCA., 30.10.0/24.134.7; TBMM ZC, 1926: 7). Böylece Cumhuriyet yönetimi, modern devlet anlayışının temel unsurlarından biri olan merkezi ve sistematik nüfus istatistiği üretim sürecini başlatmıştır. Bu dönemde nüfus sayımına ilişkin

ilk resmî ve kurumsal adım, 1926 yılında İstatistik Umum Müdürlüğü'nün kurulmasıyla atılmıştır. Söz konusu kurum, Türkiye'de istatistik faaliyetlerini düzenli ve sistematik bir çerçeveye oturtmayı; uluslararası standartlara uygun, güvenilir ve karşılaştırılabilir veri üretmeyi amaçlayan merkezi bir yapı olarak teşkilatlanmıştır. Kurumun başına, istatistik alanındaki uzmanlığı nedeniyle Belçikalı istatistikçi Camille Jacquart getirilmiştir (Tamer ve Bozbeyli, 2004: 74). Böylece Avrupa'daki çağdaş istatistik uygulamalarından yararlanılması hedeflenmiştir. İstatistik Umum Müdürlüğü'nün en önemli faaliyetlerinden biri, 28 Ekim 1927 tarihinde gerçekleştirilen ilk genel nüfus sayımının organizasyonunu üstlenmesi olmuştur. Türkiye hem kurumsal yapılanma hem de ekonomik örgütlenme bakımından kapsamlı bir dönüşüm sürecine girmiştir. Yeni cumhuriyet kurumlarının oluşturulması ve ekonomik açıdan yeniden toparlanmayı hedefleyen politikaların belirlenmesi, devletin öncelikli gündem maddeleri arasında yer almıştır. Uzun savaş yıllarının ardından beşerî kaynaklar bakımından ciddi kayıplar yaşayan ülkede yeniden yapılanma girişimleri önemli ölçüde çaba ve kararlılık gerektirmiştir. Söz konusu dönem, ulus-devlet inşasıyla paralel ilerleyen bir merkezileşme sürecine sahne olmuştur. Siyasal otoritenin ulusal sınırlar içinde tesis edilmesi ve vatandaş merkezli bir toplumsal yapının oluşturulması, mekânsal ve idarî yeniden yapılanmayı beraberinde getirmiştir. Bu süreçte nüfusun büyük bölümünün kırsal alanlarda yaşaması ve tarımsal üretimle meşgul olması belirli açılardan bir avantaj olarak değerlendirilmiştir. Ekonomik ve toplumsal alanda çözülmesi gereken çok sayıda yapısal sorun mevcutken, hızlı bir kentleşmenin doğurabileceği ilave sosyal ve altyapısal problemlerle karşılaşılması, yeni cumhuriyet açısından görece bir rahatlama sağlamıştır. Bu nedenle erken Cumhuriyet döneminde kentleşme süreci görece yavaş bir seyir izlemiş ve bu durum dönemin belirgin karakteristiklerinden biri olmuştur. Nitekim 1927 yılında gerçekleştirilen ilk genel nüfus sayımında Türkiye nüfusu yaklaşık 13 milyon olarak tespit edilmiş; bu nüfusun yalnızca %16'sının kentlerde yaşadığı belirlenmiştir (BCA., 30.1.0/125.804.2).

Tablo 1: Muhtelif sayım devreleri arasındaki artış, artış oranı ve Km² ye düşen nüfus miktarı

Yıllar	Nüfus	Artış	%Artış Oranı	Nüfus/km
1927	13.648.270	-	-	17,9
1935	16.158.018	2.509.748	18,4	21,0
1940	17.820.950	1.662.932	10,3	23,0
1945	18.790.174	669.224	5,4	24,0
1950	20.947.188	2.157.014	11,4	27,3
1955	24.111.778	3.164.590	15,0	31,4
1927-1955	-	10.463.508	76,0	-

1927 genel nüfus sayımı ile Türkiye nüfusuna ilişkin daha güvenilir ve sistematik bilgilere ulaşılmış; doğum, ölüm, evlenme ve göç gibi temel demografik göstergeler ana hatlarıyla ortaya konulmuştur. Bu sayım, nüfus dinamiklerinin mahiyetine dair daha sağlıklı değerlendirmeler yapılmasına imkân sağlamıştır. Savaş sonrası istikrar ortamının tesis edilmesiyle birlikte nüfus artış hızı belirgin biçimde yükselmiştir. 1927-1935 yılları arasında kaydedilen 2,51 milyonluk artışın bir kısmı, 1927 sayımında çeşitli nedenlerle kaydedilemeyen kişilerin 1935 sayımında tespit edilmesinden kaynaklanan zahirî artıştan ibarettir (BCA., 30.10.0/24.136.11). Nitekim 1927’de kayıt dışı kalan ve sonraki sayımda belirlenen nüfusun yaklaşık 370.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Bu durumda gerçek nüfus artışının yaklaşık 2,14 milyon civarında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu artışın tamamı doğal nüfus artışından kaynaklanmamıştır. Özellikle mübadele süreci ve Balkan coğrafyasından gelen muhacirlerin iskânı, nüfus artışında belirleyici unsurlar arasında yer almıştır. 1927-1955 dönemlerinde Türkiye dışındaki ülkelerden gelen göçlerin Türkiye’ye takriben 200 bin nüfus kazandırdığı anlaşılmaktadır.

Tablo 2: Muhtelif memleketler nüfusunun tabii artış oranı % olarak

Ülke	Yıldaki Artış Oranı	Ülke	Yıldaki Artış Oranı
Fransa	0,8	Romanya	12,3
Avusturya	0,9	Polonya	13,4
İngiltere	3,3	Bulgaristan	17,8
Belçika	3,8	Yugoslavya	13,9
Almanya	5,4	Mısır	15,6
İtalya	9,7	Türkiye	16,8

Mevcut veriler, Türkiye'deki nüfus artış oranının diğer ülkelerle mukayese edildiğinde yüksek bir seviyede bulunduğunu göstermektedir. Bu hızlı artış eğilimi 1935-1940 döneminde de devam etmiştir. 1927-1935 yıllarında etkili olan doğal nüfus artışı ve göç unsurları dikkate alınarak yapılan hesaplamalara göre, 1935-1940 yılları arasında yıllık artış oranı binde 15,9 olarak hesaplanmakta; bu oranın önceki döneme yakın bir seviyeyi muhafaza ettiği görülmektedir. Nüfustaki bu artış, ölüm oranlarının düşmesinden ziyade doğum oranlarının yüksekliğinden kaynaklanmıştır. Bununla birlikte Tablo 3 incelendiğinde, bazı vilayetlerde 1935, 1940 ve 1945 yılları arasında ölüm oranlarının artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu durum, ulusal ölçekteki artış eğiliminin bölgesel düzeyde homojen bir yapı arz etmediğini ortaya koymaktadır.

Tablo 3: % olarak genel ölüm oranı

Şehir	1935	1940	1945	Şehir	1935	1940	1945
İstanbul	17.0	17.1	17.8	Eskişehir	24.9	23.6	23.5
Ankara	12.5	14.5	15.4	Balıkesir	21.6	23.7	20.0
İzmir	21.1	20.6	19.4	Aydın	30.5	30.0	29.3
Adana	21.1	19.5	18.9	Mersin	19.1	18.2	18.2
Bursa	22.5	20.0	21.8	Samsun	23.0	20.0	24.3

Türkiye genelinde söz konusu dönem için ortalama ölüm oranı binde 20 civarında kabul edilmektedir. Tablo 4, bu oranın Avrupa ülkelerine kıyasla oldukça yüksek bir seviyede bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte ölüm oranları yaş yapısından etkilenebildiği için, uluslararası karşılaştırmalarda daha sağlıklı bir ölçüt olarak ortalama yaşam süresi esas alınmaktadır. Türkiye geneline ilişkin kesin istatistikler mevcut olmamakla birlikte, İstanbul için bu dönemde ortalama yaşam süresi yaklaşık 56 yıl olarak hesaplanmıştır. Aynı yıllarda Almanya'da ortalama yaşam süresi 59,9 yıl (1934), İngiltere'de 60,1 yıl (1936) ve Hollanda'da 61,9 yıl (1930) olarak kaydedilmiştir. Türkiye geneline ilişkin veri eksikliği nedeniyle İstanbul örneği esas alındığında, yaşam süresinin Avrupa ülkelerine kıyasla daha düşük olduğu görülmektedir. Bu durum, dolaylı olarak ölüm oranlarının Türkiye'de daha yüksek seyrettiğine işaret etmektedir. Ölüm oranı ile nüfus artış hızı birlikte değerlendirildiğinde yapılan hesaplamalar, 1927-1940 döneminde Türkiye'de doğum oranının binde 35,1 seviyesinde bulunduğunu göstermektedir (BCA., 30.1.0/125.804.2).

Tablo 4: Diğer memleketlerde 1931-35 yıllarında % olan ölüm oranı

Ülke	Ölüm Oranı	Ülke	Ölüm Oranı
Hollanda	8.9	Fransa	15.7
Almanya	11.2	Yunanistan	16.5
İtalya	14.1	Yugoslavya	17.9
Polonya	14.6	Romanya	20.6
Bulgaristan	15.5	Türkiye	20.0

1940-1945 döneminde nüfus artışı %10,3 oranında gerçekleşmiştir. Bu dönemde dış göç hareketleri sınırlı kaldığından, söz konusu artışın büyük ölçüde doğal nüfus artışından kaynaklandığı kabul edilebilir. Bununla birlikte bu yılların İkinci Dünya Savaşı'na rastlaması nedeniyle ölüm oranlarında belirli bir yükselme meydana gelmiştir (bkz. Tablo 4). Savaş koşulları çerçevesinde ilaç ve gıda tedarikinde yaşanan güçlükler; genç erkek nüfusun silâh altında bulunması; evlenme imkânlarının azalması; hayat pahalılığı ve çocuk sahibi olma eğilimindeki gerileme gibi faktörler doğum oranlarında düşüşe yol açmıştır. Bu durum, doğal artış hızının önceki döneme kıyasla yavaşlamasına neden olmuştur. 1945-1950 yılları arasında nüfus artış oranı %27 olarak gerçekleşmiş, 1950-1955 döneminde ise %30 seviyesine ulaşmıştır. Bu artış, Cumhuriyet döneminde o tarihe kadar kaydedilen en yüksek nüfus artış hızını ifade etmektedir. Türkiye genelinde artış oranı yüksek seyretmiş; bazı bölgeler ise önceki dönemlerde görülmeyen ölçüde hızlı nüfus artışına sahne olmuştur (BCA., 30.1.0/125.804.2).

Türkiye'de nüfus artışının bölgesel gelişimi bakımından dört ana grupta ayırt etmek mümkündür. Birinci grup, nüfus yoğunluğu yüksek olmakla birlikte artış hızının görece düşük seyrettiği alanlardır. Bu kategoriye Karadeniz Bölgesi dâhil edilebilir. İkinci grup hem nüfus yoğunluğu hem de nüfus artış oranı yüksek olan ve iktisadî faaliyetlerin gelişme sürecinde bulunduğu sahalardır. Samsun, Zonguldak, Eskişehir ve Seyhan bu gruba örnek teşkil etmektedir. Ayrıca ekonomik canlanmanın yeniden ortaya çıktığı eski yoğun yerleşim alanları olan İstanbul, İzmir ve çevresi de bu kategori içerisinde değerlendirilebilir. Üçüncü grup, nüfus yoğunluğu düşük olmasına rağmen artış hızının yüksek olduğu sahalardır. Doğu Anadolu Bölgesi bu tipin başlıca örneğini oluşturmaktadır. Dördüncü grup ise nüfus yoğunluğu ve artış hızının orta seviyede bulunduğu alanlardır. İç Anadolu, Akdeniz Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmı bu grupta yer almaktadır. Sayım dönemlerinde bazı vilâyetlerde geçici nüfus azalışları gözlemlenmiş olmakla birlikte, 1935-1955 döneminin

toplamında Türkiye nüfusunun %39,4 oranında arttığı tespit edilmiştir. Bu artış, yirmi yıllık süreçte ülke genelinde nüfusun genel bir yükseliş eğilimi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Daha önce nüfus kaybı yaşayan veya artış hızı düşük kalan bazı vilâyetlerde dahi bu dönemde belirgin artışlar gerçekleşmiştir. Dolayısıyla 1935-1955 devresi, Türkiye'nin bütün bölgelerinde nüfus artışının gözlemlendiği bir dönem olarak dikkat çekmektedir (BCA., 30.10.0/26.148.1).

1935-1955 döneminde Türkiye'de nüfus artış hızları bakımından bölgeler arasında belirgin farklılıklar gözlemlenmektedir. Bu yirmi yıllık süreçte bazı yerleşimlerde nüfus artışı %80-%100 aralığında, hatta kimi bölgelerde %100'ün üzerinde gerçekleşirken, bazı illerde artış oranı yalnızca %10 seviyesinde kalmıştır. Kastamonu, düşük nüfus artış hızına sahip illere örnek olarak gösterilebilir. En yüksek artış oranı %140 ile Hakkâri'de kaydedilmiş; bunu %100'lük artışla Ankara takip etmiştir. Aynı dönemde İstanbul %74'lük artış oranıyla onuncu sırada yer alırken, İzmir %51'lik artış oranıyla yirmi birinci sırada bulunmaktadır. Bu veriler, yüksek nüfus artış oranlarının çoğu zaman başlangıç nüfusu görece düşük olan, yani seyrek yerleşimli alanlarda ortaya çıktığını göstermektedir. Düşük baz etkisi, artış oranlarının yüksek görünmesinde belirleyici bir faktör olmuştur. Ayrıca söz konusu bölgelerin önemli bir kısmının sınır boylarında veya sınıra yakın yerleşimler olması, burada gözlemlenen artışın kısmen askerî birliklerin varlığı ve güvenlik gerekçeli nüfus hareketleriyle ilişkili olabileceğini düşündürmektedir (BCA., 30.1.0/125.804.2).

Türkiye nüfusu 1927-955 yılları arasında yaklaşık %76 oranında artmış ve mutlak artış 10,5 milyon kişiye ulaşmıştır. Bu dönemde yıllık ortalama nüfus artışı yaklaşık 375 bin kişi olarak hesaplanmaktadır. Ancak son nüfus sayımına göre 1950-1955 döneminde yıllık artış hızı 650 bine yükselmiştir. Bu artış, komşu ülkelerle karşılaştırıldığında Balkan ülkelerine kıyasla daha yüksek, Asya ülkelerine kıyasla daha düşük bir seviyede olmakla birlikte, genel olarak artan bir eğilime işaret etmektedir. Farklı yıllarda gerçekleştirilen nüfus sayımlarında aynı esasların uygulanmamış olması, özellikle köy ve şehir nüfuslarının doğrudan karşılaştırılmasını güçleştirmektedir. Resmî istatistiklerde genellikle 2.000 kişi nüfus eşiği esas alınırken, bazı çalışmalar bu sınırı 10.000 kişiye çıkarmaktadır. Ancak 2.000'in üzerindeki birçok yerleşimde hâlen kırsal ekonomi egemen olduğundan, bu çalışmada kır-kent ayrımı için 5.000 kişi

eşik değeri esas alınmıştır. Bu yaklaşım, yerleşimlerin ekonomik ve demografik karakterini daha doğru yansıtmayı amaçlamaktadır.

Tablo 5: Muhtelif Sayım Devrelerinde Köy ve Şehir Nüfusu ile Bunların Nispeti

Yıllar	Kır Yerleşmesi Miktarı (Milyon)	% Nispeti	Şehir Yerleşme Miktarı (Milyon)	% Nispeti
1935	12.88	79.8	3.26	20.2
1940	14.02	78.7	3.79	21.3
1945	14.74	78.5	4.04	21.5
1950	16.33	78.0	4.60	22.0
1955	17.99	74.5	6.14	25.5

Türkiye’de 50.000’den az nüfusa sahip yaklaşık 50.000 yerleşim birimi bulunmaktadır. Bu yerleşimlerin ortalama nüfusu 480 kişi civarındadır. Büyük şehirlerin de dâhil edildiği bu ortalamaya rağmen, ortaya çıkan bu düşük değer, yerleşim dokusundaki aşırı dağılmayı göstermektedir. Nitekim 40-50 kişilik nüfusa sahip köylerin varlığı bu durumu doğrulamaktadır. Devamlı artış gösteren Türkiye nüfusunun, kır-kent ayrımı için 5.000 nüfus eşik değeri esas alınarak değerlendirildiğinde, yaklaşık dörtte üçü kır yerleşmelerinde, geri kalanı ise şehir yerleşmelerinde yaşamaktadır. Tablo 6, 1935’te kır nüfusunun %79,8 oranında olduğunu, bu oranın 1955’e gelindiğinde %74,5’e düştüğünü göstermektedir. En büyük azalış ise 1950-1955 döneminde kaydedilmiş ve oran %78’den %74,5’e gerilemiştir. Şehir nüfusu ise 1935’te %20,2 iken, 1955’te %25,5’e yükselmiştir (BCA., 30.1.0/125.804.2).

Tablo 6: Muhtelif Sayım Devrelerinde Kır ve Şehir Nüfuslarının Kendi Değerlerine Göre Artış Nispeti

Yıllar	Kır %	Şehir	Toplam
1935	0	0	0
1940	8.9	16.2	10
1945	5.0	6.7	5.4
1950	10.8	14.0	11.4
1955	9.9	33.4	15

Tablo 6, kır ve şehir nüfuslarının kendi miktarlarına göre yüzde değişim oranlarını göstermektedir. Buna göre, 1950-1955 döneminde şehir nüfusu nispi olarak hızlı bir artış göstermeye başlamıştır. Buna karşılık, İstanbul’da artış %19, İzmir’de %56 ile sınırlı kalırken, diğer vilâyetlerde artış %70’in üzerinde gerçekleşmiştir. Bazı bölgelerde bu oran %90-100 civarındadır. 1955 sayım sonuçlarına göre Türkiye’de şehirli nüfusun

dağılımı oldukça dengesizdir. İstanbul'da şehir nüfusu oranı %84, İzmir'de %46 iken, diğer iki-üç vilâyette bu oran %25-29 arasında yer almaktadır. Geri kalan vilâyette şehir nüfusu %10-15 civarında olup, bazı vilâyette şehirleşme hemen hemen yoktur. 1955'te toplam şehir nüfusu 6,14 milyon olarak kaydedilmiş ve bunun yaklaşık 2,61 milyonu İstanbul, İzmir, Ankara, Konya ve Adana olmak üzere yalnızca beş vilâyette yoğunlaşmıştır. Bu durum, şehirli nüfusun iskânına uygun koşulların yalnızca belirli şehirlerde gelişmiş olmasının bir sonucudur.

1955 sayımına göre İstanbul, İzmir ve çevresinde şehirli nüfusun yoğun olduğu münferit sahalar, 1955 itibarıyla Marmara ve Ege Bölgeleri'ni kapsayacak şekilde genişlemiştir. İç Anadolu'da ise Eskişehir ve Ankara bölgesi, şehirli nüfus oranı %40–50 civarında olan önemli merkezler hâline gelmiştir. Zonguldak'tan başlayıp İç Anadolu ile Batı Anadolu arasında, Akdeniz'de Fethiye Körfezi'ne kadar uzanan sahada şehirli nüfus oranı %10-20 arasında kalmış ve şehirleşme hareketi ihmal edilebilir düzeydedir. Güney'de Seyhan, Hatay ve Gaziantep, özellikle 1940'tan itibaren şehirleşme hareketinin öncüsü konumuna gelmiştir. Doğu Anadolu'ya doğru şehirleşme hareketinin 1955 itibarıyla daha belirgin hâle geldiği görülmektedir. Karadeniz Bölgesi, özellikle Samsun, Amasya ve Tokat havalisi, Türkiye'de şehirli nüfus oranının en düşük olduğu alanlar arasında yer almaktadır. 1955'te yalnızca Hakkâri ve Tunceli vilâyetlerinde şehirli nüfus bulunmamaktadır (BCA., 30.1.0/125.804.2).

Tablo 7: 1950 Yılında Dünyanın Muhtelif Memleketlerinde Şehir ve Kırsal Nüfus Nispetleri

Memleketler	Şehir %	Kırsal %	Memleketler	Şehir %	Kırsal %
Türkiye	25.2	74.8	Yunanistan	47.2	52.8
İran	20.0	80.0	Macaristan	33.2	66.8
Japonya	37.5	62.5	Norveç	50.5	49.5
Avusturya	49.1	50.9	İspanya	60.5	39.5
Belçika	62.7	37.3	İsveç	56.3	43.7
Bulgaristan	24.6	75.4	İngiltere	80.7	19.3
Danimarka	67.3	32.7	Mısır	30.1	69.9
Fransa	52.9	47.1	Kanada	62.1	37.9
Almanya	69.9	30.1	ABD	63.7	36.3
Hindistan	17.3	82.7			

Tablo 7, 1950 yılı sayımlarına göre dünyanın farklı ülkelerindeki şehir nüfusu oranlarını göstermektedir. Buna göre, şehir nüfusu oranı %20'den

az olan ülkeler az gelişmiş, %20-50 arası olanlar orta düzeyde şehirleşmiş, %50'den fazla olanlar ise güçlü şehirleşmiş bölge olarak sınıflandırılmaktadır. Bu çerçevede Türkiye, %25,2 şehir nüfusu oranı ile az gelişmiş ve orta şehirleşmiş bölgeler arasında konumlanmaktadır. 1935'te Türkiye'de (5000 nüfus esasına göre) şehir nüfusu 3.262.000 iken, 1940'ta bu rakam %16,2 artışla 3.792.000 olmuştur. Bununla birlikte, Çoruh, Bingöl, Tunceli ve Hakkâri gibi vilâyetlerde henüz şehir nüfusu bulunmamaktadır. 1935-1955 döneminde Türkiye'de şehir nüfusu toplam %51 oranında artmış; İstanbul %66 ile kırkıncı sırada, İzmir %52 ile elli birinci sırada yer almıştır. 1935'ten itibaren en güçlü şehirli nüfus artışının gerçekleştiği dönem 1950-1955 olup, bu dönemde İç Anadolu, Seyhan ve Hatay şehirli nüfus artışının en yüksek olduğu bölgeler (%51) arasında yer almaktadır (BCA., 30.1.0/125.804.2).

Tablo 8: 1935-55'in Muhtelif Sayım Devrelerinde Umumi Nüfus, Kır ve Şehir Nüfusunun Artış Nispetleri (% olarak)

	1935-40	1940-45	1945-50	1950-55	1935-55
Umumi Nüfusun muhtelif devrelerdeki artış nispeti	10.0	5.4	11.4	15	39.4
Kır nüfusunun artış nispeti	8.9	5.0	10.8	9.9	28.2
Şehir nüfusunun artış nispeti	16.2	6.7	14.0	33.4	63.3

1927-1945 arasında yapılan nüfus sayımlarına göre, 1927 sayımına kıyasla özellikle köylerde gizli nüfus oldukça fazlaydı. Ayrıca 1940-1945 sayımlarında, savaş dolayısıyla askerler köylerinden uzak yerlerde kaydedilmişlerdir. Bu nedenle kesin rakamlar olmasa da 1927-1945 dönemi arasında şehir nüfusunun nispeten daha fazla arttığı anlaşılmaktadır. Türkiye nüfusu bu dönemde %36 oranında artmıştır. 1945'te nüfusu 10 binden fazla olan şehir sayısı 100'dür. Bu şehirlerdeki nüfus artışı, ülke ortalaması olan %36'nın üzerinde gerçekleşmiştir. Bu şehirler arasında askerî şehirler (Erzurum, Kars, Van, Sarıkamış, Çanakkale, Gelibolu, Çatalca), merkezi yönetim ve memur yoğunluğu yüksek Ankara; 1927-1945 arasında fabrika tesisleri kurulan veya genişletilen sanayi şehirleri (Adana, Tarsus, Eskişehir, Kayseri, Sivas, Malatya, Zonguldak, İzmit, Nazilli, Ereğli, Kırıkkale, Karabük), bazı liman

şehirleri (Bandırma, Antalya, Mersin) ve ziraî açıdan gelişen bölgeler (Salihli, Bafra, Karacabey) öne çıkmaktadır. Diğer 59 şehirde ise artış oranı oldukça düşük olmuştur.

10 binden fazla nüfuslu şehirlerde yaşayan kesimlerin 1927-1945 arasında sınırlı bir büyüme gösterdiği anlaşılmaktadır. Köy nüfusunun daha yüksek doğum oranına sahip olması, köylerden şehirlere katılan nüfusun sınırlı kalması ve dış göçün düşük olması, şehir nüfusundaki artışın esas olarak köyden şehre gerçekleşen sınırlı bir hareketten kaynaklandığını göstermektedir. Bu hareket özellikle Ankara ve orta ile küçük boyutlu yeni sanayi merkezlerine doğru yönelmiştir. Bu durum, köyden şehre göçün temel nedeninin hayat tarzını değiştirme arzusu olmadığını göstermektedir. Büyük şehirlerin köy nüfusunu kendine çekememesi, şehir yaşamının konfor, eğlence ve diğer imkânlar bakımından köy hayatından önemli ölçüde farklılaşmadığını ortaya koymaktadır. Bu göç daha çok köy halkının zirai gelirlerini tamamlayıcı bir kazanç sağlama amacıyla gerçekleşmiştir. Şehirlerde nüfus artışını belirlemek amacıyla doğum yerleri istatistikleri incelendiğinde, 1935'te 1.104.177, 1945'te 1.347.402 ve 1950'de 1.691.930 kişinin doğduğu vilâyet dışında yaşadığı görülmüştür. 1945'te nüfus 18.870.174 olduğuna göre, genel yer değiştirme oranı %0,13 olarak hesaplanmaktadır. Bu oran, köyden şehre göçten ziyade genel bir yer değiştirme eğilimini yansıtmaktadır (BCA., 30.1.0/125.804.2). 1945'e kadar zirai imkânların yetersizliği nedeniyle gerçekleşen köyden şehirlere göç, 1945-1950 döneminde daha da artmıştır. Bu beş yıllık devrede yaklaşık 344.500 kişi yer değiştirmiştir. 1950'de Türkiye nüfusu 20.947.188 olduğuna göre, yıllık iç göç oranı yaklaşık %0,30 olarak hesaplanmaktadır. Bu durum, Türkiye'de iç göçlerin önemli bir gelişme dönemine girdiğini ve özellikle şehirlerin çekim gücüne tabi olmaya başladığını göstermektedir. 1935-1945 dönemine kıyasla, 1945-1950 döneminde şehirlerdeki yerleşme hızı yaklaşık 2,5 kat artmıştır. Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı sonrasında sanayileşmenin hız kazanması ve iş sahalarının çoğalması, klasik iç göç nedeni olan zirai imkân eksikliği ile birleşerek iç göçleri tetiklemeye başlamıştır. Bu durum, ekonomik faktörlerin iç göç üzerindeki etkisinin giderek belirginleştiğini göstermektedir. Her ne kadar 1950 sonrası döneme ait resmi kayıtlar mevcut olmasa da bazı üretim ve sanayi istatistikleri ile gözlemler, iç göçlerin daha da şiddetlendiği izlenimini vermektedir. Öte yandan, zirai üretimi artırmaya yönelik ıslahatlara rağmen, sınırlı tarım alanları karşısında nüfus hızla artmakta ve bu fazla

nüfusun, geçim sıkıntısı çekilen bölgelerden, özellikle sanayileşen yeni merkezlere doğru göç etmeye devam edeceği anlaşılmaktadır (BCA., 30.1.0/125.804.2).

1923-1950 döneminde kentsel nüfus oranındaki artış yalnızca %2 ile sınırlı kalmıştır. Bu durum, şehirleşmenin son derece sınırlı bir seyir izlediğini göstermektedir. Söz konusu artış, kentsel alanlarda meydana gelen doğal nüfus artışıyla açıklanamayacak kadar düşük kalmıştır. Buna karşılık, nüfusun hızlı yer değiştirmesi sonucunda bazı şehirler ülke genelinde bölgesel merkezler niteliği kazanmıştır. Bu çerçevede; İç Anadolu Bölgesi'nde Ankara, Konya, Kayseri ve Eskişehir; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Gaziantep; Akdeniz Bölgesi'nde Adana ve Mersin; Ege Bölgesi'nde İzmir ve Denizli; Marmara Bölgesi'nde ise tarihsel ve ekonomik birikimiyle İstanbul, Bursa ve İzmit öne çıkmıştır. Dolayısıyla 1923-1950 döneminde kentsel nüfus artışı sınırlı olmakla birlikte, nüfus hareketliliği belirli şehirlerin bölgesel çekim merkezleri hâline gelmesine zemin hazırlamıştır (Karakayacı, 2023: 34).

Nüfusun büyüklüğünü belirleyen temel unsur, nüfusun iç dinamiğini yansıtan doğal nüfus artış hızıdır. Doğal artış, belirli bir dönemde gerçekleşen doğumlar ile ölümler arasındaki farktan doğmakta ve dış göç hareketleri hesaba katılmaksızın nüfusun kendi demografik yapısındaki değişimi göstermektedir. Türkiye'de 1945-1950 döneminde kaba doğum oranı binde 38,8; kaba ölüm oranı ise binde 17,6 olarak gerçekleşmiş ve bu fark doğal nüfus artış hızının binde 21,2 düzeyinde seyretmesine yol açmıştır. 1950-1955 döneminde ise doğum oranının binde 42,2'ye yükselmesi ve ölüm oranının binde 14,12'ye gerilemesi sonucunda, doğal nüfus artış hızı binde 28,1'e ulaşmıştır. Bu durum, doğurganlığın yüksekliğini koruduğunu ve ölüm oranlarındaki düşüşün hızlandığını, dolayısıyla nüfus artış temposunun belirgin biçimde ivme kazandığını göstermektedir (Yılmaz, 2022: 774).

1955 yılında yapılan nüfus sayımına göre Türkiye'nin toplam nüfusu 24.109.641 kişi olarak kaydedilmiştir (Eryurt vd., 2013: 133). 1950 sayımına kıyasla nüfus artışı 3.162.453 kişi olmuş, yıllık artış hızı 632.491 kişi veya binde 30 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu nüfus ile Türkiye, Avrupa'daki 33 ülke arasında nüfus bakımından 8'inci sırada yer almaktadır. Toplam nüfusun 6.863.907'si şehirlerde, 17.245.734'ü ise nahiyeye ve köylerde yaşamaktadır. Buna göre, ülke nüfusunun %28,5'i şehirlerde, %71,5'i ise kırsal alanlarda bulunmaktadır. Karşılaştırmalı

olarak, 1927’de şehir nüfusunun oranı %24,2, 1935’te %23,5, 1940’ta %24,9 ve 1950’de %25,0 idi (DİE, 1991: 8). 1955 itibarıyla şehirleşme oranı yükselmiş, şehir nüfusunun toplam nüfus içindeki payı önceki yıllara göre artmıştır. Bu artışta iki faktör etkili olmuştur: birincisi, şehir nüfusunun çeşitli demografik ve ekonomik etkenlerle kendiliğinden artması; ikincisi ise, eskiden nahiye olarak kaydedilen ve köy nüfusu içinde değerlendirilen 58 yerleşimin, 1955 itibarıyla kaza statüsüne geçerek şehir nüfusu içinde sayılmasıdır. Bu ikinci faktör toplam şehir nüfusuna yaklaşık %0,6’lık bir katkı sağlamıştır. Bu tarihten itibaren Türkiye’de sistemli bir şehirleşme hareketinin başladığı görülmektedir. Bu dönemde Türkiye’nin nüfus artış oranı, dünya nüfus artış oranına kıyasla oldukça yüksektir (BCA., 30.10.0/25.140.9).

1950 nüfus sayımının sonuçlarına göre, 1955’e kadar kaydedilen yıllık artış oranı binde 30 olup, önceki sayımlar arasında gözlemlenen artış oranlarının da üstündedir. 1927’den itibaren yapılan beş nüfus sayımında yıllık artış oranları şu şekilde gerçekleşmiştir: 1935’te 1927’ye nazaran binde 23,0; 1940’ta 1935’e nazaran binde 20,6; 1945’te 1940’a nazaran binde 10,8; 1950’de 1945’e nazaran binde 22,9; 1955’te 1950’ye nazaran binde 30 olmuştur (BCA., 30.1.0/95.597.7). Nüfusun bu yüksek artış hızının başlıca sebepleri arasında, Türk kadınlarının yüksek doğurganlık oranı ve aile hayatının Türk toplumunda daima güçlü bir kurum olarak varlığını sürdürmesi yer almaktadır. Ayrıca, bu dönemde Bulgaristan’dan 148.791 Türk vatandaşı Türkiye’ye göç etmiştir. Farklı amaçlara dayanan ve çeşitli yöntemlerle gerçekleşen göçler, sosyal, ekonomik ve siyasi açıdan önemli problemlere de zemin hazırlamıştır (Özlu, 2023: 437).

1955 sayımı ile kaydedilen nüfus artışında, göçmenlerin ve onların Türkiye’de doğan çocuklarının da payı bulunmaktadır. Nüfus artışına temel teşkil eden ekonomik, sosyal ve kültürel koşullardaki gelişmelere dikkat çekmek gerekir (BCA., 30.1.0/95.597.7). Nitekim nüfus artışı doğum oranının yükselmesi ve ölüm oranının azalması sonucunda aradaki farkın büyümesiyle gerçekleşmiştir. Ekonomik koşulların hem doğum hem de ölüm oranları üzerinde etkili olduğu açıktır. Bunun yanında, sosyal ve kültürel şartlardaki iyileşmeler de yeni doğanların hayatta kalma şansını artırmıştır. Sıtma ve verem gibi hastalıkların azalması, yaşam şartlarının iyileşmesi, giyim ve bakım imkânlarının genişlemesi bu süreci desteklemiştir (TBMM ZC, 1950:52).

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen nüfus sayımları, başlangıçta askerî ve mali ihtiyaçlara yönelik pragmatik girişimler olarak ortaya çıkmış; ancak zamanla merkezileşme politikalarının ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. 1831 sayımı ile başlayan süreç, Tanzimat dönemiyle birlikte daha kurumsal bir nitelik kazanmış ve Sicil-i Nüfus Nizamnameleri ile nüfus kayıt sistemi idari bir çerçeveye oturtulmuştur. Buna karşın, savaşlar, toprak kayıpları, göç hareketleri ve siyasî müdahaleler, elde edilen verilerin güvenilirliğini sınırlamış; özellikle XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında nüfus yapısı ciddi dalgalanmalar yaşamıştır. 1914'te imparatorluk nüfusu hem nicelik hem de bileşim açısından köklü değişiklikler göstermiş; Müslüman ve gayrimüslim unsurlar arasındaki demografik denge büyük ölçüde farklılaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı ve müteakip Millî Mücadele yılları, Anadolu'nun demografik yapısında derin kırılmalara yol açmıştır. 1914-1925 döneminde yaşanan yüksek can kayıpları, zorunlu göçler ve nüfus mübadelesi, toplam nüfus hacmini daraltmış; aynı zamanda nüfusun etnik ve dinî bileşimini belirgin biçimde değiştirmiştir. Bu süreç, Cumhuriyet'in devraldığı demografik mirasın hem sayısal hem de yapısal açıdan sorunlu ve belirsizlikler içeren bir görünüm arz etmesine neden olmuştur.

Cumhuriyet döneminde nüfus meselesi, devlet inşası ve kalkınma stratejilerinin merkezinde konumlandırılmıştır. 1927 genel nüfus sayımı, yalnızca bir istatistik faaliyeti değil; aynı zamanda modern devletin idarî rasyonalitesinin ve planlama anlayışının somut bir tezahürü olmuştur. İstatistik Umum Müdürlüğü'nün kurulması ve uluslararası yöntemlerin benimsenmesi, nüfus verilerinin sistematik biçimde toplanmasını mümkün kılmış; böylece demografik göstergeler ekonomik, sosyal ve askerî politikaların temel dayanağı hâline gelmiştir. 1927-1955 döneminde Türkiye nüfusu, yüksek doğurganlığa dayalı olarak hızlı bir artış göstermiştir. Bu artış, savaş sonrası toparlanma ve pronatalist politikaların bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Buna karşılık nüfus artışının mekânsal dağılımı homojen olmamış; bölgeler arasında belirgin farklılıklar ortaya çıkmıştır. Kırsal nüfusun ağırlığı ve yerleşim birimlerinin dağınık yapısı, kalkınma ve kamu hizmetlerinin etkin sunumu bakımından önemli sınırlılıklar yaratmıştır. Kentleşme oranının görece düşük seyretmesi, erken Cumhuriyet döneminin temel demografik karakteristiklerinden biri olarak öne çıkmıştır.

1950 sonrasında hız kazanacak olan iç göç ve şehirleşme süreci ise, bu yapının dönüşümüne zemin hazırlamıştır. Nüfus, bu tarihsel kesitte yalnızca bir istatistik kategorisi değil; devletin egemenlik kapasitesini, ekonomik üretim gücünü ve toplumsal yapının niteliğini belirleyen temel bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda nüfus politikaları ve sayım faaliyetleri, Türkiye'nin modernleşme ve ulus-devlet inşa sürecinin yapısal bileşenleri arasında yer almakta; demografik dönüşüm ise siyasal, ekonomik ve toplumsal değişimin hem nedeni hem de sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

- BCA., 30.1.0:125.804.2.
BCA., 30.1.0/95.597.7.
BCA., 30.10.0/24.134.7.
BCA., 30.10.0/24.136.11.
BCA., 30.10.0/25.140.9.
BCA., 30.10.0/26.148.1.
BCA., 180.9.0/111.538.29.
BCA., 030.10.0/25.145.04.
BCA., 30.10.0/24.134.7.

Araştırma – İnceleme Eserler

- Aksoy, E. (2016). “1919-1955 Yılları Arasında Türkiye'nin Nüfus Yapısı ve Uygulanan Nüfus Politikaları”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 24, 27-44.
- Arı, K. (1992). “Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 8 (23): 409-420.
- Baş, R. (2023). Türkiye'nin Nüfus Politikası (1923-1980), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Behar, C. (2000). “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik (Der. Halil İncalcık- Şevket Pamuk), Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yay.

- Doğan, M. (2009). “Demographic Movements in the Township of Büyükçekmece”, Management and Education Academic Journal. 5, (2), 66-75.
- Eldem, V. (1994), Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eryılmaz, B. (1988). “Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları ve Nüfusun Yapısı”, Türk İdare Dergisi, 380, 81-114.
- Eryurt, M. A. Canpolat, Ş. B. Koç, İ. (2013). Türkiye'de nüfus ve nüfus politikaları: ngrler ve neriler. Amme İdaresi Dergisi, 46(4), 129-156.
- Gökçen, S. Gül, A. (2010). Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebiler Meselesi, Ankara: Cedit neşriyat.
- Karakayacı, . (2023). “Cumhuriyet Döneminde Kentleşme ve Afet Politikalarına Bakış”, Cumhuriyet Dönemi Kent Planlama ve Kentleşme Politikaları, Türk Akademisi, Ankara: Türk Akademisi.
- Karal, E.Z. (1995). Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Karpat, H.K. (2003). Osmanlı Nüfusu 1830-1914, (ev. Bahar Tırnakçı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kingsley, D. (1945). “The World Demographic Transition,” The Annals of the American Academy of Political and Social Science. 237, 1-11.
- Maden, F. (2012). “Osmanlı Devleti'nde 1881-1882/1293 Nüfus Sayımı ve Meydana Gelen Hadiseler”, Türkiye'de İskân ve Şehirleşme Tarihi, (Editör Mehmet Ali Beyhan), İstanbul: Kitabevi.
- Mutlu, S. (2014). “Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Etnik Dağılımı”, Tarihte Türkler ve Ermeniler, 8, Türk Tarih Kurumu.
- Notestein, F.W. (1945). Population-the long view, in Schultz Theodore (ed), Food for the World, ed. Chicago: University of Chicago Press, 37-57.
- Oktay, E.Y. (2014). “Türkiye'de Cumhuriyet'in İlanından Günümüze Uygulanan Nüfus Politikaları”, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 4, (7), 31-53.

- Özlü, Z., Özdemir O. (2023). “19. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Kafkasya’dan Ayıntab’a Yapılan Göçle İlgili Bulgular”, 100. Yılında Cumhuriyet Dönemi Gaziantep, Gaziantep, Gazikültür.
- Pamuk Ş. (2016). Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları
- T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü İstatistik Göstergeler 1923-1990. (1991). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1926). D.2, C.26, Ankara: TBMM Matbaası.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1950). D.9, C.1, Ankara: TBMM Matbaası.
- Yılmaz, E. (2022). “Demokrat Parti Döneminde (1950-1960) Demografik Yapının Öne Çıkan Bazı Özellikleri”, International Journal Of Social, Humanities And Administrative Science, Vol. 8 (53), 771-775.

6. BÖLÜM

CINEMA AND BRITISH PROPAGANDA IN THE MIDDLE EAST DURING TO WORLD WAR FIRST

Mustafa ÇABUK*

INTRODUCTION

Propaganda is the control of minds and ideas through the use of significant symbols. Propaganda uses methods such as stories, rumors, reports, pictures and other forms of social communication. Propaganda aims to manage and direct opinions and attitudes. The aim of propaganda is to mobilize the hostility and hatred of the society against the enemy. War propaganda aims to control the minds of civilians. The main aims of propagandists are; To mobilize people's hatred towards the enemy, to preserve the friendship of allies, to attract neutrals to their side if possible, and to demoralize the enemy (Lasswell, 1927: 9, 10, 195). With the emergence of mass communication in the mid-nineteenth century, political communication became widespread. Military activities spread over a much broader population base. This led to an explosion in the use of propaganda around the World (Taylor, 2003: 10).

It was in the First World War that the effect of propaganda in war was understood and modern propaganda methods were used in today's sense. During the war years, England carried out systematic propaganda activities through the propaganda office called Wellington House. During the war years, the propaganda office published propaganda newspapers,

* Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş, cabukm@yahoo.com, ORCID: orcid.org/0000-0001-5560-8193

propaganda posters, propaganda cards and leaflets for the Middle East. In addition to these, especially with the understanding of the power of cinema, films were produced for propaganda purposes. While printed brochures were initially used as propaganda during the First World War, it became clear over time that visual propaganda was more effective. For this reason, while the impact of printed materials in propaganda activities decreased over time, the impact and rate of cinema and other visual propaganda activities increased. Because in order to read and understand printed materials, it was necessary to know the languages in which they were printed. Considering the low literacy rate in the Middle East, Africa and many other parts of the world in those years, it was quite normal that the efficiency and impact of printed materials were low. On the other hand, visual materials and especially cinema were more effective in helping people understand and be affected by events, even if they were illiterate. In the cinema, it was easier for people to understand and embrace the events as if they were experiencing them themselves. For this reason, cinema was more effective in propaganda activities.

The language of the films produced for propaganda purposes was quite plain and simple. In these films, importance was given to the plain, understandable and simple language in order to clearly convey the message to people from different nations. Developed countries, using the technological means at their disposal, produced propaganda films during extraordinary periods such as wars, revolutions and coups to make propaganda, either through documents or fictional films, in order to influence local and foreign public opinion. Thus, the use of cinema as a means of communication and propaganda became widespread (Çeliktemel-Thomen, 2010: 10). Paul Virilio claimed that the supply of images in the First World War was equivalent to the supply of ammunition (Archibald-Velez-Serna, 2014: 162).

The British Propaganda Office also effectively used cinema for propaganda purposes in the US. The following information was included in the publication of the British Ministry of Information about the impact of cinema on society: “*Currently, the most effective tool on society is the movie. It has a great potential to influence society's view and thought. Each of the two films produced by D. W. Griffith was seen by 40 million people in the United States. One of these films was The Birth Of A Nation, which told about the war between the North and the South in the US. The official films released by England in the US were watched by 10 million people in*

3 months. The films increased American society's sympathy for the Allied powers. The Mayor declared a public holiday on the day when a British official propaganda film was to be shown in Omaha, US. An official parade was held with 5000 demonstrators under his own chairmanship. Within hours, 70 thousand people gathered on the street. There was a stampede in the theaters. Thousands of people could not get in. A similar situation occurred in other cities of the US.” (INF4/6).⁴

Germany, the dominant power of the Central Powers, also produced Propaganda films. However, the film industry could not be used as effectively and systematically as in England. During the First World War, German and Austrian propaganda films were allowed to be shown in Ottoman territory. People in Ottoman lands watched propaganda films prepared by German intelligence (Şahin, 2023: 101-102).

The British Ministry of Information made agreements with some film companies, especially the Tropical Film Company, to produce films in line with Britain's wishes and purposes during the war years. Later, the British government nationalized the Tropical Film company and the ministry itself carried out these activities. In this context, in addition to the films produced primarily in England for its own domestic public, films produced for propaganda were released in many parts of the world. Propaganda films were also produced for the Middle East. Films prepared for the Middle East focused on Palestine, Jerusalem and Gaza. Messages were given to the Western Christian world and the Jews through these films.

In this article, Britain's propaganda activities in the Middle East were discussed and especially the propaganda films it produced on the Middle East were focused on. An attempt was made to reveal the impact of the propaganda films produced in the region during and after the war.

Cinema and British Propaganda In The World War First

Carrying out propaganda activities to direct the public's attitudes and behaviors through films first began in England during the First World War. Over time, with the war, rulers seriously developed the idea of official propaganda as a new weapon. When it was understood that the war would be prolonged and the suffering and burden of the war increased and the people's desire to fight in England decreased, the Cinema Committee was

⁴For more information Look at Mustafa Çabuk, “İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'nda ABD'de Yürüttüğü Ermeni Propagandası, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/ 1, (2019): 317-318.

established in August 1915 within the Wellington House propaganda office, headed by Charles Masterman. A systematic propaganda cinema was developed in England. The aim was to reduce the reaction that started to rise within the country and, on the other hand, to carry out anti-enemy propaganda activities in neutral countries. For this purpose, intense propaganda activities were carried out to influence public opinion abroad, especially in the US, and draw them to war on their side. Propaganda filmmaking emerged a year after the start of the war.

The first official propaganda films began to be shown in England in 1915. Previously, propaganda films had the nature of news and conveyed images of the front to the audience (İnceoğlu,2015: 74-75).

One of the most important departments of the British propaganda office was the cinema department. This division was responsible for the production and distribution of all official films. This department was directed by William Jury. In England, propaganda films were shown outdoors with vehicles called "cinemotors". Movies were even delivered to villages this way. The heroism of England was told to millions of people around the world through propaganda films. Thus, an attempt was made to gain people's attention and admiration (The Times, 21 December 1919: 329).

In October 1915, companies producing newsreels in England came together and formed a committee. Major film companies such as Topical Film, Barker, B&C, Gaumont, Jury, Ineto, Éclair came together. They made an agreement with the military authorities and agreed with the British administration to pay fees to military aid organizations, in return for making it easier for them to send cameramen to the fronts. Meanwhile, the British War Ministry and Wellington House (propaganda office) also made an agreement with these companies for propaganda films. As a result of this agreement, the movie *Britain Prepared* was prepared. It was the first official propaganda film produced by Wellington House in December 1915. *Britain Prepared*, a feature-length documentary film, was both politically and commercially successful. With the screening of this first official propaganda film, the expectations of both propagandists and the film industry were exceeded. The movie *Britain Prepared*, which draws attention to the power of the British navy, was shown in cinemas, other public places and the army in these countries for a long time. This movie

attracted a lot of attention in America. There upon, it began to be used for propaganda purposes in neutral countries.

In 1916, the Cinema Committee was established within the Ministry of War. In 1917 the committee was expanded. Cinema operators were sent to all fronts. If the cinema made a profit, it was to be given to military aid organizations. The economic losses of the film companies were to be covered by the Cinema Committee. In the summer of 1918, the Cinema Committee was removed from the Ministry of War and placed under the Ministry of Information. The Ministry of Information also increased film distribution outside the country. The Ministry of Information purchased a studio in Ebery Street, where filmmakers and writers were employed. Films of different genres began to be made. D. W. Griffith's *Hearts of the World* was produced in 1917 under a contract with the War Department. Films were produced for different ministries: for the Ministry of Food, for the Ministry of Labor, etc. These were generally short films released domestically (Low, 1973: 34-37; Reeves, 1993: 190).

Silent films made during the World war First, like D.W. Griffith's *Hearts of the World*, which used actual footage, were propaganda evidently intended to induce the United States to progress from economic assistance to active military participation on the side of the Allies (Burns, 2000: 49).

In 1917, the Kineto company released a 10 reel long film called *Building of The British Empire*. On 10 June 1915, Kineto released a war propaganda film called *Their Kill That Fly*. This was one of the first examples of short-length propaganda films. One of Kineto's war films was *Airmen and their craft to peasentry Round Smyrna* (Low,1973: 145-146).

Some of the propaganda films made during the war years were: *Men of The Moment* produced by Hepworth and Meuse Film. It was advertised 9 days after the declaration of war. The war films produced by Kineto film were *Ready, Aye Ready, With The British Forces, Germany's Army and Navy* (1914), *Lord Kitchener's New Army, Britain's New Army, What We are Fighting For, Captain Kettles' Bacbone of England* (1914), Cinemacolors' *With the Fighting Forces of Europe*, etc. (Low,1973: 147-148).

Cinema and British Propaganda In The Middle East During to World War First

From 1916 onwards, the War Ministry's Cinema Committee sent groups of cameramen out of England to make war films. Jeapes was the best known of those sent to the Middle East. During the war years, films were grouped under 7 main headings. One of these titles was the films produced about the war in the Middle East. *Allenby's Historic Entry Into Jerusalem* made by Jeapes was a famous movie shown almost everywhere in the world. Jeapes' films about the Middle East formed an important category. Along with Jeapes, the Australian Frank Hurley and the American A. L. Varges also made propaganda films about the Middle East during the war years. Jeapes made 4 reels of films about Palestine. These films were; *Palestane, With The Austrialians In Palestine, The British Occupation of Gaza, "The Advance in the Palestine 23rd-27th September 1918"*. Other films made by Jeapes were *With The Forces On The Palestine Front* with 6 reels, *The 44th Remount Squadron on The Egyptian Cost* with 3 reels, *The New Crusaders* with one reel, *The Occupation of EsSalt on May 26th 1917*, an important film with 2500 feet. *With The Forces In Mesopotamia*, a 4 reel film about Iraq, was made by Varges (Low,1973: 154-155).

A month after the occupation of Jerusalem, the British Ministry of Information released a 40-minute official film, *The New Crusaders: British Soldiers in Palestine*. In October 1918, the British High Colonial Administration in Egypt sent a telegram protesting the use of the word crusader. It was feared that the word crusader might provoke Muslims (Yosef, 2001: 88).

The British Ministry of Information signed a general contract with the Topical Film company for the production of films during the war years. There were cinema representatives supported by the ministry in many countries abroad (INF 4/1B).

In the early days of the First World War, the military authorities did not have any motion picture machine operators. However, later on, there were movie theater operators on all fronts. The first thing US President Wilson did after leading his country into the war was to mobilize the country's motion picture industry. In his letter to W. A. Brady, president of the country's Filmmaking Council, US President Wilson stated that films should also disseminate public intelligence. At a lunch, after an official screening of a war film in New York in September 1917, Mr. Northcliffe,

after testing the suitability of the film for propaganda purposes, said: *"Like a journalist, I hate to admit it. But the motion picture communicates ideas between the allies better than anything else. Not everyone reads newspapers. Even if they do, they forget what they read. But no one can forget what happened on the movie screen, what they saw."* (INF 4/6).

The Ministry of Information wrote the following about the influence of cinema on society: *"Currently, the most influential tool on society is the movie. The movie has a great influence on the opinion and thought of the society. Each of the two films made by D. W. Griffith⁵ was seen by 40 million people in the US alone. One of these movies was "The birth of a nation" about the war between the North and the South in the US. Within 3 months, 10 million people had seen the official films that we released in the US, and the impact in the US was enormous. It increased the sympathy of the American public for the Allied forces. In Omaha, USA, on the day the official British propaganda film was to be shown, the mayor declared a public holiday. He personally led a parade with 5000 demonstrators. Within hours, 70,000 people gathered on the street. There was a stampede in the theaters. Thousands of people could not get in. The same situation happened in other US cities."* (INF 4/6).

One of the most important features that distinguished the motion picture from other written texts was that while propaganda could be made only to educated people with written material, there was no requirement for educated people for propaganda to be made with motion pictures. The cinema could be used to propagandize millions of uneducated, illiterate peasants in Russia, India and China. During the war years, this department sent films translated into about 15 different languages to other countries. Cinema had more advantages over newspapers in influencing public opinion. The Ministry of Information wrote the following about the cinema: *"Conservative, liberal, labor, socialist people buy at most one newspaper a day, and that is a newspaper that is close to their own views. In the cinema and theater, conservative, liberal, worker, socialist people sit side by side, see the same thing in the same way, and their opinions are influenced by what they see."* (INF 4/6).

In the third report of Wellington House dated 14 October 1916, it was reported that motion pictures were used in the field of propaganda and for

⁵ D.W. Griffith was the only US director who made propaganda films on various fronts with the permission of the Entente during the First World War (Çeliktemel-Thomen, 2010: 10).

this purpose, a film titled *Britain Prepared* was prepared. The movie showed the activities of the British navy and army. This film was shown in every country with cinema facilities and attracted considerable interest. This film was supplemented with war films. *Battle Of The Somme* was also widely shown in cinemas (TI/11992/27254:5).

Before the editing of *Battle of the Somme*, Wellington House and the War Office agreed that Wellington House would pay the War Office 40% of the profits after deducting the costs of the prints and a further 25% of working expenses. *The Battle of the Somme* was the only official film to generate a significant profit. By the end of the war, the total profit made by official films released on the domestic market was £70,000, *The Battle of the Somme* generated £30,000 of this profit (Yarborough, 2014: 21).

The film, called *Britain Prepared*, was the first of its kind. It was shown in most of the neutral countries and the Allied Powers. The movie attracted great attention. The money earned from the film was transferred to the British Naval Command and the War office. Normal commercial channels were used to screen the film outside the England (TI/11992/27254:101).

Between January and July 1916, a series of 6 films were produced for propaganda. In total, this consisted of 26 short films. 2 feature-length films were subsequently produced (Reeves, 2012: 61).

The War Ministry films were divided into 3 sections in July-November 1916. 1. Western Front Films 2. Thessaloniki Films 3. Occasional films (sometimes made in England and sometimes in Egypt). According to 1916 Topical Film correspondence, the last such film was made in Egypt under the title *Egyptian Labor Unions* (BBK/2/1 July 27-November 1916 Topical Film Correspondence). It was a movie about troops taken from a training camp in Egypt and taken to France. The movie focused on different cultures, local games and dance (Reeves, 2012: 61). Films made in India and Canada were excluded from this category.

Masterman, the head of the Propaganda Office, had the right to buy copies of all the films made at cost prices and the right to distribute them in other countries. In the case of Thessaloniki Films, Britain used the Topical Film company as an intermediary for the US and the colonies. All rights to films made in Egypt belonged to the British Colonial High Commissioner in Egypt. In Egyptian films, the Gaumont Company was

used as an intermediary for the colonial countries (BBK/2/1 July 27-November 1916 Topical Film Correspondence).

In February 1916, the War Office appointed a cinema operator from the Topical Film Company for the British colonial forces in Egypt. However, in April 1917, this person had still not been sent to Egypt. The cinema committee assigned this cinema operator to provide interesting pictures in Iraq, in the Baghdad area (BBK E/2/4).

In May 1918, a letter was sent from the Ministry of Information to the Arab Bureau in Egypt, which carried out intelligence and propaganda activities in the region on behalf of Britain. The letter asked whether the use of movies and films in the propaganda activities carried out so far would increase the effect. The Arab Bureau replied that the cinema system in Egypt was under the control of the Intelligence Office and the The Egyptian Expeditionary Force, which in turn obtained the films they showed in Egypt from the British War Ministry. The Arab Bureau also suggested that large-sized and colorful photographs be hung on the windows of shops for propaganda purposes (FO 141/475/8).

In 1917, the War Cinema Committee was established within the British Ministry of War. The Chairman of the Committee was Lord Beaverbrook. Reginald Bread and William Jury were also on the committee. Graham Greene from the Naval Command was also included in this cinema committee in May 1917. The committee made an agreement with the Topical Film Company to coordinate the acquisition and distribution of Navy-related films in May 1917. Accordingly, the committee was to check the company's films and distribution every 2 weeks until 3 months after the end of the war. The committee would cover all the costs of film production. Later, however, the War Ministry Cinema Committee decided that this agreement was not enough and decided to buy the majority stake in the film company in October 1917. When the Ministry of Information was established and Beaverbrook became minister, William Jury was appointed chairman of the Cinema Committee in 1918 (INF 4/2).

Distribution of Propaganda Films In The World

The films sent abroad covered a wide range of subjects, from war pictures to the lives of the British in peacetime. The films covered topics such as the power of Britain and the Entente, their victories, the close alliance between them, and the lives of the British in war and peace. The

films were sent to Egypt, Morocco, Tangier, Abyssinia, East and West Africa, Iran, Afghanistan, India, Indonesia, Thailand, China, Russia, Argentina, Greece, Italy, France, Brazil, Cuba, Chile, Colombia, Curaçao, Guatemala, Guatemala, Central Ria, Denmark, Korea, Japan, Vladitostok, Siberia, Spain, Portugal, Mexico, the Netherlands, Haiti, Nicaragua, Romania, Romania, Sweden, Norway, Switzerland, Venezuela, San Domingo, Liberia and Iceland. These films were mostly shown in the United Kingdom and its colonies (INF 4/2).

By the end of December 1917, Wellington House had sent films to 40 countries. The length of the films sent out exceeded 1.5 million feet. Orders were placed for another 400,000 feet of film. The negatives of these films were also sent abroad. A large number of prints were also made from these. In the 6 months until 31 March 1918, the War Aim Committee spent 10,000 pounds on film production, script writing and distribution. The propaganda expenditures of this committee amounted to 240.000 pounds per year (INF 4/4A).

The War Ministry also controlled all war-related pictures. Later, the War Cinema Committee was also authorized (INF 4/8).

In January 1917, it was proposed that the films be distributed free of charge for propaganda purposes in some neutral countries. It was stated that this was necessary to compete with the belligerent countries (BBK E/3/1: 3). Despite the development of cinema technology in the world, it was still insufficient in some countries. In England, 3-4 institutions of the state were producing films and pictures. In January 1917, it was reported that the separate cinema committees under the Ministry of Information and the Ministry of War should be merged (BBK E/3/1: 5).

Animated cartoons were also used for propaganda purposes. At least eighty animated films were produced in the England between 1914 and 1919 during the First World War (Huxley, 2006: 307).

Animated films were generally anti-German. The German Emperor Kaiser and the German army were mocked by emphasizing the element of laughter. These animations also became part of wartime entertainment. The British government, on the other hand, believed that serious animation was more effective than entertaining (İnceoğlu, 2015: 76).

After the war, a movie called "*The World's Greatest Story*" was produced by British Famous Films. This time the state company Topical

Film was not used. This movie was also made using War Office's materials. The reason for not using the state-owned film company was to convey the message that the films were made in an impartial and objective way. For this reason, a different film company was used. Such an idea emerged at the end of the war to support Britain's theses and to influence people's thoughts. This time the war was told as a whole. Under 15 topics, each section was made as a two-reel movie. Thus, the propaganda films produced piece by piece during the war years were unified. The titles of these 15 films were as follows: 1. *Preparation for the Great War*, 2. *First Winter in the Flinders*, 3. *The Battle of the Somme*, 4. *Organization and Distribution of Supplies*, 5. *Tanks and Mine Operations*, 6. and 7. *The Great Offensive*, 8. *Ammunition*, 9. *The Offensive on the Mole and Allanby's Palestine Campaign*, 10. *Our Armies in the Far North - Russia*, 11. *The Work of the Archangel Relief Forces*, 12. *The Regiments that make up our Army*, 13. and 14. *The Last Great Offensive*, 15. *The Liberation of the Occupied Territories and the Peace Process* (Low, 1973: 159).

In February 1919, as the war ended, the committee sold the shares of the Topical Film company. The negatives of the films made on different fronts during the war were transferred to the War Ministry. In August 1919, the Cinema Committee was dissolved (INF 4/2). During the war years, the cinema sector, which people were just getting to know and were very impressed by at the time, was used effectively by Britain for propaganda activities.

CONCLUSION

While printed materials were at the forefront of propaganda activities at the beginning of the war, it was realized that visuals were more effective over time. For this reason, propaganda leaflets were replaced by illustrated newspapers with large pictures. By the middle of the war, it was understood that movies were more effective than printed visual materials. Because propaganda could only be made to educated people with written material. For propaganda through motion pictures, it was not necessary for people to be educated. With cinema, propaganda could be made to millions of uneducated, illiterate peasants living anywhere in the world. Cinema had more advantages over newspapers and other printed materials in influencing public opinion. Therefore, cinema was given more importance in propaganda activities.

The films produced in England and sent abroad covered a wide range of subjects, from war pictures to the lives of the British in peacetime. The films covered subjects such as the size of the military forces of Britain and the Entente, their victories on the fronts, the close alliance between them, and the lives of the British in war and peace. The films tried to convey the message that the Allied forces were invincible, while their opponents were helpless and far from human values. Some of the movies mocked the countries fought against and especially the German emperor and the German army. Rather than targeting a nation as a whole, movies and propaganda activities were more likely to target leaders and portray them as ridiculous and pathetic.

In films about the Middle East, Palestine and Jerusalem have been given special importance. The importance of these holy lands in Christianity and Judaism was emphasized. It was propagandized that the British had recaptured these holy lands in accordance with the Crusader spirit of the past. Utmost care was taken to ensure that films referring to such crusader wars were shown in countries where Christians and Jews live. They were not shown in countries where Muslims live because of the reaction they would receive in the Islamic world.

Propaganda films produced or commissioned by the Cinema Committee of the War Ministry were translated into about 15 different languages during the First World War. The films were sent to different countries. The films were sent to and screened in many countries in different parts of the world, from Egypt to Indonesia, Morocco, Abyssinia to East and West Africa, Argentina to Iran, Uruguay to China, Brazil to Russia, Japan and Iceland. These films were mostly shown in England and its colonies. In the countries where the films were shown, it was aimed to keep the spirit of alliance alive among those in the Entente. In the neutral countries where the films were shown, it was aimed to influence public opinion and ensure that those countries joined the war on the side of the Entente. In this context, a very intense propaganda activity was carried out especially in the US. Later, the participation of the US in the First World War changed the course of the war.

After the war, in order to influence and direct the peace negotiations and the peace treaties in its favor, Britain ordered a large film consisting of 15 episodes under 15 topics. The British state-owned Topical Film company was not used for the production of this film. The materials for the

film were provided by the British Ministry of War. This was intended to send the message that the films were made objectively and impartially.

BIBLIOGRAPHY

Archival Sources

National Archive, London

Records of Foreign Office

FO 141/ 475/8.

Records of the Ministry of Information

INF 4/1B.

INF 4/2.

INF 4/4A.

INF 4/6.

INF 4/8.

TI/11992/27254

TI/11992/27254

Records of British Parliament

BBK/2/1 July 27-November 1916 Topical Film Correspondence.

BBK/2/1 July 27-November 1916 Topical Film Correspondence.

BBK E/2/4.

BBK E/3/1

Published Sources

Archibald, D. and Kilts, M. (2014). tanks, and aeroplanes: Scotland, cinema, and the First World War. *European Journal of Media Studies, NECSUS* 3(2), 155-175.

Burns, T. (2000). The Great War And The Cinema. *Ilha do Desterro*, 39(1), 49-72.

- Çabuk, M. (2019). İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'nda ABD'de Yürüttüğü Ermeni Propagandası. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 307-330.
- Çabuk, M. (2021). *İngiltere'nin I. Dünya Savaşında Orta Doğu'daki Propaganda Faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çeliktemel-Thomen, Ö. (2010). Osmanlı İmparatorluğu'nda Sinema ve Propaganda (1908-1922). *Kurgu Online International Journal of Communication Studies*, 23(1), 1-17.
- Eitan Bar, Y. (2001). The Last Crusade British Propaganda 1917-1918. *Journal of Contemporary History*, 36(1), 87-109.
- Huxley, D. (2006). Kidding the Kaiser. *Early Popular Visual Culture* 4(3), 307-320.
- İnceoğlu, Ç. (2015). Politik Bir Silah: Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD'de Propaganda Filmciliği. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 70-84.
- Lasswell, Harold D. (1927). *Propaganda Technique in the World War*. New York: London Kegan Paul, Trench, Trubnc company Ltd.
- Low, R. (1973). *The History of The British Film: 1914-1918*. London: British Film Institute and the British Film Academy.
- Reeves, N. (1993). The Power of Film Propaganda – Myth or Reality? *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 13(2), 181-201.
- Reeves, N. (2012). *Official British Film Propaganda During The First World War*. London, Sydney: Croom Helm.
- Stojanova, C. (2017). The Great War: Cinema, Propaganda, and The Emancipation of Film Language. *Acta Univ. Sapientiae, Film and Media Studies*, 14(1), 131-156.
- Şahin, K. F. (2023). I. Dünya Savaşı'nda Sinema Üzerinde Osmanlı Askerî Sansürü. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 43(1), 79-110.
- Taylor, Philip. M.(25003). *Munitions of the Mind: A History of Propaganda*. Manchester: Manchester University Press.
- The Times, 21 December 1919.
- Virilio, P. (1989). *War and Cinema the Logistics of Perception*. Translated by Patrick Camille, London & New York: Verso.

Yarbrough, N. D. (2014). *the Great War on Film: Examining The Cinematic Variations of Three Films on the 1916 Battle of the Somme* (Master Thesis). The University of Texas At Arlington.

7. BÖLÜM

XIX. YÜZYIL OSMANLI MADENCİLİK POLİTİKALARININ YEREL UYGULAMALARI: 1894 MANAVGAT KROM MADENİ MUKAVELESİ

Zeynel Özlü*

Mustafa Murat Çay**

GİRİŞ

Madencilik, insanlık tarihinin en eski üretim faaliyetlerinden biri olup ekonomik, teknolojik ve siyasi gelişmelerle yakından bağlantılıdır. İlk metalürjik faaliyetler Neolitik dönemde doğal bakırın işlenmesiyle başlamış, daha sonra cevherden metal elde etme tekniklerinin gelişmesiyle madencilik sistemli bir üretim alanı hâline gelmiştir. Bakır, tunç ve demir çağları boyunca gelişen metal üretim teknikleri, yalnızca ekonomik faaliyetleri değil aynı zamanda toplumların askerî ve teknolojik kapasitelerini de belirleyen temel unsurlardan biri olmuştur.

Eski çağlardan itibaren madenlerin çıkarılması, işlenmesi ve dağıtımı devletlerin ekonomik yapısında önemli bir yer tutmuştur. Özellikle Anadolu coğrafyası, zengin yeraltı kaynakları sayesinde tarih boyunca birçok uygarlığın madencilik faaliyetlerine sahne olmuştur. Yapılan

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Orcid: 0000-0003-2499-4815
zeynelozlu@gmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi Nizip Eğitim Fakültesi, Orcid: 0000-0001-9896-7807
mmuratcay@gantep.edu.tr

arkeolojik kazılarda tespit edilen maden galerileri eski çağ madenciliğinin delilleri arasında kabul edilmektedir (Bilgi, 2001: 13). Doğu Anadolu'daki Ergani ve Keban madenleri bu açıdan dikkat çekici örneklerdir. Osmanlı döneminde bu madenlerin yönetimi doğrudan devlet kontrolü altında yürütülmüş ve üretim süreçleri "Maadin-i Hümâyun" teşkilatı tarafından denetlenmiştir (Yüksel, 1997: XII).

Osmanlı Devleti'nde madencilik faaliyetleri klasik dönemden itibaren devletin ekonomik politikalarıyla doğrudan bağlantılı olarak yürütülmüştür. Geleneksel devlet anlayışına göre yer altı kaynakları devletin mülkiyetinde kabul edilmiş ve işletme faaliyetleri çoğunlukla devlet görevlileri aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Ancak özellikle Tanzimat döneminden sonra madencilik politikalarında önemli değişimler meydana gelmiş ve özel teşebbüsün madencilik faaliyetlerine katılımı artmıştır (Mutaf, 2010: 294).

XIX. Yüzyıl Osmanlı madenciliği hem ekonomik dönüşümlerin hem de idari reformların etkisiyle önemli bir yeniden yapılanma süreci yaşamıştır. Bu dönemde devlet, bir yandan madencilik faaliyetlerini artırmayı hedeflerken diğer yandan yabancı sermaye ve özel girişimcilerin sektöre katılımını teşvik etmiştir. Nitekim bu dönemde çıkarılan maden nizamnameleri ve imtiyaz sözleşmeleri, Osmanlı madencilik sisteminin hukuki çerçevesini oluşturmuştur. Bununla birlikte madencilik faaliyetlerinin imparatorluk ekonomisindeki payının sınırlı kaldığı ve XIX. Yüzyılın sonlarına doğru toplam ekonomik üretim içinde oldukça küçük bir yer tuttuğu da bilinmektedir (Quataert, 2009: 97).

Osmanlı madencilik sistemi yalnızca ekonomik bir faaliyet değil aynı zamanda idari bir organizasyonun parçası olmuştur. Madenlerin işletilmesi, üretimin kontrolü ve vergi gelirlerinin düzenlenmesi gibi konular devlet tarafından titizlikle takip edilmiştir. Bu çerçevede maden eminleri, nazırlar ve çeşitli teknik görevlilerden oluşan bir yönetim kadrosu oluşturulmuş ve üretim süreci bu idari yapı içinde yürütülmüştür. Osmanlı yönetimindeki Anadolu'da ve Rumeli'deki madenlerin⁶ işletilmesine dair Divan-ı Hümâyundan yazılan hükümleri içeren fermanlar, maden eminlerinin yanı sıra maden bulunan kazaların kadılarına da gönderilmiştir (Refik, 1989: V). Özellikle maden eminleri üretimin

⁶ Osmanlı Devleti'nin zengin madenleri sebebiyle Rumeli'yi fethetmek istediğine yönelik görüşlere hak vermek mümkündür. Nitekim bu tespitler; sürekli olarak savaş halinde bulunan devletin, fethettiği yerlerdeki madenlerin ticaretinden istifade etmeden ayakta kalamayacağı yönündedir (Rıza, 1973).

organizasyonu, iş gücünün düzenlenmesi ve mali işlemlerin kontrolünden sorumlu olmuştur (Yüksel, 1997: XXIII). Madenlerle ilgili davalar söz konusu olduğunda da maden işlerinin geri kalmaması için davalar, söz konusu maden eminleri vasıtasıyla görülmüştür (Su, 1939: 20).

XIX. Yüzyılda Osmanlı madenciliğinde görülen önemli gelişmelerden biri de madencilik faaliyetlerinin teknik açıdan modernleşmeye başlamasıdır. Bu süreçte yeni teknolojiler kullanılmaya başlanmış, kömür ve metal üretiminde modern yöntemler uygulanmış ve bazı maden işletmelerinde sanayi tipi üretim modelleri geliştirilmiştir. Ereğli kömür havzasında görev yapan mühendis ve yöneticilerin gerçekleştirdiği teknik yenilikler, Osmanlı madenciliğinin modernleşme sürecinin önemli örneklerinden biri olarak kabul edilebilir.

Anadolu'daki madenler ile ilgili çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bununla birlikte literatürde Osmanlı madenciliği üzerine yapılan çalışmaların çoğunun büyük maden merkezlerine odaklandığı görülmektedir. Zonguldak kömür havzası, Keban ve Ergani bakır madenleri veya Gümüşhane gümüş madenleri gibi büyük üretim merkezleri üzerine yapılan araştırmalar oldukça ayrıntılıdır (Tızlak, 1997). Ancak Anadolu'nun farklı bölgelerinde bulunan daha küçük ölçekli maden işletmeleri üzerine yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu durum, özellikle Osmanlı madencilik sisteminin yerel düzeyde nasıl işlediği konusunda önemli bir boşluk oluşturmaktadır. Bir başka konuyla bağlantılı olarak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun işgal edilmesinin önemli sebepleri arasında Anadolu'nun zengin maden yataklarına sahip olmasının da hafızalardan çıkartılmaması gerektiğini burada ifade etmemiz uygundur. Diğer bölgelerdeki işgaller gibi Teke ve Menteşe vilayetleri üzerindeki İtalyan emelleri hatırlandığı takdirde bunun ne kadar önemli bir konu olduğu da anlaşılabilir. Manavgat gibi Dalaman havzası da zengin krom madenine sahip bir bölgedir (Yersel ve Murat, 1973: 62). Nitekim Osmanlı topraklarının paylaşılması tasarıları Avrupa'da konu edilirken İtalyanlar da Trablusgarp haricinde zengin maden ve ormanlarıyla ünlü bu bölgeyi kendilerine tahsis etmek istemişlerdir (Erten, 1996: 5). Bu konu başka bir çalışmanın konusu olacağından ayrıntılara girilmemiştir.

Yerel maden işletmelerine ilişkin mukavelelerin incelenmesinin, Osmanlı madencilik hukukunun pratikte nasıl uygulandığını anlamak açısından büyük önem taşıdığı düşünülebilir. Bu sebeple bu çalışmada incelenen Manavgat Krom Madeni Mukavelesinin, Osmanlı madencilik

sisteminin yerel düzeydeki uygulamalarını ortaya koyması bakımından literatüre önemli bir katkı sağlayabileceği değerlendirilmiştir. Bu düşünceden hareketle Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyıldaki madencilik politikaları ve yerel işletme uygulamaları Manavgat Krom Madeni Mukavelesi çerçevesinde incelenmiştir. Çalışmada Osmanlı madencilik sisteminin hukuki yapısı, idari organizasyonu ve ekonomik işleyişi ele alınmış ayrıca söz konusu mukavele metni üzerinden dönemin madencilik uygulamaları analiz edilmiştir. Bu bağlamda hem önemli bir arşiv belgesi hem de madencilik tarihi üzerine yapılmış akademik çalışmalar kullanılarak kapsamlı bir değerlendirme yapılması amaçlanmıştır.

Çalışmanın temel kaynağını oluşturan Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, Osmanlı madencilik sisteminin işleyişini ve imtiyaz sözleşmelerinin hukuki yapısını anlamak açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Ancak daha önce madenciliğin tarihsel gelişimi ve Osmanlı madencilik sistemine de değinilmesinin faydalı olacağı düşünüldüğünden konuyla ilgili kısa bir değerlendirme yapılmıştır. Daha sonra XIX. Yüzyılda Osmanlı madencilik politikaları ve mevzuatı hakkında bilgi verilmiş ve son olarak da Manavgat Krom Madeni Mukavelesinin analizi yapılarak mukavelenin, Osmanlı madencilik sistemi içindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MADENCİLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Türk ve İslam Dünyasında Madenciliğin Kökenleri

Madencilik faaliyetleri, insanlık tarihinin en eski üretim faaliyetlerinden biridir. Arkeolojik bulgular, metal kullanımının Neolitik çağlardan itibaren başladığını ve özellikle bakırın insanlık tarafından işlenen ilk metallerden biri olduğunu göstermektedir. Doğal bakırın dövülerek işlenmesiyle başlayan bu süreç, zamanla cevherden metal elde etme tekniklerinin gelişmesiyle birlikte sistematik bir üretim alanına dönüşmüştür. Metalürji tarihine ilişkin araştırmalar, bakırın ilk kullanımının Anadolu'da Çayönü ve Catalhöyük gibi yerleşim merkezlerinde MÖ VII. binyıla kadar uzandığını ortaya koymaktadır. Bu dönemde doğal bakırdan yapılmış iğne, kanca ve süs eşyaları gibi küçük metal nesnelerin üretildiği anlaşılmaktadır (Birkan, 2005: 3). Eski çağlarda hem miğfer hem de kolye, esas elementler olarak gümüş, bakır ve altın; ikinci derece elementler olarak da bizmut, krom, kurşun, silis ve kalay içermektedir. Heykellerin kendileri ise kalay bronz olup bunlar da

dünyanın en eski kalay alaşımı örnekleri arasında kabul edilmektedir (Savaş, 2006: 21).

Bakırın ardından tunç ve demirin işlenmesi, metalürjik teknolojinin gelişmesinde önemli bir aşama olmuştur. Tunç alaşımının keşfi, metal üretiminin yaygınlaşmasını sağlamış ve metal işleme tekniklerinde önemli ilerlemelere yol açmıştır. Bu gelişmeler sonucunda metal üretimi yalnızca ekonomik faaliyetlerin değil aynı zamanda askerî ve teknolojik ilerlemenin de temel unsurlarından biri hâline gelmiştir. Metalürji alanındaki gelişmeler, özellikle Orta Asya ve Anadolu'da yaşayan toplumların teknik bilgi birikimini artırmış ve metal üretimi farklı kültürler arasında yayılmıştır (Tez, 2011: 38). Bazı durumlarda madenlere farklı bir önemin de verilmiş olduğu görülmektedir. Bir kısım halk inançlarında demir, çelik, tunç ve özellikle bakır gibi madenler, düğün ritleri arasında önem taşıyan maddeler olarak kabul edilmiştir (Şimşek, 2013: 332).

Türklerin tarih sahnesine çıktıkları Orta Asya coğrafyası da zengin maden kaynaklarına sahip bir bölgedir. Bu nedenle erken dönem Türk toplumlarında madencilik ve metal işçiliği önemli bir yer tutmuştur. Arkeolojik kazılar sonucunda Hun ve Göktürk dönemlerine ait altın, gümüş, bronz ve demirden yapılmış çok sayıda metal eser bulunmuştur. Bu buluntular, Türklerin metal işleme teknikleri konusunda ileri bir bilgiye sahip olduklarını göstermektedir. Özellikle demir işleme teknolojisinin gelişmesi, Türk toplumlarının askerî gücünü artıran önemli bir faktör olmuştur (Birkan, 2005: 28- 29).

İslam dünyasında da madencilik önemli bir ekonomik faaliyet olarak varlığını sürdürmüştür. Orta Çağ boyunca İslam coğrafyasında altın, gümüş, bakır ve demir gibi metallerin çıkarılması ve işlenmesi konusunda önemli teknik gelişmeler yaşanmıştır. İran, Anadolu ve Orta Asya bölgelerinde bulunan maden yatakları İslam devletlerinin ekonomik yapısında önemli bir yer tutmuştur (Bakır, 1997: 527, 532). Bu dönemde metalürji alanındaki bilgi birikimi hem askerî üretimi hem de günlük yaşamda kullanılan metal eşyaların üretimini desteklemiştir⁷.

Osmanlı Devleti, geniş coğrafyası içinde önemli maden kaynaklarına sahip olmuştur. Anadolu, Balkanlar ve Orta Doğu bölgelerinde bulunan çeşitli maden yatakları Osmanlı ekonomisinin önemli gelir kaynakları arasında yer almıştır Anadolu'daki madencilik faaliyetlerinin tarihsel

⁷ Orta Çağ'da madenlerden üretilen silahların varyantları için bkzn: (Çevrimli, 2009).

gelişimi üzerine yapılan çalışmalar da Osmanlı madenciliğinin kökenlerini anlamak açısından önemli veriler sunmaktadır. Bu nedenle devlet, madencilik faaliyetlerini sıkı bir şekilde kontrol altında tutmuş ve maden işletmelerini doğrudan yönetmiştir. Anadolu'daki en önemli maden merkezlerinden biri olan Keban ve Ergani madenleri bakır üretimi açısından büyük önem taşımıştır. Ergani madenlerinin tarihi oldukça eski dönemlere kadar uzanmaktadır ve bu bölgede madencilik faaliyetlerinin antik çağlardan itibaren sürdüğü bilinmektedir. Osmanlı döneminde ise bu madenler devlet tarafından yeniden organize edilmiş ve üretim kapasitesi artırılmıştır (Yüksel, 1997: XI- XII). Karadeniz bölgesinde bulunan Gümüşhane madenlerinden gümüş üretimi yapılmış ve madenlerden elde edilen gelirler devlet hazinesine önemli katkılar sağlamıştır. XVII. Yüzyılda Gümüşhane'de yaklaşık yetmiş kadar maden ocağının bulunduğu ve bölgenin Osmanlı ekonomisi açısından önemli bir üretim merkezi olduğu bilinmektedir (Pamuk, 2010: 167). Bunun yanı sıra Balkanlar'daki altın ve gümüş madenleri ile Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde bulunan demir, kurşun ve krom yatakları da Osmanlı madencilik faaliyetlerinin önemli merkezleri arasında yer almıştır. Bu madenler hem devlet gelirlerini artırmak hem de askeri üretim için gerekli hammaddeleri sağlamak açısından büyük önem taşımıştır. Nitekim işletilmesi kâr getirecek kadar içinde kıymetli madde bulunan taşlar cevher olarak adlandırılmıştır aksi halde ise bunlar taş olarak kalmıştır. Örneğin serpantinler bir miktar krom içermektedir. Fakat serpantin içinde kâr getirecek nispetteki kromlar işletmeye uygun görülmüştür (Bilgin, 1972: 38).

Osmanlı Devleti'nde Madenciliğin Kurumsal Yapısı ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenciliğinde Değişim

Osmanlı hukuk anlayışına göre yer altı kaynakları devletin mülkiyetinde kabul edilmiştir. Bu anlayış, Türk devlet geleneğinde görülen toprağın ve yer altı zenginliklerinin devlete ait olması prensibinin bir devamı niteliğindedir. Dolayısıyla madenlerin işletilmesi ve gelirlerinin toplanması devlet tarafından düzenlenmiş ve bu faaliyetler belirli idari kurumlar aracılığıyla yürütülmüştür (Mutaf, 2010: 294).

Osmanlı madencilik sisteminin⁸ temelini oluşturan kurumlardan biri Maadin-i Hümâyun teşkilatıdır. Bu teşkilat, devlet adına madenlerin işletilmesini ve üretimin kontrol edilmesini sağlamak amacıyla oluşturulmuştur. Bu teşkilata, madenlerin yönetimi için çeşitli görevliler atanmış ve üretim süreci bu görevliler tarafından denetlenmiştir. Maden eminleri, nazırlar, muhafızlar ve çeşitli teknik görevlilerden oluşan bu idari yapı, madencilik faaliyetlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır. Maden eminleri, Osmanlı madencilik sisteminin en önemli görevlileri arasında yer almıştır. Bu görevliler, başta madenlerin üretiminden sorumlu olup iş gücünün düzenlenmesi, üretimin kontrol edilmesi ve devlet gelirlerinin tahsil edilmesi gibi görevleri de yerine getirmişlerdi (Yüksel, 1997: XXV).

Osmanlı madencilik sistemi, XIX. Yüzyıla gelindiğinde önemli değişim süreçleri yaşamıştır. Bu değişimlerin temelinde hem ekonomik hem de idari reformlar yer almaktadır. Tanzimat döneminde gerçekleştirilen reformlar, madencilik sektöründe de yeni düzenlemelerin yapılmasını gerekli kılmıştır. Tanzimat döneminde çıkarılan maden nizamnameleri ile madencilik faaliyetlerinin hukuki çerçevesi yeniden düzenlenmiş ve özel girişimcilerin madencilik faaliyetlerine katılımı teşvik edilmiştir. Böylece devlet kontrolünde yürütülen geleneksel madencilik sistemi kısmen değişmiş ve modern madencilik işletmeleri ortaya çıkmaya başlamıştır (Mutaf, 2010: 296). XIX. Yüzyılda özellikle kömür ve metal madenlerinde üretim artmış ve bazı maden işletmelerinde modern teknikler kullanılmaya başlanmıştır. Bu süreçte Osmanlı Devleti hem yerli girişimcileri hem de yabancı sermayeyi madencilik sektörüne çekmeye çalışmıştır. Böylece madencilik sektörünün, imparatorluğun ekonomik modernleşme sürecinde önemli bir rol oynamış olduğunu söylemek mümkündür.

XIX. YÜZYILDA OSMANLI MADENCİLİK POLİTİKALARI VE MEVZUAT

Tanzimat Döneminde Osmanlı Madenciliğinde Yapısal Dönüşüm

XIX. Yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde ekonomik ve idari reformların yoğunlaştığı bir dönemdir. Tanzimat reformlarıyla birlikte devletin mali yapısında, idari kurumlarında ve ekonomik politikalarında önemli

⁸ Osmanlı Devleti'nde madencilik faaliyetleri üzerine yapılan erken dönem çalışmalar arasında Ahmet Refik'in araştırmaları da yer almaktadır. Bu çalışmalar (Refik, 1989) Osmanlı döneminde Anadolu'daki madenlerin genel bir envanterini ortaya koymasından dolayı önemli görülebilir.

değişiklikler meydana gelmiştir. Bu dönüşüm süreci madencilik sektörünü de doğrudan etkilemiş ve Osmanlı madencilik sistemi yeni hukuki düzenlemeler çerçevesinde yeniden şekillenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde madenler, genellikle mukataa veya emanet sistemi ile doğrudan devletin kontrolü altında işletilmiş ve üretim faaliyetleri de devlet görevlileri tarafından denetlenmiştir. XIX. Yüzyılda ise değişen ekonomik koşullar ve sanayileşme sürecinin getirdiği yeni ihtiyaçlar, madencilik sektöründe daha esnek bir yönetim modelinin geliştirilmesini gerekli kılmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen reformların en önemli amacı, maden kaynaklarının daha verimli bir şekilde işletilmesini sağlamak ve devlet gelirlerini artırmaktır. Tanzimat reformlarıyla birlikte çıkarılan yeni düzenlemeler, madenlerin aranması, işletilmesi ve işletme imtiyazlarının verilmesi konularında yeni kurallar getirmiştir. Böylece Osmanlı madenciliğinde modern anlamda bir hukuki ve idari çerçeve oluşturulmuştur.

Tanzimat sonrası dönemde devlet, maden işletmeciliğinde özel girişimcilerin rolünü artırmaya başlamıştır. Bu süreçte çıkarılan maden nizamnameleri, arama ruhsatı, işletme ruhsatı ve imtiyaz sistemi gibi yeni uygulamaları kapsamıştır. Bu düzenlemeler sayesinde madencilik faaliyetleri yalnızca devlet görevlileri tarafından yürütülen bir faaliyet olmaktan çıkmış ve özel sermayenin de katılımına açılmıştır (Mutaf, 2010: 295). Bu gelişmeler aynı zamanda Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisi ile daha fazla bütünleşmeye başladığını göstermektedir. Sanayi İnkılabının meydana getirdiği hammadde ihtiyacı, Osmanlı topraklarındaki maden kaynaklarına olan ilgiyi arttırmış ve özellikle yabancı yatırımcıların madencilik sektörüne yönelmesine neden olmuştur.

Arazi Kanunnamesi ve Madencilik Hukuku

XIX. Yüzyılda Osmanlı madenciliğinin hukuki temelini oluşturan önemli düzenlemelerden biri 1858 Arazi Kanunnamesidir. Bu kanun, yalnızca toprak mülkiyetini düzenlemekle kalmamış aynı zamanda yer altı kaynaklarının işletilmesine ilişkin önemli hükümler de içermiştir. Arazi Kanunnamesine göre yer altı kaynakları devletin mülkiyetinde kabul edilmeye devam etmiş ancak madenlerin işletilmesi konusunda yeni uygulamalar getirilmiştir. Bu düzenleme ile birlikte madenlerin aranması ve işletilmesi için devlet tarafından verilen ruhsatlar zorunlu hale getirilmiştir. Böylece madencilik faaliyetleri belirli bir hukuki çerçeve içinde yürütülmeye başlanmıştır. Bu dönemde madenlerin işletilmesi için

arama ruhsatı (taharri ruhsatı), işletme ruhsatı ve imtiyaz sözleşmeleri olarak adlandırılmış olan üç temel hukuki mekanizma uygulanmıştır. Bu sistem sayesinde devlet, madenlerin aranması ve işletilmesini kontrol altında tutarken aynı zamanda özel girişimcilerin madencilik faaliyetlerine katılımını da teşvik etmiştir. Bu durum, Osmanlı madenciliğinde önemli bir dönüşüm anlamına gelmektedir. Arazi Kanunnamesi ile getirilen bu düzenlemeler, Osmanlı madenciliğinde daha önce görülmeyen bir bürokratik yapı ortaya çıkarmıştır. Artık maden işletmeleri yalnızca yerel idarecilerin denetiminde değil merkezi devlet kurumlarının kontrolü altında faaliyet göstermeye başlamıştır (Mutaf, 2010: 294- 296).

Osmanlı Maden Nizamnameleri

XIX. Yüzyılda Osmanlı madencilik politikalarının şekillenmesinde en önemli rolü maden nizamnameleri oynamıştır. Bu nizamnameler, madencilik faaliyetlerinin hukuki çerçevesini belirleyen temel düzenlemelerdir. Osmanlı Devleti'nde bu dönemde çıkarılan başlıca maden nizamnameleri; 1861 Maden Nizamnamesi, 1869 Maden Nizamnamesi, 1887 Maden Nizamnamesi ve 1861 Maden Nizamnamesidir. Bu dönemde imtiyaz verilen başlıca madenler linyit kömürü, krom, manganez, simli kurşun ve bakırdır. Bu imtiyazları alanların çoğu yabancı ya da Osmanlı vatandaşı Ermenilerdir. Maden nizamnameleri 1885, 1888, 1901 ve 1906 tarihlerinde yabancı yatırımcılar lehine hükümlerle yeniden düzenlenmiştir (Tez, 2011: 161).

Osmanlı Devleti'nde modern madencilik mevzuatının ilk örneklerinden biri 1861 tarihli Maden Nizamnamesidir. Bu düzenleme, madenlerin aranması ve işletilmesi konularında yeni kurallar getirmiştir. Nizamname ile birlikte maden arama faaliyetleri devlet iznine bağlanmış ve arama faaliyetleri için belirli sürelerle verilen ruhsat sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Bu düzenleme aynı zamanda madenlerin işletilmesi konusunda özel girişimcilere belirli imtiyazlar tanımış ve madencilik faaliyetlerinin daha sistemli bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır. 1869 tarihli Maden Nizamnamesi ise Osmanlı madencilik hukukunun gelişiminde önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Bu nizamname ile birlikte maden işletme imtiyazları daha ayrıntılı şekilde düzenlenmiş ve madencilik faaliyetlerinin denetimi güçlendirilmiştir. Bu düzenleme aynı zamanda Avrupa'daki madencilik mevzuatından etkilenerek hazırlanmış ve Osmanlı madencilik sisteminin uluslararası standartlara yaklaşmasını sağlamıştır. 1887 tarihli Maden Nizamnamesi, Osmanlı madencilik

mevzuatının en kapsamlı düzenlemelerinden biridir. Bu nizamname ile birlikte madenlerin aranması, işletilmesi ve devlet payının belirlenmesi gibi konular ayrıntılı şekilde düzenlenmiştir. Bu düzenleme özellikle yabancı sermayenin madencilik sektörüne katılımını kolaylaştırmış ve Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren madencilik şirketlerinin sayısının artmasına yol açmıştır.

XIX. YÜZYILDA OSMANLI MADENCİLİĞİNİN EKONOMİK BOYUTU

XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti madencilik sektörünü geliştirmeye çalışmış olsa da bu sektörün imparatorluk ekonomisi içindeki payı sınırlı kalmıştır. Yapılan araştırmalar, Osmanlı madenciliğinin ekonomik üretim içindeki payının oldukça düşük olduğunu göstermektedir. Özellikle XIX. Yüzyılın sonlarına doğru madencilik faaliyetlerinin imparatorluk ekonomisi içindeki payının düşük seviyelerde olduğu ifade edilmektedir (Quataert, 2009: 365, vd.). Bununla birlikte bazı madenler Osmanlı ekonomisi açısından stratejik öneme sahip olmuştur. Özellikle kömür (Ereğli havzası), bakır (Keban ve Ergani), gümüş (Gümüşhane), krom ve demir yatakları hem devlet gelirleri hem de askeri üretim açısından önemli kaynaklar arasında yer almıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti, madencilik faaliyetlerini teşvik etmek ve üretimi artırmak amacıyla çeşitli düzenlemeler yapmıştır.

XIX. Yüzyıl Osmanlı madenciliğinin en önemli özelliklerinden biri imtiyaz sisteminin yaygınlaşmasıdır. İmtiyaz sistemi, belirli bir maden sahasının işletme hakkının devlet tarafından özel kişilere veya şirketlere verilmesini ifade etmektedir. Bu sistem sayesinde devlet, madenlerin işletilmesi için gerekli sermaye ve teknik bilgiye sahip olmayan durumlarda özel girişimcilerden yararlanabilmiştir. İmtiyaz sahipleri belirli bir süre boyunca madenleri işletme hakkına sahip olmuş ve elde edilen gelirden devlet payı ödemekle yükümlü tutulmuşlardır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894).

Bu dönemde özellikle Avrupa sermayesi Osmanlı madencilik sektörüne yoğun ilgi göstermiştir. İngiliz, Fransız ve Alman şirketleri Osmanlı topraklarında çeşitli maden işletmeleri kurmuş ve üretim faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu durum, Osmanlı ekonomisinin küresel ekonomi ile daha fazla bütünleşmesine katkı sağlamıştır. Ancak yabancı sermayenin madencilik sektöründeki artan etkisi bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Özellikle imtiyaz sözleşmelerinin uzun süreli olması ve

devletin denetim mekanizmalarının yetersiz kalması, bazı maden işletmelerinde ekonomik ve idari sorunların ortaya çıkmasına da neden olmuştur.

MANAVGAT KROM MADENİ MUKAVELESİ

Mukavelenin Tarihsel ve Ekonomik Bağlamı

Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyıl madencilik hukukunun yerel düzeydeki uygulanışını gösteren resmî bir imtiyaz sözleşmesidir. Ancak her arşiv belgesinde olduğu gibi bu mukavele metni de belirli sınırlılıklar ve bağlamsal unsurlar çerçevesinde değerlendirilmelidir.

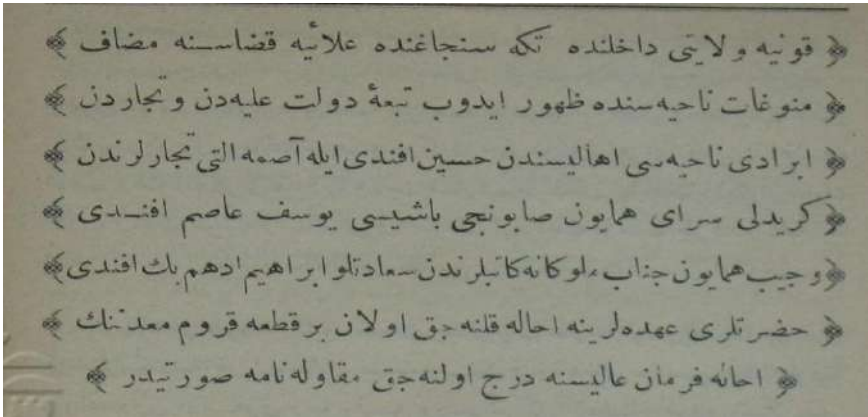
Öncelikle mukavele, devlet ile imtiyaz sahipleri arasında düzenlenmiş resmî bir sözleşme metni olduğundan, belgenin dili normatif ve hukuki bir karakter taşımaktadır. Bu nedenle metin, madencilik faaliyetlerinin pratikteki tüm yönlerini değil, hukuki çerçevesini yansıtmaktadır. Osmanlı madencilik sistemi üzerine yapılan araştırmalar, uygulama ile mevzuat arasında zaman zaman farklılıklar bulunduğunu göstermektedir (Quataert, 2009: 73-78). Dolayısıyla mukavelede belirtilen hükümler ile fiilî uygulamalar arasında farklılıkların bulunmuş olması mümkündür.

Belgenin ikinci önemli özelliği, merkezi idarenin bakış açısını yansıtmasıdır. Osmanlı madenciliği üzerine yapılan çalışmalar, devletin madenler üzerindeki mülkiyet hakkını korumaya yönelik güçlü bir merkezîyetçi yaklaşım benimsediğini göstermektedir. Mesela 1848 yılında Sultan Abdülmecid'in bir iradesi ile Zonguldak havzasında bulunan kömür madeni emlak-i şahâne arasına alınmış ve Hazine-i Hassa tarafından idare edilmeye başlanmıştır (Tızlak, 1999: 123). Mukavelede yer alan düzenlemeler de bu yaklaşımı destekler niteliktedir. Özellikle devlet payının ayrıntılı şekilde düzenlenmesi ve üretim zorunluluğuna ilişkin hükümler, devletin mali çıkarlarını ön planda tuttuğunu göstermektedir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894). Bu bağlamda mukavele metni, madencilik faaliyetlerinin ekonomik ve sosyal etkilerini doğrudan ortaya koymamaktadır. Osmanlı madencilik faaliyetlerinin yerel toplum üzerindeki etkilerine ilişkin bilgiler genellikle dolaylı kaynaklardan elde edilmektedir. Örneğin Keban ve Ergani madenleri üzerine yapılan araştırmalar, maden bölgelerinde iş gücü hareketliliği ve yerel ekonomik dönüşümlerin yaşandığını göstermektedir (Yüksel, 1997: 2, vd.). Ancak Manavgat mukavelesi doğrudan bu tür sosyal sonuçları belgelememektedir. Bir diğer önemli husus, mukavelenin dönemin hukuki

mevzuatı çerçevesinde değerlendirilmesi gerekliliğidir. XIX. Yüzyılda çıkarılan maden nizamnameleri, madenlerin aranması ve işletilmesi konusunda ayrıntılı düzenlemeler getirmiştir (Mutaf, 2010: 293- 296). Mukavelede yer alan hükümlerin büyük ölçüde bu nizamnamelere dayandığı görülmektedir. Bu durum, belgenin münferit bir düzenleme olmadığını, dönemin genel hukuki çerçevesi içinde hazırlanmış standart bir imtiyaz sözleşmesi olduğunu göstermektedir. Ayrıca krom madenciliğinin XIX. Yüzyıldaki uluslararası ekonomik bağlamının da göz önünde bulundurulması fayda sağlayabilir. Zira metalürji tarihi üzerine yapılan çalışmalar, kromun özellikle XIX. Yüzyılın ikinci yarısında çelik üretiminde stratejik bir metal hâline geldiğini göstermektedir. Bu nedenle Osmanlı topraklarında bulunan krom yatakları hem yerli girişimcilerin hem de yabancı sermayenin ilgisini çekmiştir (Tez, 2011: 161). Ancak bu konu hakkında detaylı bilgi verilmesi, çalışmanın hacmini genişleteceğinden burada ele alınmamıştır. Mukavele metninin bir diğer sınırlılığı ise üretim miktarları ve ekonomik performansa ilişkin nicel verilere yer vermemiş olmasıdır. Mukavele, üretim zorunluluğu ve devlet payı gibi hususları düzenlemekle birlikte fiilî üretim miktarları veya ihracat rakamları hakkında doğrudan bilgi sunmamaktadır.

Yukarıda ifade edilen sınırlılıklarına rağmen mukavele metni, Anadolu'nun güney bölgelerinde yer alan Manavgat yöresinin, krom ve diğer metal madenleri açısından potansiyel bir üretim sahası olduğuna dikkat çekmektedir. Bu bölgede yapılması planlanan madencilik faaliyetleri için hazırlanan mukavele metni, dönemin madencilik hukukunun uygulanış biçimini ortaya koyması bakımından önemli görülebilir.

Resim 1: Manavgat Krom Madeni Sözleşmesi (Manavgat Krom Madeni, 1894, s. 1910)

Mukavelenin Hukuki Niteliği

Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, Osmanlı madencilik mevzuatı çerçevesinde hazırlanmış bir imtiyaz sözleşmesi niteliği taşımaktadır. Bu tür sözleşmelerde devlet, belirli bir maden sahasının işletme hakkını belirli bir süre için girişimcilere devretmekte ve karşılığında çeşitli mali yükümlülükler talep etmektedir. Mukavele metninde yer alan hükümler incelendiğinde sözleşmenin maden sahasının belirlenmesi, işletme haklarının tanımlanması ve devlet payının belirlenmesi şeklinde üç temel unsur üzerine kurulduğu görülmektedir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894). Bu unsurlar, Osmanlı madencilik mevzuatında yer alan temel düzenlemelerle büyük ölçüde örtüşmektedir. XIX. Yüzyılda çıkarılan maden nizamnameleri, madenlerin aranması ve işletilmesi konusunda belirli kurallar getirmiş ve maden işletme imtiyazlarının nasıl verileceğini ayrıntılı şekilde düzenlemiştir (Mutaf, 2010) (Mutaf, 2010, s. 296). Bu çerçevede Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, Osmanlı Devleti'nin madencilik politikalarının yerel düzeyde nasıl uygulandığını gösteren önemli bir örnek niteliğindedir.

İmtiyazın Süresi ve Sahipleri

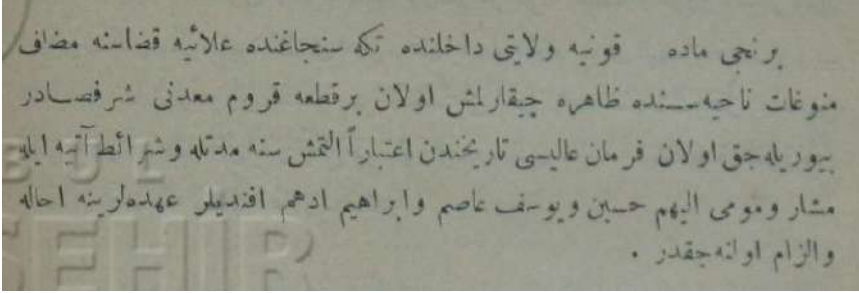
Mukavelenamenin Birinci Maddesine göre; Manavgat nahiyesinde bulunan krom madeni 60 yıllık bir süre için Hüseyin, Yusuf Asım ve İbrahim Ethem Efendilere ihale edilmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1910). Bu durum Osmanlı madencilik sisteminde XIX. Yüzyılda yaygınlaşan uzun süreli imtiyaz sözleşmelerinin tipik bir örneğidir. 1860'lardan sonra çıkarılan maden nizamnameleri, madenlerin işletilmesi için özel girişimcilere uzun süreli işletme hakları verilmesine izin vermiştir. Bu uygulama, maden işletmeleri için gerekli sermaye ve teknik yatırımların yapılabilmesini kolaylaştırmak amacıyla geliştirilmiştir. Nitekim madencilik faaliyetleri genellikle yüksek maliyetli yatırımlar gerektirdiğinden, işletme süresinin uzun tutulması yatırımcılar açısından güvence sağlamıştır. Dolayısıyla mukavelenin ilk maddesi, Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılda benimsediği imtiyaz esaslı madencilik politikasını açık bir şekilde yansıtmaktadır.

Maden Sahasının Tanımlanması

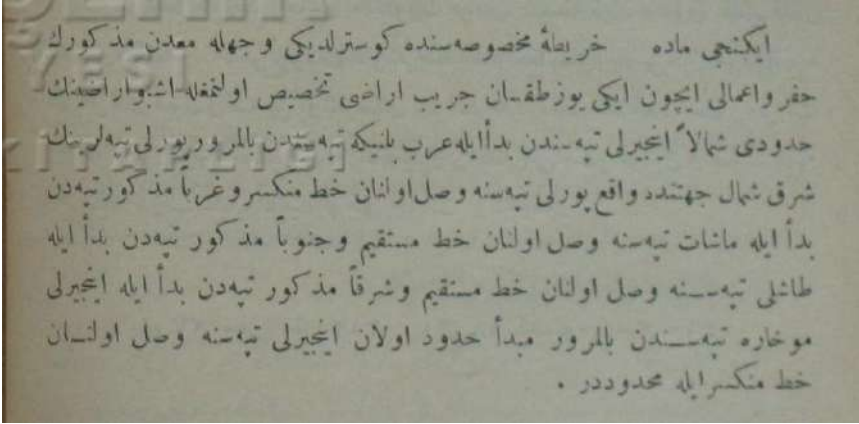
Mukavelenin İkinci Maddesi; imtiyaz alanının coğrafi sınırlarını ve işletmeye tahsis edilen arazi miktarını ayrıntılı biçimde belirlemektedir. Buna göre maden işletmesi için toplam 290 cerib büyüklüğünde bir arazi tahsis edilmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1910).

Osmanlı arazi ölçü sisteminde kullanılan cerib biriminin yaklaşık olarak 1.660 metrekareye tekabül ettiği dikkate alındığında, imtiyaz sahasının toplam büyüklüğü yaklaşık 481.400 metrekare (yaklaşık 48 hektar) civarına ulaşmaktadır. Bu durum, işletme sahasının yalnızca bir maden ocağından ibaret olmayıp cevher çıkarma, depolama, işleme ve muhtemel yardımcı tesisleri kapsayacak ölçekte planlandığını göstermektedir.

Resim 2: Mukavelenin Birinci Maddesi (Manavgat Krom Madeni, 1894, s. 1910)

Resim 3: Mukavelenin İkinci Maddesi (Manavgat Krom Madeni, 1894, s. 1910)

Mukavelede ayrıca imtiyaz sahasının sınırları yerel topoğrafik referans noktaları kullanılarak tarif edilmiştir. Buna göre maden sahası; kuzeyde İncirli Tepesi'nden Porlu Tepesi'ne, batıda Maşat Tepesi'ne, güneyde Taşlı Tepesi'ne ve doğuda tekrar İncirli Tepesi'ne ulaşan hat ile çevrelenen bir alanı kapsamaktadır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1910). Osmanlı maden imtiyaz mukavelelerinde sıklıkla görülen bu yöntem, modern koordinat sistemlerinin henüz kullanılmadığı bir dönemde arazi sınırlarının yerel coğrafi unsurlar üzerinden tanımlanmasını mümkün kılmıştır. Tepeler, dereler ve belirgin doğal sınırlar gibi topoğrafik işaretler

hem yerel idare hem de işletmeciler açısından sınırların fiilen tespit edilmesini kolaylaştıran unsurlar olarak işlev görmüştür. Bu bağlamda Manavgat krom madeni imtiyazı, hem süre bakımından uzun vadeli bir yatırım modelini temsil etmiş hem de işletme sahasının sınırlarının ayrıntılı biçimde belirlenmesi yoluyla devlet ile müteşebbisler arasında ortaya çıkabilecek mülkiyet ve kullanım ihtilaflarını önlemeyi amaçlayan bir hukuki düzenleme niteliği taşımıştır. Dolayısıyla söz konusu mukavele maddeleri, Osmanlı Devleti'nin maden kaynaklarının işletilmesine ilişkin idari ve hukuki mekanizmalarının yerel ölçekte nasıl uygulandığını göstermesi bakımından dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir.

Diğer Madenlerin Hariç Tutulması

Üçüncü Maddeye göre; krom madeninin bulunduğu sahada başka tür madenlere rastlanması durumunda bunların doğrudan ihale kapsamına dâhil edilmeyeceği belirtilmiştir. Bu tür madenlerin işletilmesi için ayrıca Maden Nizamnamesinin 35. maddesine göre işlem yapılması gerektiği ifade edilmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1911). Bu düzenleme, Osmanlı madencilik hukukunda maden türüne bağlı imtiyaz sisteminin uygulandığını göstermektedir. Yani bir maden için verilen imtiyaz, aynı sahada bulunan diğer madenleri doğrudan kapsamamaktadır. Bu uygulama sayesinde devlet, farklı maden türlerini ayrı ayrı ihale ederek gelirlerini arttırma imkânına sahip olmuştur denilebilir.

Arazi Bedeli ve Yıllık Ödemeler

Mukavenenin Dördüncü Maddesi, maden sahası için ödenecek yıllık bedeli düzenlemiştir. Buna göre her cerib arazi için 10 kuruş hesaplanarak toplam 2.900 kuruş yıllık ödeme yapılması istenmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1911). Bu ödeme, Osmanlı madencilik sisteminde uygulanan arazi kira bedeli niteliğindedir. Söz konusu bedelin her yıl Mart ayında Orman, Maden ve Ziraat Nezareti hesabına yatırılması gerekli kılınmıştır. Ödemelerin gecikmesi durumunda ise yıllık %9 faiz uygulanacağı belirtilmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1911). Bu durum, Osmanlı mali sisteminde kamu alacaklarının tahsilini güvence altına almak amacıyla kullanılan bir yöntemdir.

İşletme Hakları ve Yükümlülükleri

Manavgat Krom Madeni Mukavelesinde yer alan önemli hükümlerden biri de işletme hakları ve yükümlülükleridir. Osmanlı madencilik hukukuna göre; maden işletme imtiyazını alan kişi veya şirket, belirli

yükümlülükleri yerine getirmek zorunda bırakılmıştır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894). Bu yükümlülükler; maden sahasında üretim faaliyetlerinin başlatılması, üretimin belirli bir süre içinde gerçekleştirilmesi, devlet payının düzenli olarak ödenmesi ve işletmenin teknik kurallara uygun şekilde yürütülmesi çerçevesinde belirlenmiştir. Bu tür düzenlemeler, maden işletmelerinin yalnızca imtiyaz almak amacıyla faaliyet göstermesini engellemek için geliştirilmiştir. Osmanlı Devleti, maden sahalarının âtil kalmasını önlemek amacıyla belirli süreler içinde üretim yapılmasını zorunlu kılmıştır. Beşinci Madde, tahsis edilen arazinin yalnızca krom madeni işletmeciliği için kullanılabileceğini belirtmiştir. Bu düzenleme, Maden Nizamnamesinin ilgili maddelerine dayandırılmıştır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1911). Bu tür düzenlemeler sayesinde devlet, maden sahalarının başka amaçlarla kullanılmasını engellemeyi ve üretim faaliyetlerinin düzenli yürütülmesini sağlamayı amaçlamıştır. Maden işletmelerinin faaliyetleri aynı zamanda devlet görevlileri tarafından denetlenmiştir. Bu denetimler, maden üretiminin düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlamak ve devlet gelirlerinin doğru bir şekilde tahsil edilmesini garanti altına almak amacıyla yapılmıştır.

Devlet Payı ve Mali Düzenlemeler

Mukavelenin en önemli unsurlarından biri de devlet payının belirlenmesidir. Osmanlı madencilik sisteminde madenlerden elde edilen gelirlerin belirli bir kısmı devlet hazinesine aktarılmıştır. Bu uygulama, Osmanlı mali sisteminde yaygın olarak kullanılan mukataa sistemi ile yakından ilişkilidir. Mukataa sistemi, devlet gelirlerinin belirli bir bedel karşılığında özel kişilere devredilmesi esasına dayandırılmıştır. Madencilik sektöründe ise bu sistem genellikle maden işletmelerinden alınan vergi ve paylar aracılığıyla uygulanmıştır. Devlet payı genellikle üretim üzerinden alınan pay ve işletme imtiyazı karşılığında ödenen sabit ücret şeklinde alınmıştır. Bu uygulama sayesinde devlet hem maden işletmelerinden düzenli gelir elde etmiş hem de madencilik faaliyetlerini teşvik etmeye çalışmıştır. Mukavelenin Altıncı Maddesi, maden üretimi üzerinden alınacak vergileri ve böylece devlet payını düzenlemiştir. Buna göre çıkarılan kromdan; %12,5 devlet vergisi ve %5 Darülaceze payının alınması kararlaştırılmıştır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1911). Darülaceze payı, Osmanlı Devleti'nde sosyal yardım kurumlarının finansmanına katkı sağlayan bir gelir türüdür. Bu uygulama, madencilik faaliyetlerinin yalnızca ekonomik değil aynı zamanda sosyal politikalar açısından da önemli bir gelir kaynağı olduğunu göstermektedir.

İş Gücü ve Yerel Ekonomi

Madencilik faaliyetleri ekonomik üretimin yanı sıra yerel toplumların sosyal ve ekonomik yapısı açısından da önemli sonuçlar doğurmuştur. Maden işletmeleri genellikle buldukları bölgelerde yeni yerleşimlerin oluşmasına ve ekonomik faaliyetlerin artmasını da sağlamıştır. Osmanlı döneminde büyük maden merkezlerinde madenciler için özel yerleşim alanları oluşturulmuş ve maden işletmeleri çevresinde yeni ekonomik faaliyetler gelişmiştir. Özellikle Keban ve Ergani gibi maden merkezlerinde madencilik faaliyetlerinin bölgesel ekonomi üzerinde önemli etkileri olduğu bilinmektedir (Yüksel, 1997: 7-8).

Manavgat Krom Madeni Mukavelesi de bu açıdan değerlendirildiğinde, bölgedeki madencilik faaliyetlerinin yerel ekonomi üzerinde önemli etkiler oluşturduğu düşünülebilir. Maden işletmeleri hem iş gücü ihtiyacı meydana getirmiş hem de bölgesel ticaret faaliyetlerini artırmıştır. Bu beklentilerin yerine gelmesi için ise devletin ciddi tedbirler aldığı görülmektedir. Nitekim Yedinci Maddeye göre; imtiyaz sahipleri maden işletmesini iki yıl içinde faaliyete geçirmekle sorumlu tutulmuşlardır. Eğer bu süre içinde üretim başlatılmadığı takdirde imtiyazın Maden Nizamnamesinin 52. ve 53. Maddeleri gereğince iptal edileceği vurgulanmıştır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1911). Bu uygulama, Osmanlı madencilik hukukunda sıkça görülen işletme zorunluluğu ilkesinin bir yansımasıdır. Devlet, maden sahalarının yalnızca imtiyaz almak amacıyla elde tutulmasını engellemek istemiştir.

Vergi Ödeme Düzeni

Sekizinci Madde, maden üretiminden doğan vergilerin satış ve nakliye sırasında ödenmesini gerekli kılmıştır. Vergilerin zamanında ödenmemesi durumunda %9 faiz uygulanacağı belirtilmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1912). Bu düzenleme, devletin maden üretiminden elde ettiği gelirlerin güvence altına alınması amacıyla yapılmıştır. Dokuzuncu Maddeye göre de imtiyaz sahipleri, maden işletme fermanı için 150 Osmanlı altını harç ödemek zorunda bırakılmıştır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1912). Buna karşılık maden işletmesi için dışarıdan getirilecek makine ve ekipmanların gümrük vergisinden muaf tutulacağı belirtilmiştir. Bu düzenleme de Osmanlı Devleti'nin madencilik sektöründe teknolojik modernleşmeyi teşvik ettiğini göstermektedir.

Maden Nizamnamesine Bağlılık

Onuncu ve On Birinci maddeler, imtiyaz sahiplerinin Maden Nizamnamesi hükümlerine tamamen bağlı olduklarını belirtmektedir. Bu maddeler, mukavelelerin hukuki temelini doğrudan Osmanlı Maden Nizamnamesi olduğunu göstermektedir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1912).

MUKAVELENİN TEKNİK MADENCİLİK DÜZENLEMELERİNE YÖNELİK MADDELERİ

Mukavelelerin ikinci kısmı daha çok teknik madencilik düzenlemelerini içeren 17 maddeden oluşmuştur. Bu bölümde; maden haritalarının hazırlanması, mühendis raporları, yeni galerilerin açılması, iş güvenliği önlemleri, çevresel zararların tazmini, üretim raporlarının hazırlanması gibi konular ayrıntılı şekilde düzenlenmiştir.

Hukuki Tescil ve Sınırlandırma Süreci

Birinci madde, maden sahasının hukuki tescil ve sınırlandırma sürecini düzenlemiştir. Buna göre söz konusu maden sahası için hazırlanan üç nüsha mevki haritasından birinin Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti Fen Odası'nda muhafaza edileceği, ikincisinin mahallî idareye gönderileceği, diğerinin ise madenin mültezimleri olan Hüseyin, Yusuf Asım ve İbrahim Ethem Efendilere teslim edileceği belirtilmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1913). Böylece hem merkezî idare ve yerel yönetim hem de işletmeciler nezdinde aynı haritanın kayıt altına alınması sağlanarak hukuki ihtilafların önüne geçilmesi amaçlanmıştır.

Mukavele metninde ayrıca imtiyaz fermanın verildiği tarihten itibaren altı ay içerisinde maden sahasının sınırlarının fiilen işaretlenmesi zorunlu tutulmuştur. Bu işlem sırasında yapılacak bütün masrafların işletmecilere ait olacağı belirtilmiştir. Söz konusu sınır belirleme işleminin, Maden Nizamnamesinin 51. maddesi hükümlerine uygun olarak, yerel hükümet temsilcileri ve mühendisler tarafından gerçekleştirileceği ifade edilmiştir. Bu kapsamda haritada gösterilen sınırlar boyunca, zamanla bozulmayacak nitelikte alamet-i mahsusa (özel işaret veya sınır taşı) dikilmesi gerekeceği de vurgulanmıştır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1913). Alınan karara göre; sınır tespit işleminin tamamlanmasının ardından durum, vilayet ve madenin bulunduğu kazanın resmi kayıt defterlerine geçirilecektir. Ardından bütün işlemleri içeren üç nüsha zabıt varakası düzenlenecek; bu belgeler vilayet

tarafından görevlendirilen memurlar ile işletmeciler tarafından müştereken mühürlenecektir. Bu belgelerden bir nüshası, hazırlanan mazbata ile birlikte Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti'ne gönderilecektir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1913). Bu düzenleme, Osmanlı maden idaresinde merkezi denetimin sağlanması bakımından önemli bir bürokratik mekanizmayı yansıtmaktadır.

Birinci Madde bu yönüyle yalnızca maden imtiyazının verilmesini değil aynı zamanda maden sahasının hukuki sınırlandırılması, merkezi ve yerel idare kayıtlarına geçirilmesi ve işletme hakkının resmen tescil edilmesini düzenleyen bir prosedür ortaya koymaktadır. Bu tür hükümler, XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı maden idaresinde yaygınlaşan harita, mühendislik ve bürokratik kayıt sistemine dayalı modern maden yönetiminin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

İşletmecilerin Mali Yükümlülükleri

Mukavelenin İkinci Maddesi, işletmecilerin mali yükümlülüklerini düzenlemiştir. Buna göre Hüseyin, Yusuf Asım ve İbrahim Ethem Efendiler, Maden Nizamnamesinin 55, 56 ve 57. maddelerinde belirtilen hükümler doğrultusunda gerekli mali yükümlülükleri yerine getirmekle mükellef tutulmuştur. Maden imtiyazlarının verilmesi sırasında alınan çeşitli harç ve resimler, maden sahasının ölçülmesi, sınırlarının belirlenmesi ve işletme hakkının resmî kayda geçirilmesi gibi işlemler karşılığında alınan devlet gelirleri kapsamında değerlendirilmektedir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1914).

Osmanlı maden hukukunda bu tür mali yükümlülükler, devletin maden kaynakları üzerindeki egemenlik hakkının bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Maden sahası özel girişimciler tarafından işletilse dahi devlet hem imtiyaz verilmesi sırasında hem de işletme süresince çeşitli vergi ve harçlar aracılığıyla gelir elde etmiştir. Dolayısıyla İkinci madde, maden imtiyazı sisteminin mali boyutunu düzenleyerek devlet ile müteşebbisler arasındaki ekonomik ilişkinin hukuki çerçevesini belirlemiştir.

Maden İşletmesinde Gerçekleştirilecek Teknik Müdahaleler

Mukavelenin Üçüncü Maddesi, maden işletmesinde gerçekleştirilecek teknik müdahalelerin devlet denetimi altında yapılmasını düzenlemiştir. Maddeye göre, işletilmekte olan maden galerilerine ulaşmak veya havalandırma sağlamak amacıyla yer yüzeyinden yeni yollar, kuyular veya bacalar açılması gerektiğinde, işletmecilerin bu işlemleri doğrudan

gerçekleştirmeleri mümkün değildir. Öncelikle işletmeciler, yapılması planlanan müdahaleyi açıklayan istida (dilekçe) ve layihalarını (proje/teklif metni) hazırlayarak Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti'ne sunmakla yükümlü tutulmuştur (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1914). Başvurunun ardından maden sahasında bir keşif (teknik inceleme) gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu incelemenin, devlet adına görev yapan maden mühendisi tarafından yapılacağı ve elde edilen bulgular doğrultusunda nezaretin nihai kararına göre işlem yürütüleceği belirtilmiştir. Başka bir ifadeyle, söz konusu teknik müdahaleler ancak ilgili nezaretin uygun görmesi ve gerekli resmî ruhsatın alınması halinde gerçekleştirilebilecektir. Ruhsat alınmadan herhangi bir kuyu, galeri ya da havalandırma bacası açılması kesin olarak yasaklanmıştır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1914). Bu düzenleme, Osmanlı maden hukukunda giderek kurumsallaşan teknik denetim ve mühendislik kontrolü mekanizmasının önemli bir göstergesidir. Özellikle 1869 yılında yürürlüğe giren Maadin Nizamnamesi, maden işletmelerinde yapılacak yeni kazıların, galerilerin veya havalandırma sistemlerinin devlet mühendisleri tarafından incelenmesini zorunlu kılmıştır. Böylece maden işletmesinin güvenliği ve maden rezervlerinin plansız ve kontrolsüz biçimde tüketilmesi engellenmek istenmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1914).

Maden İşletmesinin Genişletilmesi

Mukavenenin Dördüncü Maddesi, maden işletmesinin genişletilmesi veya mevcut işletme sahası dışında yeni bir maden şubesinin açılması durumunda izlenecek idari ve teknik prosedürü düzenlemiştir. Buna göre; mevcut krom madeninin temel işletme faaliyetleri dışında yeni bir damar veya üretim kolunun açılması arzu edildiği takdirde, bu yeni şube için ayrıca özel bir harita (harita-i mahsus) hazırlanması zorunlu tutulmuştur. Söz konusu harita, mevcut imtiyaz sahasını gösteren ana haritaya bağlı olacak şekilde düzenlenecek ve yeni işletme alanının sınırlarını açık biçimde ortaya koyacaktır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1914). Hazırlanan bu harita ile birlikte planlanan faaliyetleri açıklayan layiha (teknik proje veya rapor) da düzenlenecek ve her iki belge işletmeciler tarafından Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti'ne sunulacaktır. Böylece yeni açılması planlanan maden kolu, devletin teknik ve idari denetimine tabi tutulmuştur.

Maddeye göre söz konusu layihayı değerlendirme yetkisi tamamen nezarete aittir. İlgili nezaret, sunulan projeyi kabul edebilir, gerekli gördüğü değişiklikleri yapabilir veya işletme koşullarına uygun görmemesi halinde tamamen reddedebilir. Bu hüküm, maden işletmesinin genişletilmesi sürecinde işletmecilerin tek taraflı tasarrufta bulunmalarını engelleyen bir düzenleme niteliğindedir. Bu madde, Osmanlı maden hukukunun iki önemli yönünü ortaya koymaktadır. Birincisi, maden işletmelerinin genişletilmesi veya yeni damarların işletmeye açılması sürecinin teknik planlama ve haritalandırma esasına dayandırılmasıdır. İkincisi ise devletin, imtiyaz verilmiş olsa dahi maden sahasında yapılacak yeni faaliyetler üzerinde nihai karar mercii olarak kalmaya devam etmesidir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin maden kaynaklarını özel girişimcilere devretmekten ziyade onları devlet kontrolü altında işletilen stratejik kaynaklar olarak gördüğünü göstermektedir. Harita hazırlanması, layihaların incelenmesi ve merkezî idarenin nihai karar yetkisi, Osmanlı maden idaresinin modernleşme sürecinde oluşturduğu denetim araçlarının başlıca unsurları arasında yer almaktadır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1914). Dolayısıyla Dördüncü Madde, maden işletmesinin genişleme süreçlerini düzenleyen ve bu süreçleri devlet denetimi altında tutmayı amaçlayan bir hüküm olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle madde, Osmanlı maden imtiyaz sisteminde teknik planlama, bürokratik izin mekanizması ve merkezî kontrolün birleştiği hukuki bir düzenleme niteliği taşımaktadır.

Mülkiyet Zararlarına İlişkin Hukuki Sorumluluk

Mukavelenin Beşinci Maddesi, maden işletmesinin faaliyetleri sırasında ortaya çıkabilecek mülkiyet zararlarına ilişkin hukuki sorumluluğu düzenlemiştir. Maddeye göre, maden işletmecileri olan Hüseyin, Yusuf Asım ve İbrahim Ethem Efendiler, yürütülen madencilik faaliyetleri sonucunda çevrede bulunan taşınmaz mülk sahiplerine verilebilecek her türlü zarar ve ziyandan sorumlu tutulmuştur. Bu hüküm, 1869 Maadin Nizamnamesinin otuz altıncı maddesine dayanmakta ve maden işletmelerinin çevresindeki özel mülkiyet alanları üzerindeki etkilerini düzenleyen hukuki çerçeveyi ortaya koymaktadır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1914). Hükme göre; arazi çökmesi, su kaynaklarının zarar görmesi, tarım arazilerinin tahrip edilmesi veya diğer fiziki etkiler şeklinde ortaya çıkabilecek olan maden işletmesi sırasındaki zararların oluşması halinde ilgili taşınmazların sahipleri (eshab-ı emlak) zararın tazmin edilmesini talep etme hakkına sahip olmuştur. Zararın

kapsamı ve tazminat miktarının ise yetkili mahkeme tarafından belirleneceği ve verilen karar doğrultusunda işletmeciler tarafından ödeneceği ifade edilmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1914).

Yukarıdaki hüküm, Osmanlı maden hukukunda devletin yalnızca maden işletmelerini düzenlemekle kalmadığını aynı zamanda maden faaliyetleri ile özel mülkiyet hakları arasındaki dengeyi korumayı amaçladığını göstermektedir. Maden imtiyazı verilmiş olsa da işletmeciler, çevredeki mülk sahiplerinin haklarını ihlal edemez; meydana gelen zararları telafi etmekle yükümlü tutulurlar. Böylece maden işletmeciliği faaliyetleri, özel mülkiyet düzeniyle uyumlu bir hukuki çerçeve içerisinde yürütülmek zorundadır. Maden işletmesinden doğan zararların yargı mercileri tarafından değerlendirilmesi ve tazminatın mahkeme kararıyla belirlenmesi, devletin bu alanda yargısal denetimi devreye soktuğunu göstermektedir. Bu düzenleme, maden imtiyazlarının mutlak bir kullanım hakkı vermediğini aksine kamu otoritesinin belirlediği hukuki sınırlar içinde işletilebileceğini ortaya koymaktadır.

Güvenlik, İzin ve Hukuki Sorumluluk Mekanizmaları

Mukavelenin Altıncı Maddesi, maden işletmesinin yerleşim alanlarına yakın bölgelerde yürütülmesi durumunda uygulanacak güvenlik, izin ve hukuki sorumluluk mekanizmalarını düzenlemektedir. Maddeye göre, maden faaliyetlerinin çevrede bulunan ebniye (binalar) ve menazil (meskenler) altına doğru ilerlemesi gerektiği durumlarda, işletmecilerin bu tür faaliyetlere doğrudan başlamaları mümkün değildir. Öncelikle maden işletmecileri ile söz konusu yapıların sahipleri veya kullanıcılarının ifadeleri alınacaktır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1915). Böylece hem işletmecilerin hem de mülk sahiplerinin görüşleri resmî kayıt altına alınarak olası ihtilafların önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Bu işlemin ardından madencilik faaliyetleri sonucunda ortaya çıkabilecek zararların karşılanmasını teminat altına almak amacıyla işletmecilerin kefalet göstermeleri gerekli kılınmıştır. Başka bir ifadeyle, muhtemel zararların tazmin edilmesini güvence altına alan mali bir teminat verilmeden bu tür faaliyetlere izin verilmemiştir. Kefalet işlemi tamamlandıktan sonra konu hükümet mühendisinin hazırlayacağı teknik layihaya veya mahalli idarenin yapacağı bildirimlere dayanarak değerlendirileceği vurgulanmış, nihai kararın ise Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti tarafından verileceği belirtilmiştir. (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1915).

Madde ayrıca kefalet ve tazminat konularında ortaya çıkabilecek ihtilafların çözüm merciini de belirlemiştir. Buna göre; bu tür anlaşmazlıklar Osmanlı yargı sisteminde modern hukuk mahkemeleri olarak işlev gören Mehakim-i Nizamiye tarafından karara bağlanacaktır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1915). Böylece maden işletmesi ile mülk sahipleri arasında doğabilecek hukuki sorunların yargı yoluyla çözülmesi sağlanmıştır.

Maddenin son kısmı ise kamu güvenliği bakımından önemli bir sınırlama getirmektedir. Eğer yapılması planlanan madencilik faaliyetlerinin söz konusu yapıların sağlamlığına zarar vereceği veya genel güvenliği tehdit edeceği teknik incelemeler sonucunda ortaya çıkarsa bu tür faaliyetler tamamen yasaklanacağı ifade edilmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1915). Devlet, maden işletmesini teşvik etmekle birlikte, yerleşim alanlarının güvenliği söz konusu olduğunda müdahale yetkisini saklı tutmuştur. Bu madde ile maden faaliyetlerinin meskûn alanlara zarar vermesinin önlenmesi, mühendis incelemesi ve merkezî idare onayı olmadan madencilik faaliyetlerinin yapılamaması, mülk sahipleri ile işletmeciler arasındaki ihtilafların nizamiye mahkemelerinde görülmesi sağlanmaya çalışılmıştır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1915). Bu bakımdan Altıncı Madde, Osmanlı Devleti'nin maden işletmelerini yalnızca ekonomik faaliyetler olarak değil aynı zamanda şehir güvenliği, özel mülkiyet hakları ve kamu düzeni ile ilişkili bir idari alan olarak düzenlediğini göstermektedir.

Kamu Altyapısı ve Ulaşım Hatları ile İlgili Düzenleme

Mukavelenin Yedinci Maddesi, maden işletmesinin kamu altyapısı ve ulaşım hatları ile olan mesafesini düzenleyerek kamu güvenliği ve altyapı korumasını esas alan bir hüküm getirmiştir. Maddeye göre; söz konusu krom madeninde yürütülecek madencilik faaliyetlerinin suyolları, bentler, çeşmeler, şose yolları ve demiryollarına en az yüz elli metre mesafede gerçekleştirilmesi gerekmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1915). Bu düzenleme, maden işletmesinin yer altı ve yer üstü faaliyetlerinin kamuya ait altyapı unsurlarına zarar vermesini önlemeyi amaçlamıştır. Buna göre; eğer maden faaliyetlerinin bu belirtilen mesafeden daha yakın bir noktada yürütülmesi zorunlu hale gelirse mukavelenin önceki maddelerinde belirtilen idari ve teknik prosedürlerin aynen uygulanması gerekmektedir. Özellikle bir önceki maddede yer alan hükümler doğrultusunda, böyle bir durumda gerekli incelemelerin

yapılması, mühendis raporlarının hazırlanması ve ilgili makamların izninin alınması zorunlu tutulmuştur. Bu bağlamda nihai değerlendirme yetkisi yine Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti'ne ait olmuştur (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1915). Maddenin son kısmında özellikle “emniyet-i umumiyenin vikaye ve muhafazası” ifadesi vurgulanarak kamu güvenliğinin korunmasına azami dikkat gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1915). Yedinci Madde, Osmanlı maden idaresinin modernleşme sürecinde ortaya çıkan kamu güvenliği odaklı düzenleyici yaklaşımın önemli bir örneğini teşkil etmektedir.

Maden İşletmesinde Uygulanacak Üretim Yöntemleri

Mukavelenin Sekizinci Maddesi, maden işletmesinde uygulanacak üretim yöntemlerinin zaman içinde ortaya çıkabilecek teknik veya pratik ihtiyaçlara göre değiştirilmesi ve iyileştirilmesi sürecini düzenlemiştir. Maddeye göre, öngörülmeleyen bazı sebeplerden dolayı maden işletmesinde kullanılan imalat usullerinin değiştirilmesi veya düzeltilmesi gerektiği takdirde belirli bir idari prosedürün izlenmesi zorunlu tutulmuştur (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1915). Bu durumda maden işletmecileri, yapılması gerekli görülen değişiklikleri içeren bir istida (dilekçe) hazırlayarak başvuruda bulunacaklardır. Bununla birlikte söz konusu değişikliklerin teknik gerekçelerini ortaya koyan bir mühendis layihası da hazırlanacaktır. Mühendis tarafından hazırlanan bu teknik rapor ve mültezimlerin talebi, yerel hükümet tarafından değerlendirilerek ilgili makamlara inha (resmî teklif veya bildirim) edilecektir. Bu sürecin sonunda maden işletmesinin temel esaslarına uygun olacak şekilde gerekli ıslahat ve düzenlemeler uygulanacaktır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1915). Madde, özellikle maden işletmesinin ilk aşamada belirlenen yöntemlerle sınırlı kalmadığını, gerekli görüldüğünde teknik ve idari değerlendirmeler sonucunda üretim yöntemlerinin güncellenebileceğini ortaya koymaktadır. Sekizinci Madde aynı zamanda maden işletmesinin yönetiminde işletmeciler, teknik uzmanlar, yerel idare ve merkezî yönetim olmak üzere üçlü bir denetim mekanizmasının varlığını göstermektedir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1915).

Maden İşletmesinde Kullanılmakta Olan Kuyu, Galeri ve Mağaralar

Mukavelenin Dokuzuncu Maddesi, maden işletmesinde kullanılmakta olan kuyu, galeri ve mağaraların terk edilmesi veya işletmeden çıkarılması durumunda uygulanacak güvenlik ve düzenleme prosedürünü belirlemiştir. Bu maddeye göre, maden faaliyetleri sırasında yüzeyde açılmış bulunan kuyuların veya yer altı galerilerinin artık kullanılmaması gerektiğinde, bunların kontrolsüz şekilde terk edilmesine izin verilmemiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1915). Bu tür durumlarda söz konusu kuyu ve mağaraların kapatılması işleminin, Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti tarafından belirlenen usul ve talimatlara göre gerçekleştirileceği ifade edilmiştir. Buna göre; ilgili nezaretin göstereceği teknik yöntem doğrultusunda, terk edilen maden açıklıklarının mahreçleri kapatılacak (setr edilecek) ve doldurulacaktır (imla edilecektir) (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1915). Böylece insanlar ve hayvanlar için tehlike oluşturabilecek açık maden boşluklarının ortadan kaldırılması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu madde ayrıca işlemler sırasında ortaya çıkacak bütün masrafların işletmecilere ait olacağını açıkça belirtmiştir. Başka bir ifadeyle, maden sahasında açılan kuyuların veya galerilerin güvenli biçimde kapatılması devlet tarafından değil maden imtiyazını kullanan işletmeciler tarafından finanse edilecektir. Bu düzenleme, maden işletmeciliğinden doğan teknik ve çevresel sorumlulukların işletmecilere ait olduğunu gösteren önemli bir hukuki hükümdür. Nitekim Dokuzuncu Madde, Osmanlı maden hukukunda üretim aşamasıyla birlikte maden işletmesinin sona ermesi veya belirli galerilerin terk edilmesi durumunda uygulanacak rehabilitasyon ve güvenlik önlemlerinin de düzenlendiğini göstermektedir.

Galerilerin Güvenliği

Mukavelenin Onuncu Maddesi, maden işletmesinde kullanılan galerilerin güvenliği ve işlevselliğine ilişkin teknik düzenlemeleri kapsamıştır. Maddeye göre, maden işletmecileri, cevherin çıkarılması için kullanılan galeriler ile su tahliyesine mahsus galerilerin girişlerine gerekli teknik donanımı yerleştirmekle yükümlü sayılmıştır. Özellikle cevher ihracına mahsus mağaralar ile su yollarının bulunduğu galerilerin ağızlarına, üretim faaliyetlerinin güvenli biçimde yürütülmesini sağlayacak sağlam ve emniyetli makinelerin yerleştirilmesi zorunlu tutulmuştur (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1915). Bu

hüküm, madencilik faaliyetlerinde iki temel teknik ihtiyacın düzenlenmesini hedeflemiştir. Bunlardan ilki, çıkarılan cevherin yer altından yüzeye güvenli ve düzenli biçimde taşınmasıdır. Maden galerilerinin ağızlarına yerleştirilecek mekanik düzenekler veya makineler, cevherin nakliyesini kolaylaştırarak üretim sürecinin sürekliliğini sağlamaktadır. İkinci husus ise yer altı madenciliğinde sıklıkla karşılaşılan yer altı sularının tahliyesi meselesidir. Suyun galerilerden uzaklaştırılması için uygun mekanik sistemlerin kurulması hem üretimin aksamamasını hem de iş güvenliğinin sağlanmasını mümkün kılmaktadır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1915). Bu yönüyle Onuncu Madde maden işletmecilerinin teknik altyapı kurma yükümlülüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

Madenler Arasında Sınır İlişkisi

Mukavelenin On Birinci maddesi, maden işletme sahasının komşu madenlerle olan sınır ilişkisini düzenleyen bir hüküm niteliğindedir. Maddeye göre, işletilmekte olan maden sahasının sınırlarına bitişik başka bir maden yatağının bulunması halinde, iki madenin birbirine doğrudan bağlanması veya birleşmesi sonucu ortaya çıkabilecek zararların önlenmesi amacıyla belirli bir koruma alanı bırakılması zorunlu tutulmuştur (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1916). Bu çerçevede, iki maden sahasının birleşme ihtimalinin bulunduğu sınır bölgelerinde yer alan maden yataklarının bir kısmının işletilmeksizin terk edileceği belirtilmiştir. Böyle bir düzenleme, özellikle yer altı galerilerinin birbirine bağlanması sonucunda ortaya çıkabilecek çökme, su baskını veya havalandırma sorunları gibi teknik riskleri önlemeye yöneliktir. Maddeye göre bırakılacak alanın genişliği ve kapsamı işletmecilerin takdirine bırakılmamış, doğrudan doğruya Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti tarafından belirlenecek şekilde düzenlenmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1916). Böylece iki maden işletmesi arasındaki sınır bölgelerinde uygulanacak teknik önlemler devlet denetimi altında tutulmuştur. Özellikle sınır bölgelerinde bırakılması zorunlu tutulan koruyucu alanlar, madencilik faaliyetlerinin güvenli şekilde yürütülmesini sağlamak bakımından önemli bir mühendislik tedbiri niteliğindedir.

Farklı Türde Madenlerin Ortaya Çıkması Durumunda Uygulanacak Hukuki ve İdari Düzenleme

On İkinci Maddeye göre, krom madeni için tahsis edilmiş olan imtiyaz sahası içinde krom dışında başka bir madenin keşfedilmesi ve bu madenin

başka bir talip veya işletmeciye ihale edilmesi mümkündür. Bu durumda yeni işletmenin faaliyetlerini sürdürebilmesi için söz konusu maden sahasına erişimin mevcut krom madeni galerilerinden geçmesi gerektiği takdirde, krom madeni işletmecileri bu duruma herhangi bir şekilde engel olamayacaktır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1916). Bu hüküm, maden imtiyazının belirli bir maden türüne ilişkin olduğunu ve aynı arazi içerisinde farklı maden türlerinin ayrı ayrı imtiyazlara konu olabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla krom madeni için verilen imtiyaz, o sahada ortaya çıkabilecek diğer maden türleri üzerinde mutlak bir hak sağlamamaktadır. Böylece Osmanlı maden hukukunda aynı sahada birden fazla maden türünün farklı işletmeciler tarafından işletilmesi mümkün kılınmıştır.

On İkinci Madde aynı zamanda bu tür durumlarda ortaya çıkabilecek zararların veya kullanım ihtilaflarının nasıl çözüleceğini de düzenlemiştir. Maden işletmesinin faaliyetleri sırasında krom madeni işletmesine herhangi bir zarar veya kayıp doğarsa ortaya çıkan tazminat meselesi öncelikle imtiyaz sahipleri arasında karşılıklı rıza ile çözümlenmeye çalışılacaktır. Taraflar arasında anlaşma sağlanamadığı takdirde ise zarar miktarı uzman kişiler (ehl-i vukuf) tarafından belirlenecek ve nihai karar Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti tarafından verilecektir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1916). Bu düzenleme, Osmanlı maden hukukunda maden mülkiyeti ile işletme hakkı arasındaki ayrımı açık biçimde ortaya koymaktadır. Devlet, madenlerin nihai sahibi olarak farklı maden türlerini ayrı imtiyazlara konu edebilmekte ve gerektiğinde aynı sahada birden fazla işletmenin faaliyet göstermesine izin verebilmektedir. Bu bağlamda devlet, maden kaynaklarının kullanımını koordine eden ve olası ihtilafları çözen merkezi otorite konumundadır.

Altyapı ve Bayındırlık Faaliyetlerinin Hukuki Statüsü

Mukavelenin On Üçüncü Maddesi, maden imtiyaz sahası içerisinde kamu yararı doğrultusunda gerçekleştirilecek altyapı ve bayındırlık faaliyetlerinin hukuki statüsünü düzenlemiştir. Buna göre, maden imtiyazı verilen alanın sınırları içerisinde ilerleyen zamanlarda bir demiryolu geçirilmesi, kamu yararına bir yol (tarik) açılması veya benzeri bir bayındırlık faaliyetinin gerçekleştirilmesi gerektiği takdirde, maden işletmecileri bu tür girişimlere karşı herhangi bir itiraz veya muhalefet hakkına sahip değildir. Aynı şekilde, söz konusu işletmecilerin bu faaliyetler nedeniyle devletten doğrudan bir tazminat talebinde bulunma

yetkileri de bulunmamaktadır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1916).

Yukarıdaki hüküm, maden imtiyazının kamu yararı karşısında sınırlı bir hak niteliği taşıdığını açıkça ortaya koymaktadır. Devlet, stratejik öneme sahip altyapı projelerini gerçekleştirme yetkisini saklı tutmuş ve bu tür projelerin maden işletmesi tarafından engellenmesini hukuken geçersiz saymıştır. Bu yaklaşım, özellikle XIX. Yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin hız kazanan demiryolu inşaatları ve ulaşım altyapısı politikaları bağlamında değerlendirildiğinde büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte madde, tamamen tek taraflı bir düzenleme getirmemektedir. Eğer yapılacak demiryolu veya yol inşaatı doğrudan madenin asıl krom yatakları veya cevher çıkış mahreçleri üzerinden geçmek zorunda kalırsa bu durumda ortaya çıkabilecek zarar ve ziyanın karşılanması istenmiştir. Böyle bir durumda zarar miktarının ilgili mahkeme tarafından yapılacak inceleme sonucunda belirleneceği ve mahkemenin vereceği hüküm doğrultusunda sorumlu taraf tarafından tazmin edileceği ifade edilmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1916). Bu bağlamda On Üçüncü Madde, Osmanlı Devleti'nin maden imtiyazlarını tanıırken aynı zamanda bayındırlık ve ulaşım politikalarının önceliğini koruyan bir hukuki denge kurmaya çalıştığını göstermektedir. Özellikle demiryollarının imparatorluk ekonomisinde giderek artan stratejik rolü göz önünde bulundurulduğunda, bu tür hükümler devletin altyapı yatırımlarının önündeki hukuki engelleri ortadan kaldırmayı amaçlayan düzenlemeler olarak değerlendirilebilir.

Rüsum-u Nisbiyenin Tahsili ve Bu Gelirlerin İdari Takibi

Mukavelenin On Dördüncü Maddesi, maden işletmesinden elde edilen cevher üzerinden alınacak nisbî resimlerin (rüsum-u nisbiye) tahsili ve bu gelirlerin idari takibini düzenlemiştir. Maddeye göre söz konusu krom madeninden elde edilecek üretim üzerinden alınacak vergilerin tahsil yetkisi Konya Vilayetine bırakılmıştır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1916). Bu durum, Osmanlı maden idaresinde merkezî düzenlemeler ile vilayet idaresi arasında kurulan mali iş bölümü açısından dikkat çekicidir.

Madde hükmüne göre maden işletmecileri olan Hüseyin, Yusuf Asım ve İbrahim Ethem Efendiler, çıkarılan cevherin miktarını düzenli biçimde kayda geçirmek ve bunu ilgili makamlara bildirmekle yükümlü tutulmuştur. Bu kapsamda işletmeciler, maden sahasından çıkarılan cevher

miktarını gösteren cetveller ve icmal listeleri hazırlayarak yetkili makamlara sunmayı da kabul etmişlerdir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1916). Bu uygulama, üretim miktarının devlet tarafından denetlenmesini ve buna bağlı olarak alınacak verginin doğru biçimde hesaplanmasını sağlamaya yönelik bir mali kontrol mekanizmasıdır.

Madde ayrıca yukarıda yer verilen yükümlülüğün dayanağını oluşturan hukuki düzenlemeyi de açıkça belirtmektedir. Buna göre söz konusu bildirim yükümlülüğü, 1869 Maden Nizamnamesinin 44. ve 48. maddelerinde belirtilen hükümler doğrultusunda yerine getirilecektir. Bu maddeler, maden işletmecilerinin çıkardıkları cevher miktarını düzenli olarak beyan etmelerini ve buna bağlı olarak ödenmesi gereken nisbî resimlerin hesaplanmasını öngören düzenlemeleri içermektedir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1916). On Dördüncü Madde bu yönüyle Osmanlı maden idaresinde üretim ve mali denetim arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Maden işletmecilerinin üretim miktarını ayrıntılı biçimde raporlamak zorunda olmaları, devletin maden gelirleri üzerindeki kontrolünü güçlendiren bir uygulamadır. Bu sayede hem çıkarılan cevher miktarı hem de buna bağlı olarak tahsil edilecek vergi gelirleri düzenli biçimde takip edilebilmektedir. Sonuç itibarıyla On Dördüncü Maddenin, Osmanlı maden idaresinin yalnızca teknik ve idari düzenlemelerden ibaret olmadığını; aynı zamanda üretim verilerinin düzenli raporlanması ve vergi tahsilatının sistemli biçimde yürütülmesine dayanan mali bir kontrol mekanizması içerdiğini ifade etmek mümkündür. Bu hüküm, imparatorlukta maden işletmelerinin devlet gelirleri açısından taşıdığı ekonomik önemin açık bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Maden İşletmesinin Mali Denetimi ve Vergi Yükümlülükleri

Mukavelenin On Beşinci Maddesi, maden işletmesinin mali denetimi ve vergi yükümlülüklerinin yerine getirilmesine ilişkin yaptırımları düzenlemiştir. Bu madde, özellikle maden üretimine dair hazırlanması gereken hesap cetvellerinin zamanında sunulmaması veya kasıtlı olarak yanlış bildirilmesi durumunda uygulanacak cezai ve mali müeyyideleri ortaya koymuştur. Maddeye göre maden işletmecileri, bir önceki maddede belirtilen üretim cetvellerini belirlenen süre içinde yetkili makamlara teslim etmek zorunda bırakılmıştır. Bu cetvellerin zamanında teslim edilmediği takdirde 1869 Maden Nizamnamesinin kırk dokuzuncu maddesi gereğince işletmecilerden beş yüzlük Osmanlı altınından yirmi

beş yüzlük Osmanlı altınına kadar değişen bir para cezası tahsil edileceği vurgulanmıştır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1917). Bu hüküm, maden işletmelerinin üretim verilerini düzenli biçimde bildirmelerini zorunlu kılan mali disiplin mekanizmasının bir parçasıdır.

Bu madde ayrıca daha ağır bir ihlali de düzenlemiştir. Şayet işletmecilerin hazırladığı cetvellerde gerçek üretim miktarının kasıtlı olarak gizlendiği ve çıkarılan cevher miktarının bilinçli biçimde eksik gösterildiği tespit edilirse bu durum kaçak üretim veya vergi kaçırma olarak değerlendirilmiştir. Böyle bir durumda devlete ödenmesi gereken vergi ve resimlerin eksik kalan kısmının iki katı olarak tahsil edileceği ayrıca kamu hukukuna ilişkin yönü nedeniyle meselenin ceza mahkemesine intikal ettirileceği belirtilmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1917). Bununla birlikte madde, vergi ve para cezalarının ödenmemesi durumunda uygulanacak idari süreci de ayrıntılı biçimde belirlemektedir. Eğer işletmeciler vergi borçlarını veya hükmedilen para cezalarını ödemekte direnç gösterirlerse ilgili vilayet tarafından kendilerine resmî ve yazılı bir tebligat yapılacak ve borçların ödenmesi için iki ayı geçmemek üzere bir süre tanınacaktır. Verilen süre içinde borcun tamamen ödenmemesi halinde ise 1869 Maden Nizamnamesinin ellinci maddesi gereğince devlet, alacağını cebren tahsil etme (istifa-yı deyn) yoluna gidecektir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1917). On Beşinci Madde, Osmanlı maden idaresinde mali kontrolün yalnızca beyana dayalı bir sistem olmadığını; aynı zamanda güçlü cezai ve idari yaptırımlarla desteklendiğini göstermektedir. Bu sebeple maddenin, Osmanlı Devleti'nin maden işletmelerinden elde ettiği gelirleri güvence altına almak amacıyla oluşturduğu mali denetim ve yaptırım sisteminin önemli bir örneğini teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Çıkarılan Madenlerin Nakli, Tartımı ve Bu Süreçte Uygulanacak Vergi ve İzin Prosedürleri

Maden sahasından çıkarılan cevherin nakli, tartımı ve bu süreçte uygulanacak vergi ve izin prosedürleri On Altıncı Madde ile düzenlenmiştir. Maddeye göre söz konusu krom madeninden çıkarılan cevher, ihracat veya sevkiyat amacıyla öncelikle belirtilen iskeleye nakledilecektir. Bu noktada cevher, Maden Nizamnamesinin kırk yedinci maddesi hükümlerine uygun şekilde tartılacak ve üretim miktarı resmi olarak tespit edilecektir. (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894:

1917). Tartım işleminin ardından çıkarılan cevher üzerinden alınması gereken rüsum-u nisbiye (maden vergisi) ile gümrük resmi ödenecek ve sevkiyat için gerekli olan mürur tezkiresi (nakil izni) alınacaktır. Bu işlemler tamamlandıktan sonra maden işletmecileri, cevheri istedikleri pazarlara veya sevk noktalarına göndermekte serbest olacaktır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1917). Böylece maden cevherinin ticareti ve nakli, devletin mali ve idari denetimi altında gerçekleştirilecektir.

Madde aynı zamanda bu prosedürlere aykırı davranılması durumunda uygulanacak yaptırımları da açık biçimde belirlemektedir. Eğer cevher, gerekli izin ve mürur tezkiresi alınmadan başka bir yere sevk edilirse veya nakil sırasında bu durum tespit edilirse işletmeciler hakkında Maden Nizamnamesinin kırk dokuzuncu maddesi hükümleri uygulanacaktır. Bu hüküm, maden üretiminin kayıt dışı biçimde satılmasını veya vergiden kaçırılmasını engellemeyi amaçlayan önemli bir mali kontrol mekanizmasıdır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1917). On Altıncı Madde bu yönüyle Osmanlı maden idaresinin üretimden pazara kadar uzanan tüm süreci denetim altına aldığı göstermektedir.

Sözleşmenin Hukuki Bağlayıcılığı

Mukavelenin On Yedinci ve son maddesi, söz konusu maden imtiyazına ilişkin şartnamenin hukuki bağlayıcılığı ve işletmecilerin bu düzenlemelere uyma yükümlülüğünü ortaya koyan genel bir hüküm niteliğindedir. Maddeye göre, krom madeni imtiyazına ilişkin olarak hazırlanan bu şartname, imtiyaz fermanına ek olarak düzenlenmiş olup maden mevzuatına bağlı bir düzenleyici metin olarak ele alınmış ve şartnamede yer alan hükümler, maden işletmecileri tarafından açıkça kabul ve tasdik edilmiştir (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1917). Bu hüküm, işletmecilerin mukavelede yer alan bütün şartlara riayet etmeyi peşinen kabul ettiklerini ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle, mukavele hükümlerinin ihlali durumunda devletin idari ve hukuki yaptırım uygulama yetkisi saklı tutulmuştur (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1917).

On Yedinci Madde ayrıca işletmecilerin yalnızca mevcut mukavele hükümlerine değil aynı zamanda devletin yürürlükte bulunan ve ileride yürürlüğe girecek olan kanun ve düzenlemelerine de uyma yükümlülüğü altında olduklarını ifade etmektedir. Bu çerçevede maden işletmecileri, faaliyetlerini yürütürken hem mevcut mevzuata hem de gelecekte yürürlüğe konulabilecek yeni düzenlemelere uygun davranmak zorunda

birakılmıştır (Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, 1894: 1917). Sonuç itibariyle bu madde, maden imtiyazının hukuki niteliğini belirleyen ve işletmecilerin devletin genel hukuk düzeni içinde faaliyet göstermelerini zorunlu kılan bir çerçeve hükmü olarak değerlendirilebilir. Bu düzenleme, Osmanlı maden hukukunda imtiyaz sisteminin devlet otoritesi altında işlediğini ve işletmecilerin faaliyetlerinin kanunlar, nizamnameler ve idari düzenlemeler tarafından sürekli olarak denetlendiğini açık biçimde ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılda uyguladığı madencilik politikalarının yerel düzeydeki yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir. Bu tür mukaveleler, devlet ile özel girişimciler arasındaki ilişkileri düzenleyen önemli hukuki belgeler arasında yer almaktadır.

Osmanlı Devleti'nde madencilik faaliyetleri, devletin ekonomik ve askeri ihtiyaçları doğrultusunda şekillenen önemli üretim alanlarından biri olmuştur. Anadolu ve Balkanlar gibi zengin maden yataklarına sahip bölgeleri kontrol eden Osmanlı Devleti, madenlerin işletilmesini büyük ölçüde devlet denetimi altında yürütmüş ve yer altı kaynaklarını kamu mülkiyetinin bir parçası olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşım, hem Türk devlet geleneğinde görülen kamu mülkiyeti anlayışıyla hem de Osmanlı mali sisteminin temel ilkeleriyle uyumlu bir nitelik taşımaktadır.

Osmanlı madencilik sistemi, klasik dönemde büyük ölçüde devlet işletmeciliğine dayanmıştır. Madenler genellikle emanet veya mukataa sistemi aracılığıyla işletilmiş ve üretim faaliyetleri maden eminleri tarafından denetlenmiştir. Özellikle Keban, Ergani ve Gümüşhane gibi büyük maden merkezlerinde uygulanan bu sistem, devletin hem üretim faaliyetlerini kontrol etmesini hem de madenlerden elde edilen gelirleri doğrudan hazinesine aktarmasını sağlamıştır. Bu madenler Osmanlı ekonomisi açısından önemli gelir kaynakları arasında yer almış ve özellikle bakır ve gümüş üretimi devletin para politikası açısından büyük önem taşımıştır.

XIX. Yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve idari yapısında meydana gelen dönüşümler madencilik sektörünü de doğrudan etkilemiştir. Tanzimat reformlarıyla birlikte gerçekleştirilen idari ve hukuki düzenlemeler, madencilik sektörünün yeniden organize edilmesine yol açmıştır. Bu süreçte çıkarılan maden nizamnameleri, madenlerin

aranması ve işletilmesi konusunda yeni hukuki düzenlemeler getirmiş ve özel girişimcilerin madencilik faaliyetlerine katılımını mümkün hâle getirmiştir. Böylece Osmanlı madenciliğinde geleneksel devlet işletmeciliği modelinin yerini giderek imtiyaz sistemi almaya başlamıştır.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti, madencilik sektörünü geliştirmek amacıyla hem yerli girişimcileri hem de yabancı sermayeyi teşvik etmeye çalışmıştır. Bu dönemde çıkarılan maden nizamnameleri sayesinde maden arama ve işletme faaliyetleri belirli bir hukuki çerçeveye oturtulmuş ve imtiyaz sözleşmeleri aracılığıyla maden işletmeleri özel girişimcilere devredilmiştir. Bu durum Osmanlı madenciliğinde modern işletme modellerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte Osmanlı madenciliği, imparatorluk ekonomisi içinde hiçbir zaman büyük bir üretim sektörü hâline gelememiştir. XIX. Yüzyılın sonlarına doğru madencilik sektörünün toplam ekonomik üretim içindeki payının oldukça sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu durum, Osmanlı ekonomisinin büyük ölçüde tarımsal üretime dayalı yapısından kaynaklanmaktadır.

Bu çalışma kapsamında incelenen Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılda uyguladığı madencilik politikalarının yerel düzeydeki yansımalarını ortaya koyan önemli bir belge niteliğindedir. Mukavele metni, Osmanlı madencilik hukukunun temel prensiplerinin yerel maden işletmelerine nasıl uygulandığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Mukavele metni incelendiğinde Osmanlı madencilik hukukunun temel prensipleri de açıkça anlaşılmaktadır. Buna göre madenlerin devlet mülkiyetinde kabul edilmesi, işletme haklarının imtiyaz sistemi ile devredilmesi, devlet payının düzenli olarak tahsil edilmesi ve madencilik faaliyetlerinin devlet denetimine tabi olması, söz konusu prensipler çerçevesinde kabul edilmiştir. Bu düzenlemeler, Osmanlı Devleti'nin maden kaynakları üzerindeki egemenliğini korumayı amaçlayan bir yönetim anlayışını yansıtmaktadır.

Manavgat Krom Madeni Mukavelesi aynı zamanda Osmanlı madencilik hukukunun XIX. Yüzyıldaki modernleşme sürecini de göstermektedir. Tanzimat sonrası dönemde çıkarılan maden nizamnameleri, madencilik faaliyetlerinin hukuki çerçevesini yeniden düzenlemiş ve madencilik sektörünün gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu düzenlemeler sayesinde madenlerin aranması ve işletilmesi daha sistemli bir şekilde yürütülmeye başlanmıştır.

Sonuç olarak Manavgat Krom Madeni Mukavelesi, Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyıldaki madencilik politikalarının yerel düzeydeki uygulamalarını gösteren önemli bir örnek niteliğindedir. Bu belge, Osmanlı madencilik hukukunun işleyişini ve imtiyaz sisteminin pratikte nasıl uygulandığını anlamak açısından değerli bilgiler sunmaktadır. Osmanlı madencilik sistemi, klasik dönemden Tanzimat dönemine kadar geçen süreçte önemli değişimler yaşamış ve özellikle XIX. Yüzyılda gerçekleştirilen reformlar sonucunda daha modern bir yapıya kavuşmuştur. Bu dönüşüm süreci, Osmanlı Devleti'nin ekonomik modernleşme çabalarının bir parçası olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Bakır, A. (1997). Orta Çağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi. *Bulleten*(61), 519-596.
- Bilgi, Ö. (2001). *Protohistorik Çağ'da Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri*. İstanbul : TASK Vakfı Yayınları.
- Bilgin, A. C. (1972). *Türkiye'de ve Dünyada Madencilik*. Ankara: Baylan Basım ve Ciltevi.
- Birkan, S. (2005). *İslamiyet Öncesi Orta Asya Türk Maden Sanatının Gelişimi (M.Ö. 4-M.S. X. Yüzyıllar)*(Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Çevrimli, N. (2009). Nevşehir Hacı Bektaş Müzesindeki Madeni Tekke Eşyalarından Bir Grup Teber . *Journal of Waqfs* (32), 37-64.
- Erten, S. F. (1996). *Millî Mücadelede Antalya*. 1996: Antalya Müzesi Yayınları.
- Manavgat Krom Madeni Mukavelesi*, H. 6 Rebiyülevvel 1312, R. 26 Ağustos 1310, 7 Eylül 1894.
- Mutaf, A. (2010). Tanzimat Döneminde Osmanlı Maden İşletmeciliği Prosedürü . *History Studies*, 2(2), 293-303.
- Pamuk, B. (2010). XVİI. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler. *Journal of Turkish Research Institute*, 12(30), 167-184.

- Quataert, D. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet Zonguldak Kömür Havzası, 1822-1920*. (N. Ö. Gündoğan, & A. Z. Gündoğan, Çev.) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Rızaj, S. (15-20 Ekim 1973). Osmanlı Tarihinde Rumeli Madenleri ve Darbhanelerine Dair Mutalaalar (XV–XVII. YY.). *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, (s. 244-253). İstanbul.
- Refik, A. (1989). *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Savaş, S. Ö. (2006). *Çiviyazılı Belgeler Işığında Anadolu'da (İ. Ö. 2. Binyılda) Madencilik ve Maden Kullanımı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Su, K. (1939). *Balıkesir Madenleri*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- Şimşek, A. (2013). *Manavgat Yöresi Halk İnanışları (Yüksek Lisans Tezi)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Tızlak, F. (1999). Ereğli Kömür Madeni Nizamnamesi . *Belgeler*, 19(23), 123-142.
- Tızlak, F. (1997). *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tez, Z. (2011). *Madencilik, Metalürji ve Mineralojinin Çileli Tarihi*. İstanbul : Doruk Yayıncılık.
- Yüksel, H. (1997). *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri (1776-1794 Tarihli Maden Emni Defteri)*. Sivas: Dilak Matbaası.
- Yersel, K., & Murat, T. (1973). *Madenciliğimizde Reform Sorunu*. Ankara: Maden Mühendisleri Odası Yayınları.

Yakın Çağ Osmanlı Medeniyetinde Üretim, Eğitim ve Toplumsal Hareketlilik

Editörler:

PROF. DR. ZEYNEL ÖZLÜ

DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET NURİ ŞANDA

DR. ÖĞR. ÜYESİ DOĞAN GÜN